

הנבטים בנגב

עורכת: רנטה רוזנטל-הגינבוטום

מוזיאון ראובן ועדית הכט, אוניברסיטת חיפה

הנבטים בנגב

מנהלת ואוצרת המוזיאון | עפרה רימון
עוזרת למנהלת ולאוצרת | רחל שחורי

אוצרת התערוכה | ד"ר רנטה רוזנטל-הגינטום

עיצוב התערוכה | קבוצת תו
עיצוב הקטלוג | רייזי וולפיש, עיצוב גרפי
עריכת הנוסח העברי | ישראל רונן
עריכת הנוסח האנגלי | שלי שדה
הפרדות צבע | איילון אופסט בע"מ, חיפה
הדפסה | דפוס רחש בע"מ, חיפה

מקורות לצילומים ואיורים

- איורים 1, 4, 6-16, 61-64, 66 – באדיבות רשות העתיקות
איורים 3, 31-32, 119 – באדיבות רשות העתיקות; צילום: נחשון סנה
איור 23 – ציור: ד"ר עדה ירדני
איורים 24-30, 40-41, 44, 48-50, 57, 115-117 – באדיבות אברהם נגב
איורים 33-37 – באדיבות יעקב משורר
איור 38 – מתוך: Bienkowski, P. (ed.) (1991) *The Art of Jordan, Merseyside*: 51, Pl. 53
איורים 39, 1.58, 1.59 – צילום: סוזי אבלין
איור 42 – באדיבות סטפן שמידט
כריכה ואיור 43 – צילום: ורהפטי-ונציאן
איור 45 – מתוך: Murray and Ellis 1940: Pl. XXXV
איור 46 – מתוך: Parr (eds.) *Archaeology in the Levant, Essays for Kethleen Kenyon*, Warminster: 202, Fig. 11
איורים 47, 55 – באדיבות מוזיאון ישראל, ירושלים
איור 2.58 – מתוך: Vernier 1907-1927: Nos 52, 592-3
איור 2.59 – מתוך: Patrich 1984: 43, Fig. 3: 1-2
איור 3.59 – צילום: קריסטה לוס
איור 60 – צילום: אליא שירתי צילום, ירושלים
איור 65 – מתוך: Murray and Ellis 1940: Pl. XXXVI: 2
איורים 67-68, 72 – באדיבות חפירות הרובע היהודי, ירושלים; צילום: גבי לרון
איור 69 – באדיבות רשות העתיקות; צילום: גבי לרון
איורים 74-83 – באדיבות רשות העתיקות; צילום: צילה שגב וקלרה עמית
איורים 84-92 – צילום: גון פטר אולסן
איורים 96, 98 – צילום: שחר כהן
איור 99-100 – צילום: זהר עמר
איור 103 – מתוך: Dar 1993: 15-16
איור 104 – מתוך: Starcky 1985: 174
איור 105 – מתוך: Dentzer 1985: 66
איור 106 – מתוך: Dentzer 1985: 68
איור 107 – מתוך: Dentzer 1986: 282
איורים 108, 111-112 – צילום: אודי לוי
איור 109 – מתוך: Levy 1999: 64
איור 110 – מתוך: Levy 1999: 119
איורים 113-114 – ציור: כריסטין טלקר-יורדניס
איורים 2, 5, 42, 44-46, 51-54, 56, 65, 93 – ציור: ספיר עד

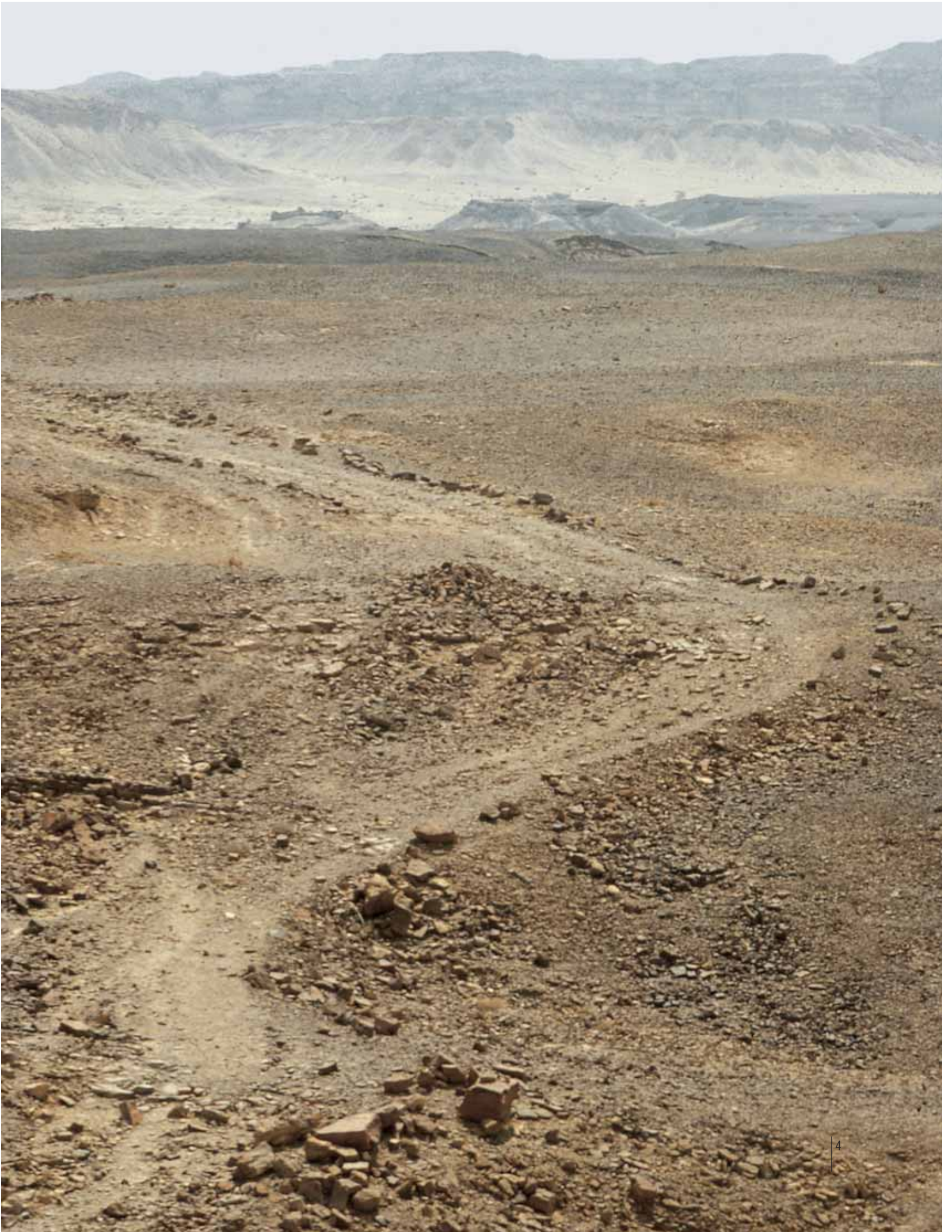
קטלוג מספר 22, חורף תשס"ד

© כל הזכויות שמורות למוזיאון ראובן ועדית הכט, אוניברסיטת חיפה

מסת"ב 965-7034-12-4

תוכן העניינים

5	פתח דבר עפרה רימון
7	על אודות הנבטים רנטה רוזנטל-הגינבוטום
11	תגליות אחרונות במחקר הנגב הנבטי והרומי טלי אריקסון-גיני ויגאל ישראל
15	שפה, כתב וכתובות יוסף נוה
21	עבדת האל בכתובת נבטית-ערבית מסביבות עבדת וסקירה על כתובות נבטיות אחרות אברהם נגב
29	מטבעות הנבטים יעקב משורר
32	אמנים ואומנים: הרהורים על האמנות הנבטית הזעירה – חומר, מתכת ואבן רנטה רוזנטל-הגינבוטום
45	קראמיקה ירושלמית מצוירת משלהי ימי הבית השני מלכה הרשקוביץ
51	אריגים, מוצרי קליעה וחבלים מאתרים נבטיים לאורך דרכי הבשמים מפטרה לעזה אורית שמיר
55	אספקת המים ביישובי הנבטים ג'ון פטר אולסון
61	המסחר הקדום בסממני קטורת, בושם ותבלין זהר עמר
67	הנבטים בחורן שמעון דר
73	תודעה מיתולוגית ודת במרחב התרבות הנבטית אודי לוי
79	חוקר הנבטים בנגב – פרופ' אברהם נגב יהודה קורן, דני הרמן, אילת נגב
85	ביבליוגרפיה

פתח דבר

התערוכה 'הנבטים בנגב' מבוססת על הממצאים הארכיאולוגיים שהתגלו בערי הנגב חלוצה, ניצנה, רחובות בנגב, שבטה, עבדת וממשית, ובאתרים נוספים, תחנות דרכים ומצודות לאורך 'דרך הבשמים', וליתר דיוק 'דרך הקטורת והתבלינים' הנבטית, בנגב ובערבה. השרידים שנחשפו באתרים נבטיים אלה, והממצאים שהתגלו מחוץ לגבולות ארץ-ישראל ומיוחסים לנבטים, הם עדות לשגשוגם ולהצלחתם הכלכלית, שנבעה מהיותם חוליה מרכזית בסחר הקטורת והתבלינים, בייחוד בתקופה ההלניסטית והרומית. הצלחה זו השפיעה על תרבותם ועל אורחות חייהם – מנוודים הם נעשו יושבי קבע, יושבי ערים, ובתקופה הביזנטית, עזבו את אמונתם הפגאנית וקיבלו עליהם את הנצרות. השתרשות הנצרות בקרב הנבטים מוצאת את ביטוייה בשרידי כנסיות מפוארות שנבנו בעריהם. התערוכה מתמקדת בתרבות החומרית באתרים שישבו בהם הנבטים במרחבי הנגב והערבה, ואינה עוסקת באדריכלות הנבטית שביטוייה בערים עצמן.

מיעוט המקורות הכתובים, שהותיר סימני שאלה רבים בנוגע לנבטים, והשרידים המרשימים של תרבותם החומרית, שנחשפו בעריהם ובייחוד בפטרה שבירדן, הציתו את דמיונם של רבים. זכורים הצעירים שבשנות החמישים והשישים של המאה שעברה הלכו שבי אחר מסתורי 'הסלע האדום' – פטרה הנבטית – וסיכנו את חייהם כדי לחזות בקסמי המקום, וזכורים הימים שהיה אסור להשמיע ברדיו את הפזמון 'הסלע האדום' (מילים חיים חפר, לחן יוחנן זראי) מחשש שיצית את דמיונם של צעירים העלולים לסכן את חייהם בהשפעתו. גם היום, לאחר שנות מחקר רבות, עדיין לא הוסר כליל מעטה המסתורין ועדיין אין אחדות דעים בין החוקרים בסוגיות שונות הקשורות לתולדות הנבטים, ובהן סוגיית ההגדרה האתנית, נסיבות המעבר מפגאניות לנצרות, או נסיבות הופעתם על בימת ההיסטוריה במחצית השנייה של האלף הראשון לפסה"נ והיעלמותם במחצית השנייה של האלף הראשון לסה"נ.

כשעוסקים בנבטים בנגב אי-אפשר שלא להעלות על נס את מחקריו של פרופ' אברהם נגב, חוקר תולדות הנבטים. פרופ' נגב, מהמכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, הקדיש את מיטב שנותיו כחוקר לחקר הנבטים – ההיסטוריה, השפה, הכתב, המטבעות, כלי החרס, האמנות והאדריכלות הנבטית. 'אדוני המדבר', השם שנתן לספרו על תולדות הנבטים וממלכתם (בימים אלה הוא שוקד על כתיבת ספר נוסף שיסכם את מחקריו על ערי הנגב והנבטים), הוא ביטוי להערכתו הרבה את נושאי תרבות זו. בין שורות הספר אפשר לגלות לא רק את הערכתו לנבטים ולתרבותם אלא גם את הזדהותו העמוקה עמם – תחושות שהן ודאי תולדה של עשרות שנות מחקר, מהן שנים רבות בנגב עצמו, שהקדיש לצפונות תרבותם. כך, למשל, הוא כותב: "פגישתי עם הנבטים הייתה בסוף לימודי ההסמכה שלי. אותה העת הייתי עסוק בעבודת הגמר על סמלים יהודיים בימי בית שני. טרוד הייתי ביותר בבעיית קיומה, או אי-קיומה של אמנות יהודית מובהקת. עשיתי אז ניסיון ללמוד את הדרך שבה נקלטות השפעות תרבותיות, דבר קשה ביותר לעצמו. סברתי אז כי אם ייצא עם שהופיע על בימת ההיסטוריה בתקופה מאוחרת ביחס, מסביבה שונה לחלוטין מזו שאליה הגיע, יקל לערוך מחקר כזה. טבעי הדבר שעיני נתקלה בנבטים, שמילאו כביכול את התנאים האלה. למן אותו היום לא עזבוני הנבטים גם ליום אחד" (נגב 1983: 8). וכן הוא כותב: "הקושי העיקרי באיתור אתרים ומבנים ובזיהויים בחלוצה, טמון ברבדים העבים של חול ואבק המכסים את האתר ובמיעוט השרידים הגלויים. אולם במשך הזמן למדתי להבחין באנטומיה המיוחדת למקום זה, ולא פעם הלכתי בו ויכולתי לחוש מתחת למדרך רגלי את פעימות לבם של הבניינים" (שם, עמ' 19).

עם תלמידיו, שהתוודעו באמצעותו אל התרבות הנבטית והפכו לחוקרי הנבטים בזכות עצמם, נמנית אוצרת התערוכה, ד"ר רנטה רוזנטל-הגינבוטום. רנטה השלימה את לימודיה לתואר ראשון,

איור 1 (עמוד 4): קטע הדרך פטרה-עזה בין מואה וחורבת קצרה

Fig. 1: Part of the Petra-Gaza road between Mo'a and Horvat Qazra

שני ושלישי במכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, נמנתה עם סגל ההוראה שלו והשתתפה במשלחות החפירה של המכון ובחקר האתרים הנבטיים שבטה, ממשית, עבדת ורחובות בנגב. התערוכה והקטלוג המלווה אותה מפגישים את פרופ' אברהם נגב ואת ד"ר רנטה רוזנטל-הגינבוטום ומחקריהם עם המחקרים והתגליות של הדור הצעיר של הארכיאולוגים, חוקרי אתרי הנבטים בנגב ובערבה בימינו.

מנקודת מבט אישית, התערוכה 'הנבטים בנגב' והמטבעות המוצגים בה הם חזרה אל סוף שנות השישים, כאשר כתלמידת המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית זכיתי להימנות עם תלמידיו של פרופ' אברהם נגב ולהתוודע באמצעות אל התרבות המופלאה של הנבטים. פרופ' נגב הפקיד בידי את עבודת המחקר של 2000 מטבעות ממטמון ובו 10,500 מטבעות, שהתגלה בממשית. תרומתי הצנועה לחקר הנבטים הייתה בזיהוי קבוצה קטנה של מטבעות שבשוליים שלהם נותרו כתובות נבטיות, עדות לכך שלראשונה נטבעו כמטבעות נבטיים. היו אלה מטבעות של המלך הנבטי רבאל השני (70-106 לסה"נ), שלאחר סיפוח ממלכת הנבטים לאימפריה הרומית (106 לסה"נ), נתפסו בידי הרומאים שהשתמשו בהם כחומר גלם לטביעת מטבעותיהם (Negev 1971a: 115-119).

בשנת 1976 הוצגה במוזיאון ישראל התערוכה 'מטבעות הנבטים', והאוצר שלה היה פרופ' יעקב משורר, שעבודת הדוקטורט שלו יוחדה לחקר מטבעות הנבטים (Meshorer 1975). פרופ' משורר כתב מאמר על מטבעות הנבטים לקטלוג תערוכה זו.

תודתנו לכל השותפים להכנת התערוכה, ובמיוחד לד"ר רנטה רוזנטל-הגינבוטום, אוצרת התערוכה, אשר בזכותה התממש הרעיון להציג תערוכה בנושא הנבטים.

תודתנו לחוקרים שתרמו מפרי מחקריהם לקטלוג התערוכה ובמיוחד לפרופ' אברהם נגב. תודה לעובדי רשות העתיקות: חוה כץ, מיכאל סבן, עדי זיו-סודרי, אורית שמיר, דונלד אריאל, יגאל ישראל, טלי אריקסון-גיני ורחל בר-נתן. ראוי לציין את שיתוף הפעולה הנפלא עם עובדי רשות העתיקות – ניכר היה ששמחו מאוד על ההזדמנות להציג לפני הקהל הרחב את החומר הנבטי שנחשף בחפירות. אנו אסירי תודה לרשות העתיקות שהעמידה לרשותנו את המכלול החשוב של הממצאים, ובהם בדים, מוצרי קליעה, חבלים, וכלי חרס רבים, שמקורם בחפירות ההצלה בנגב שניהל ד"ר רודולף כהן בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים של המאה העשרים.

תודתנו לבני שקאי, להלל גבע, לד"ר אילת מזר ולדפנה צורן, מהמכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים; למוזיאון ישראל ולאוצריו: יעל ישראל, דודי מבורך וד"ר חיים גיטלר. תודתנו גם למחלקה למוזיאונים במשרד החינוך ולהנהלת קרן הכט.

עפרה רימון

מנהלת ואוצרת המוזיאון

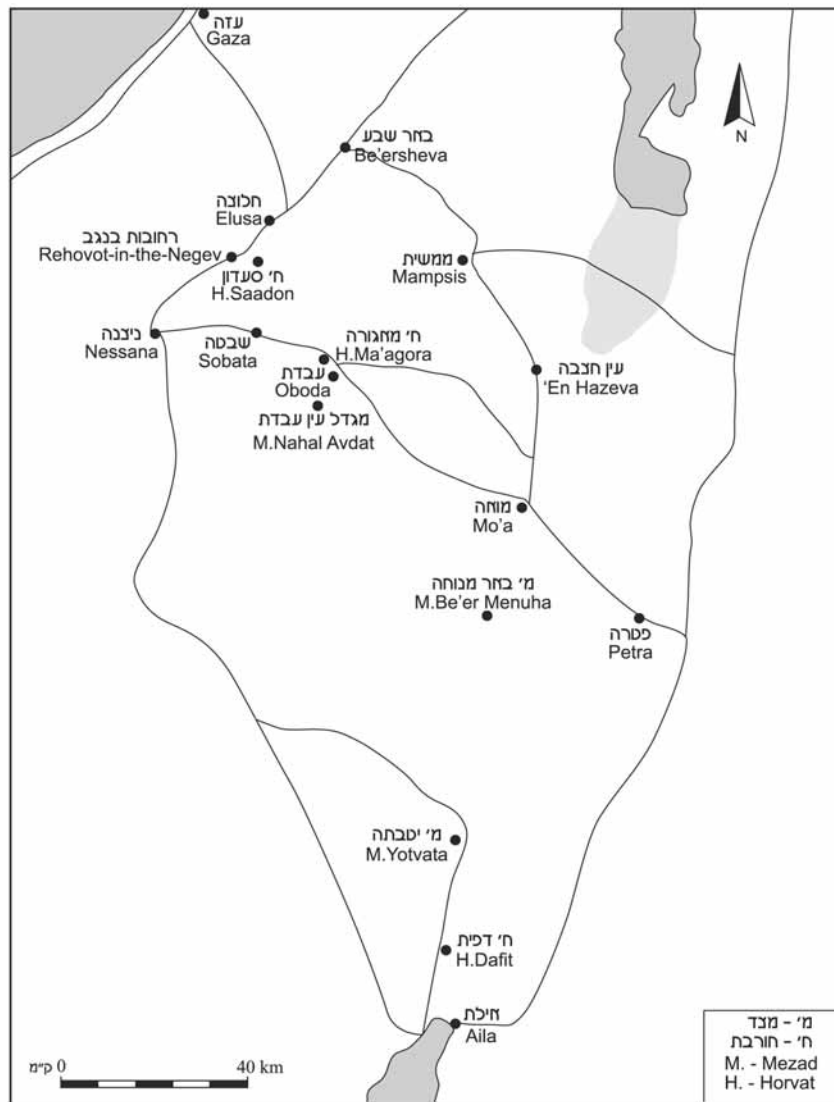
על אודות הנבטים

רנטה רוזנטל-הגינבוטום

רקע הסטורי

מי היו הנבטים? קל יותר להגדיר מי הם לא היו: הם לבטח לא היו ישות אתנית, אומה, או מדינה על-פי התפיסה של המאה הי"ט. הנבטים הגדירו את עצמם על-פי שייכות שבטית ומשפחתית. הייתה להם תחושה עזה של חופש אישי והם ראו את עצמם חברה של ערבים חופשיים שמלפם הוא ראשון בין שווים. מלך הנבטים שלט בעיר פטרה בדומה לשליט הלניסטי, אך בה בעת הוא נשאר השייח' של השבט. ואכן רוב האנשים שחיו בממלכתו לא היו נבטים. לעומת זאת, כתובות נבטיות נתגלו בשטחים שמעולם לא היו חלק מן הממלכה, ותוארכו לפרק זמן שבו כבר לא הייתה קיימת.

סופרים קדומים לא הבינו – בחלקו או במלואו – את השייכוּב הפוליטי, החברתי והכלכלי של החברה הנבטית. הידיעות הראשונות על הנבטים בהיסטוריוגרפיה מצויות בחיבורו של

איור 2: אתרים נבטיים בתקופה הרומית הקדומה ובתקופה הרומית המאוחרת
Fig. 2: Nabatean sites of the Early and Late Roman periods

ההיסטוריון היווני דיודורוס מסיציליה, שחי במאה הא' לפסה"נ. דבריו על הנבטים מסתמכים על חיבוריהם של סופרים שקדמו לו ובייחוד על חיבורו של היירונימוס מקרדיה. דיודורוס מספר: "ארץ זו, ערביה, שוכנת בין סוריה לבין מצרים והיא מחולקת בין עמים רבים בעלי מאפיינים שונים. החבלים המזרחיים של ארץ זו מיושבים עתה ערבים הנושאים את השם נבטים. הם שוכנים בחבל ארץ שחלקו מדבר וחלקו חסר מים, אף כי חלק קטן ממנו פורה" (הספרייה ההיסטורית, ב, 48, 1-2). על אורחות חייהם מסופר אצל דיודורוס: "הם אוהבי חירות בצורה יוצאת דופן" (שם, יט, 94, 1). "ולפיכך, שומרים הערבים, שקשה לגבור עליהם במלחמה, את חירותם. זאת ועוד, הם מעולם לא הסכימו לקבל עליהם את עולו של שליט מארץ אחרת וכך הם ממשיכים לשמור על חירותם. לכן לא עלה בידי האשורים הקדמונים ואף לא בידי המלכים של המדים והפרסים לשעבד אותם" (שם, ב, 48, 4). עיסוקיהם הכלכליים של הנבטים מתוארים אצל דיודורוס כך: "יש מהם המגדלים גמלים והאחרים מגדלים כבשים, שאותם הם רועים במדבר. יש שבטים ערביים רבים הרועים במדבר, אולם הנבטים עולים על האחרים בעושרם, אף שאין מספרם עולה על עשרת אלפים נפש; מפני שרבים מהם רגילים להוליך אל חוף הים לבונה ומור וכן תבלינים יקרי ערך, שאותם הם מביאים בשיירות מהארץ המכונה ערב המבורכת" (שם, יט, 94, 4-5).

בהתחשב בהשפעה הרבה של הכלכלה הנבטית ותרבותה, המידע ההסטורי מן המאות הג' והב' לפסה"נ הוא זעום, וידוע רק שהמלך הנבטי הראשון היה תְּרִתָּה הראשון, המוזכר בספר מקבים ב (ה: 8-10) בזיקה לשנת 169 לפסה"נ, והוא מזוהה עם חרתת הנזכר בכתובת מחלוצה. משנת 120/110 לפסה"נ בערך עד שנת 106 לסה"נ, שנת הקמתה של הפרובינקיה ערביה, מוכרים ברצף שמותיהם ושנות שלטונם של מלכי הנבטים.

שינויים טריטוריאליים ומנהליים אירעו באזור בשלהי המאה הג' לסה"נ, בימי הקיסר דיוקלטיאנוס ושוב בתקופה הביזנטית. דרום עבר הירדן, כולל פטרה והנגב, נכלל בפרובינקיה פלסטינה טרטיה (=השלישית).

במאה הה' התפשטה הנצרות וכנסיות רבות הוקמו. ואולם על בסיס שמות נבטיים המתועדים בכתובות ובפפירוסים, נראה כי האוכלוסייה האוטוכטונית לא השתנתה בתקופה הביזנטית.

דרכי המסחר

שריפת קטורת הפכה באלף הראשון לפסה"נ לחלק מחיי היומיום באגן הים התיכון. דרישת הצרכנים ללבונה, ששימשה לטקסים ולפעולות רפואיות, גדלה במהירות והמחירים הרקיעו שחקים. השרף הריחני נשאב מעצי ה- *Boswellia carterii*, אשר גדלו בדרום ערב (דופור וחצרמות) ובסומליה. משם הוסע השרף באניות לנמל קנה ולאחר מכן בשיירות גמלים צפונה-מערבה לחוף הים התיכון ומעבר לו. בזמן הנבטים שימש המרכז המנהלי שלהם והשטח המקודש בפטרה כמקום לטעינה חוזרת, וממנה חצתה דרך אחת את הנגב לנמל עזה, ונתיב אחר הוביל דרך דמשק למסופוטמיה במזרח ולפניקיה במערב. עזה התפתחה לעיר משגשגת, וכבר במאה הג' לפסה"נ ציין הפקיד המצרי זנון שביקר בה, שהוא פגש את הקצין שהיה ממונה על סחר הבשמים. הלבונה הייתה המצרף העיקרי, אבל חומרי ניחוח ותבלינים אחרים נסחרו אף הם. באפרסמון הערבי השתמשו בעיקר בהכנות לריפוי וכתוספת לקטורת; מור היה מרכיב בבשמים במוצרי קוסמטיקה ובתרופות וחיוני לחניטה, ולודן שימש לבשמים. רבה הייתה הדרישה לתבלינים מהמזרח הרחוק, כגון פלפל, קינמון, קידה, קרדמין וזנגביל. אינדיגו, הצבע הכחול הכהה, הופק מצמחים מסוג ה- *Indigofera* ומכיוון שצבע זה נמצא על אריגים באתרים נבטיים נראה שהנבטים ייבאו אותו (ראו שמיר בקטלוג זה). מצרכים אלה הובאו באניות מהודו ומהמזרח הרחוק לנמלי דרום ערב ונשלחו ביבשה על-ידי הנבטים, אשר שימשו מתווכים, לחופי הים התיכון. קרן אפריקה, מפרץ עדן ומיצר באב אל-מנדב היו בשלטון ממלכת שבא, אחת מארבע המדינות של ערביה, אשר הופיעו במאה הח' לפסה"נ לאורך דרך המסחר מצפון לדרום, שעברה

במקביל לים האדום לאורך 200 ק"מ. זו הייתה הדרך העיקרית שנודעה בשם 'דרך הבשמים והקטורת', אף שהיוותה רק חלק ממערכת דרכים נרחבת שחיברה את המזרח לים התיכון. מקנה – דרך ואדי חצרמות ושבואה, בירת ממלכת שבא – היה אפשר לחצות את חצי האי ערב ולהגיע לנמל גרהה שבמפרץ הפרסי.

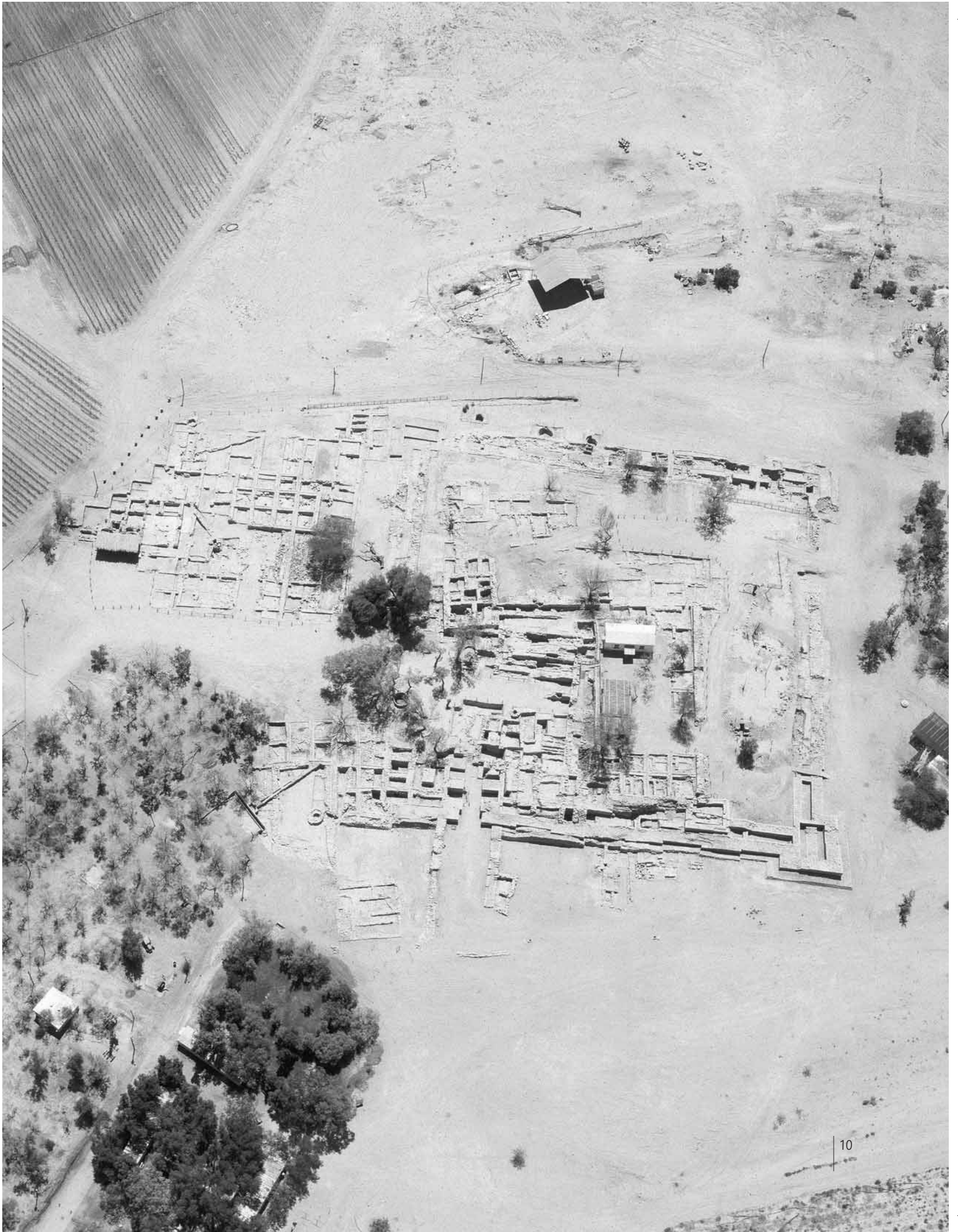
בתקופה הפרסית השתלטו הנבטים על חלקו הצפוני של מדבר ערב, על הנגב ועל חצי האי סיני. סוחרים נבטים נסעו מערבה לאיים האגאיים (דלוס, קוס), הגיעו למפרץ נאפולי ויסדו קשרי מסחר עם הרומאים.

ההיסטוריון סטראבו (68 לפסה"נ-19 לסה"נ) ביקר במצרים בעת שאוגוסטוס שלח משלחת בפיקודו של המושל אליוס גאלוס ממצרים לערב ולאיתופיה (24 לפסה"נ). מטרת המשלחת הרומית הייתה ליטול בכוח חלק ברווחים הגדולים של המסחר, שמהם נהנו הערבים. המשלחת נכשלה והצבא הרומי סבל אבדות רבות ומספר לא ידוע של חיילים אבד במדבר של דרום ערב. הרומאים ראו בנבטים אחראים והאשימו אותם בהתנהגות בוגדנית. אף-על-פי-כן בישר האירוע שינוי בדרך הקטורת והבשמים לכיוון מצרים, כפי שמדווח סטראבו, המזכיר את התוואי העתיק דרך פטרה ואת התוואי החדש דרך חוף הים האדום לנילוס: "עכשיו המטענים של חומרי הניחוח מועברים מלאוקי קומי לפטרה ומשם לרינוקולורה הנמצאת בפניקיה ליד מצרים, ומשם לעמים אחרים, אך בעת הזו רובם נשלחים דרך הנילוס לאלכסנדריה והם מועברים בדרך היבשה מערב ומהודו במצרי הורמוס" (סטראבו, גיאוגרפיה, טז, 4, 24). באותה העת הבין יורד הים היווני היפאלוס את מחזור רוחות המונסון, וכך התאפשר להפליג ממצרים דרך הים האדום לדרום ערב והודו. אלה היו הנסיבות שאפשרו לרומאים להשתלט על התובלה והמסחר ולדחוק את רגלי הנבטים. שינוי תוואי המסחר גרם לבסוף לירידה בפריחה הכלכלית של הנבטים, וסלל את הדרך לסיפוחה של ממלכת הנבטים לאימפריה הרומית ולכינון הפרובינקיה ערביה בשנת 106 לסה"נ.

לוח כרונולוגי (לפי: Knauf 1997: 15)

312 לפסה"נ	פטרה ('הסלע') נזכרת במקורות יוניים.
169 לפסה"נ	חרתת א' נזכר בספר מקבים והוא מזוהה עם חרתת הנזכר בכתובת מחלוצה.
96-120/110 לפסה"נ	חרתת ב'
85-96 לפסה"נ	עבדת א'
84/85 לפסה"נ	רבאל א'
60/62-84 לפסה"נ	חרתת ג'
72-84 לפסה"נ	חרתת אוהב היוונים, מלך חילת סוריה
62 לפסה"נ	חרתת מרשה של רומא
60-62 לפסה"נ	עבדת ב' (?)
30-60 לפסה"נ	מליכוס א'
9-30 לפסה"נ	עבדת ג'
9 לפסה"נ-40 לסה"נ	חרתת ד'
9 לפסה"נ-16 לסה"נ	חולדו א'; מלכה
6-9 לפסה"נ	שילא, עוצר
40-16 לפסה"נ	שקילת א'; מלכה
70-40 לפסה"נ	מליכוס ב'
	שקילת ב', מלכה
106-70 לפסה"נ	רבאל ב'
75-70 לפסה"נ	שקילת ב', עוצרת
101-76 לפסה"נ	גמילת ב', מלכה
106-102 לפסה"נ	הגרו ב', מלכה
106 לפסה"נ	מליכוס ג' (?)
106 לפסה"נ	קץ ממלכת הנבטים וייסוד הפרובינקיה ערביה

איור 3 (עמוד 10): חצבה, מראה מן האוויר
Fig. 3 (page 10): Hazeva, aerial view

תגליות אחרונות במחקר הנגב הנבטי והרומי

טלי אריקסון-גיני ויגאל ישראל, רשות העתיקות

איור 4: מצד נבטי, עין רחל
Fig. 4: Nabatean fort, 'En Rahel

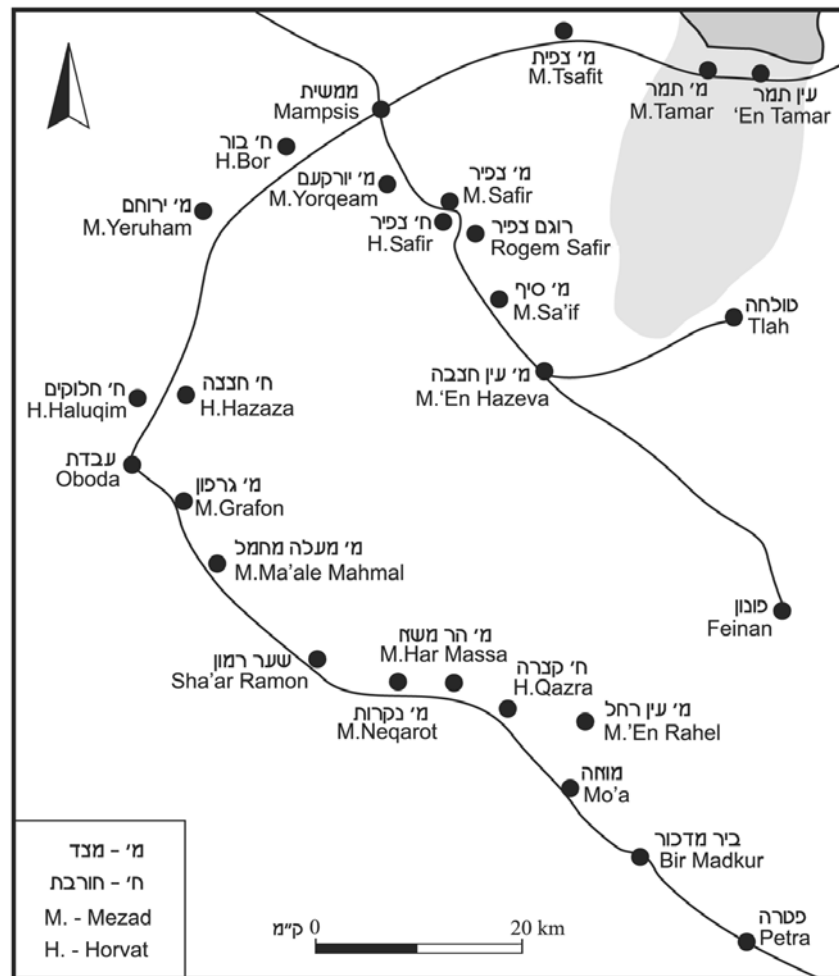
איור 5: אתרים נבטים בנגב המרכזי ובערבה
Fig. 5: Nabatean sites in the central Negev and Arava Valley

איור 6: מצבות ליד דרך פטרה-עזה באזור חורבת קצרה
Fig. 6: *Maseboth* along the Petra - Gaza road near Horvat Qazra

מחקרים אינטנסיביים שנערכו בהר הנגב ובערבה מאז ראשית שנות השמונים של המאה העשרים הניבו עושר של מידע וממצאים חסרי תקדים, המעידים על הפעילות הנבטית והרומית באזור. חפירות ארכיאולוגיות נרחבות נערכו באתרי יישוב, בתחנות דרכים ובמצודות לאורך דרכי המסחר הנבטיות. כמה מפות של סקרים ארכיאולוגיים שיטתיים בהר הנגב תרמו תרומה חשובה להבנתנו את הנוכחות והתפוצה של אתרי חניה ואתרים מבודדים של יישובי קבע.

במסגרת סקר החירום בנגב שעשו אנשי אגף העתיקות בראשותו של רודולף כהן, נערכו חפירות רבות בין השנים 1978 ל-1988 (איור 5; כהן 1992).

חפירות

בשנים 1985-1981 חפר הצוות של כהן חפירות נרחבות באתר של מואה שבערבה התיכונה. בחפירות נתגלה מצד נבטי קטן מן התקופה ההלניסטית. האתר נושב מחדש מהמאה הא' לפסה"נ עד המאה הג' לפסה"נ (איור 7). במאה הא' לפסה"נ נבנתה לרגלי המצודה תחנת דרכים נבטית. מבנה זה הכיל בית מרחץ קטן שאמת מים הזינה אותו (כהן 2000: 75-80). בחפירות באקרופוליס של עבדת, שערך אברהם נגב בשנת 1989, נחשף מבנה שהיה אולי

(8)

(7)

(10)

(9)

(11)

איור 7: מצד נבטי, מואה
Fig. 7: Nabatean fort, Mo'a

איור 8: מצד מעלה מחמל מעל מכתש רמון
Fig. 8: The fort at Ma'ale Mahmal overlooking the Ramon Crater

איור 9: מבנה נבטי מתחילת המאה הא' לסה"נ ליד מצד נקרות
Fig. 9: Nabatean structure, beginning of the 1st century CE, next to Me'zad Nahal Neqarot

איור 10: בור המים ליד מצד נקרות
Fig. 10: The cistern near Me'zad Nahal Neqarot

איור 11: חדרי החיילים, המתנה הרומי, עבדת
Fig. 11: Barracks in the Roman army camp, Oboda

איור 12: פסלון ברונזה שהתגלה במבנה הנבטי בעבדת, מאות ב'–ג' לסה"נ
 Fig. 12: Bronze statuette from the Nabatean dwelling in Oboda, 2nd-3rd centuries CE

איור 13: 'אקומניל' נבטי, שהתגלה בבניין XXV בשכבת ההרס המתוארכת לשנת 363 לסה"נ, ממשית
 Fig. 13: Nabatean aquamanile found in the 363 CE destruction layer of Building XXV, Mampsis

איור 14: בקבוק בושם נבטי, שימש כמנחת יסוד בבניין XXV, ממשית, מאה ב' לסה"נ
 Fig. 14: Nabatean unguentarium, placed as a foundation offering in Building XXV, Mampsis, late 2nd century CE

מקדש נבטי (Negev 1991). החפירות המחודשות בעבדת בשנים 1999–2000 נערכו במחנה הצבא הרומי (Fabian 2001; Erickson-Gini 2002) וחלקו שוחזר בידי צוות של רשות העתיקות (איור 11). ברובע המגורים מן התקופה הרומית המאוחרת, הנמצא מחוץ לחומת העיר (איור 16) נתגלו כמה שורות מכתובת נבטית, שנכתבה בדיו על פיסת טיח גדולה (Erickson-Gini 2001; ראו מאמרו של נגב בקטלוג זה). רובע המגורים נהרס ברעידת אדמה חזקה בראשית המאה ה'.

בסוף המאה הא' לפסה"נ סללו הנבטים את הדרך בין מואה לעבדת דרך מכתש רמון (איורים 10–6). כמה אתרים קטנים שנוסדו כדי לשמור על הדרך נחפרו בידי כהן. רובם נושבו גם לאחר שסופחה ממלכת הנבטים לאימפריה הרומית בשנת 106 לסה"נ ועד ראשית המאה הג' לסה"נ. שער רמון, האתר העיקרי לאורך הדרך, כלל תחנת דרכים עם מתקני רחצה ואפייה (Cohen 1992).

חפירות בכמה שטחים בעיר ממשית נערכו בידי נגב בשנת 1990. מצפון לחומת העיר נבנו במאה הא' לסה"נ שלושה מבנים, שהיו כנראה תחנות דרכים נבטיות (ישראל 1993: 95–94). חפירות הצלה מטעם רשות העתיקות שנערכו בשנים 1993–1994 (Erickson-Gini 1999) חשפו עדות לרעידת האדמה של שנת 363 לסה"נ, אשר גרמה נזק גם לאתרים אחרים באזור.

כמה אתרים נבטיים ורומיים נסקרו ונחפרו לאורך הדרך בין עבדת וממשית. חפירות חדשות נערכו בשנת 2001 על-ידי רשות העתיקות בחורבת חצצה. המבנה היה ככל הנראה מקדש נבטי, שהוקם באמצע המאה הא' לסה"נ בצד הדרך (היימן 1991: 22; Erickson-Gini forthcoming). בשנת 1987 חודשו החפירות בניצנה ובשנת 1997 בחלוצה, בידי צוותים מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב (Urman and Harpak 1994; Goldfuss and Fabian 2000). עדויות רבות נמצאו ברחבי הנגב לבנייה הצבאית המסיבית שנעשתה בעקבות העברת הלגיון העשירי מירושלים לאליה בסוף המאה הג' לסה"נ. שרשרת של מצודות מן התקופה הרומית המאוחרת נחשפה בידי כהן בשנים 1982–1984 לאורך דרך מעלה עקרבים, בין עין חצבה לממשית (כהן 1983; 2000: 100–103). בשנת 1987 התחיל הצוות של כהן בחפירות באתר עין חצבה שבמרכז הערבה; החפירות חודשו בשנים 1990–1994 מטעם רשות העתיקות (כהן וישראל 1996: 88–91). אתר זה שנוסד לראשונה בתקופת הברזל נושב מחדש בידי הנבטים ובסוף המאה הג' לסה"נ הוקמו במקום מצודה, מחנה פרשים ובית מרחץ בידי הצבא הרומי, אשר ישב באתר עד המאה ה' לסה"נ.

סקרים ארכיאולוגיים

סקר מפות ארכיאולוגי שיטתי נערך בחלקים שונים של הר הנגב, מהן שפורסמו על-ידי רשות העתיקות. אלה כוללות את סקר הר נפחא (לנדר 1990) שנחשפו בו אתרים נבטיים ורומיים רבים. בסביבת שדה בוקר הובחנה פעילות מצומצמת של התיישבות נבטית-רומית. נראה שסביבה זו הייתה בעיקרה שטח מעבר (כהן 1981: מפה 4). המצב דומה בסביבות משאבי שדה ורביבים, וממצא נבטי נתגלה בעיקר באתרי חניה (באומגרטן בדפוס א, ב). בסביבת שבטה תועדו 154 אתרים נבטיים קדומים/רומיים מאוחרים (באומגרטן בדפוס ג). נראה כי בסביבות מכתש רמון היו האתרים הנבטיים בעיקר אתרי חניה (רוזן 1994: 18; 1985). בסביבת הר רמון נמצאו רק שלושה אתרים נבטיים ושבעה אתרים מן התקופה הרומית (היימן 1999: 11). בסקר בשטח מדרום-מערב למצפה רמון נמצאה קראמיקה נבטית בכ-35 אתרים (היימן 1991: 21-22).

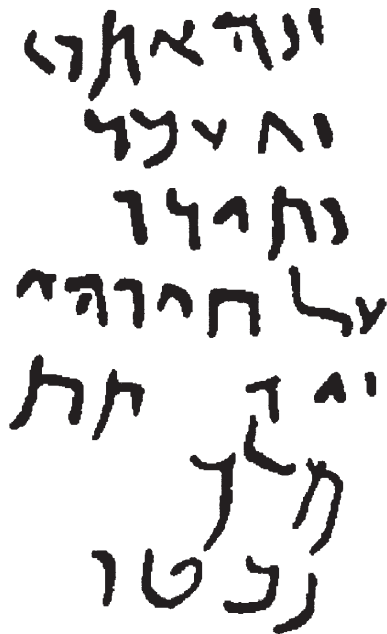
איור 15: מצד נחל נקרות
Fig. 15: The fort at Nahal Neqarot

איור 16: רובע מגורים מהתקופה הרומית המאוחרת, עבדת
Fig. 16: The Nabatean Late Roman residential quarter, Oboda

שפה, כתב וכתובות

יוסף נוה, האוניברסיטה העברית

ינה אלה
וא ינה
נתה ינה
על חיהרה
יה ינה
מלך
נכטו

איור 17: הכתובת הנבטית הקדומה ביותר, חלוצה
Fig. 17: The earliest Nabatean inscription, Elusa.

שבטים ערביים נוודים חיו בספר של ארץ-ישראל כבר במחצית הראשונה של האלף הראשון לפסה"נ. האשורים עודדו את חדירתם והסתייעו בהם בהבטחת הדרכים הראשיות ובהספקת מים. הרודוטוס (ג, 5-9, 88) מספר שהערבים שבדרום הארץ קיבלו זכויות מיוחדות באימפריה הפרסית מפני שסיפקו מים לצבא כנבזי במסעו למצרים בשנת 525 לפסה"נ. בספר נחמיה (ב: 19; ו: 1) נזכר גשם הערבי כאחד מיריביו של נחמיה. גשם זה, המכונה גם גשמו (נחמיה ו: 6), ידוע גם מכתובת הקדשה ארמית מן המאה ה' לפסה"נ על קערת כסף מתל מסח'וטה שבמזרח הדלתה של הנילוס: "זי קינו בר גשם מלך קדר קרב להנאלת" (הנאלת היא אלה ערבית). מהמאה הז' לפסה"נ אנו יודעים על חדירת אדומים לדרום ארץ-ישראל (ערוער, חורבת עוזה, חורבת קיטמית, עין חצבה). באחד מחרסי ערד העבריים נזכרת הסכנה האדומית: "פן תבא אדם שמה". בחותם אדומי מן המאה ה' מעין חצבה כתוב: "למשכת בן וחזם" – השמות הם ערביים. האוכלוסייה הייתה אפוא מעורבת: אדומית-ערבית. ממאות האוסטרקונים הארמיים מן המאה ה', שנתגלו באתר בלתי ידוע בדרום יהודה, וגם מחרסים שנתגלו בחפירות בבאר שבע, בערד ובאתרים אחרים באזור אנו למדים על אוכלוסייה מעורבת כזו. עם השבטים הערביים הגיעו גם הנבטים לארץ אדום וקבעו את מרכזם בפטרה. הזכרה ברורה של הנבטים מופיעה אצל דיודורוס איש סיציליה (יט, 96), המספר שהיוונים בהילחמם בנבטים (בשנת 312 לפסה"נ) קיבלו מן הנבטים, שישבו בפטרה, איגרת הכתובה באותיות ארמיות. כיצד נוצר הקשר בין הנבטים לארמית?

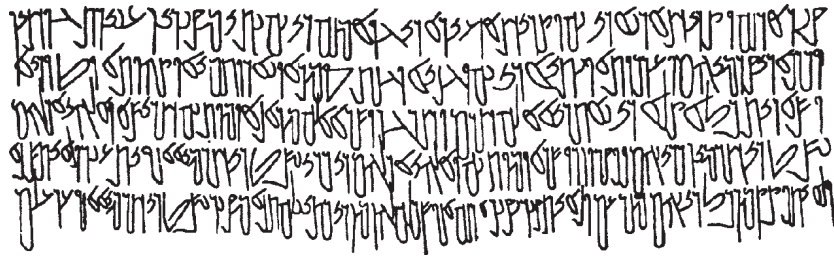
במאה ה' לפסה"נ, לאחר כיבוש ערי המדינה הארמיות, גילו האשורים שהארמים כותבים בכתב בן 22 אותיות, נוח בהרבה מהכתב שלהם – כתב היתדות אשר לו מאות סימנים. האשורים הפכו את השפה והכתב הארמיים לאמצעי תקשורת בין הפחוות ובאמצעותם יכלו לנהל אימפריה שבה ישבו עמים רבים דוברי לשונות שונות. ברבות הימים הייתה הארמית לשפה בינלאומית. הפקידים ורבים מבני המעמד העליון בכל העמים שבממלכות אשור, בבל ופרס – ואף מחוץ להן – דיברו וכתבו ארמית. בימי שיבת ציון כתבו תושבי יהודה ושומרון טקסטים עבריים בכתב העברי (העתיק) וטקסטים ארמיים (בעיקר בענייני מנהל ומסחר) כתבו בכתב הארמי. כך היה גם בקרב הערבים ועמים אחרים: השפה הלאומית נכתבה בכתב הלאומי, וארמית כתבו בכתב הארמי. מצב זה לא השתנה גם בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית, אלא שלאחר כיבוש האזור בידי אלכסנדר הגדול הייתה היוונית לשפת המנהל הממלכתי. ואולם הארמית הייתה מקובלת כל-כך ומושרשת, שלא זו בלבד שלא נעקרה, אלא כל עם ועם החל לפתח את השפה והכתב הארמיים בדרכים עצמאיות משלו. כך התפתחו הדיאלקטים הארמיים וכך נוצרו הכתבים הארמיים השונים. בצד כתבים אחרים (סורי, תדמורי, חטרני, מנדעי וכו') פיתחו היהודים מהכתב הארמי האחיד של הממלכה הפרסית את הכתב היהודי, המכונה במקורותינו כתב אשורי, הוא אבי הכתב העברי המרובע. גם השבטים הערבים בספר של ארץ-ישראל פיתחו מהכתב הארמי את הכתב המכונה 'הכתב הנבטי' (הכתב שממנו התפתח הכתב הערבי הקלאסי).

הכתובת הנבטית הקדומה ביותר נמצאה בחלוצה שבנגב (איור 17):

זנה אתרא / זי עבד / נתירו / על חייהי / זי ח[ר]תת / מלך / נבטו

הכתב בכתובת הזאת חסר תכונות נבטיות; הוא דומה יותר לכתב הארמי האחיד ולכתב היהודי. מקובל לתארך כתובת זו למחצית הראשונה של המאה ה' לפסה"נ ולזהות את המלך הנזכר בה עם חרתת הא' המוזכר בספר מקבים ב (ה: 8) כשליט הערבים, מי שבשנת 169 לפסה"נ כלא את יאסון, שבברחו מירושלים ביקש מקלט בפטרה.

בידינו כמה כתובות מתוארכות מהמחצית הראשונה של המאה ה' לפסה"נ ובהן: כתובת אצלח מפטרה משנת 95 לפסה"נ, כתובת הקדשה לאלה אלכותבא מוואדי טומילאת שבמצרים

איור 18: כתובת נבטית מונומנטלית
Fig. 18: Monumental Nabatean inscription

התחתונה משנת 77 לפסה"נ וכתובת רבאל הא' מפטרה משנת 66 לפסה"נ. כל הכתובות הללו חרותות באבן וכתבן פורמלי או מונומנטלי. ואולם בחורבת ריק, כעשרה ק"מ מצפון לבאר-שבע, נמצא חלוק נחל גדול ועליו נכתבה בדיו (או בצבע) כתובת השבעה בכתב קורסיבי נבטי. זוהי הדוגמה הקורסיבית הקדומה ביותר ונראה שזמנה הוא 100 לפסה"נ בקירוב.

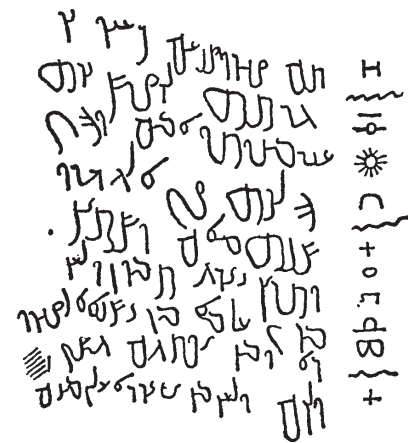
בכתובות המונומנטליות המאוחרות יותר יש נטייה לחבר אותיות ולסלסלן (איור 18). כתובות נבטיות, שהן בעיקר כתובות קבר וכתובות הקדשה, נמצאו בפטרה ובאתרים אחרים בעבר הירדן, בנגב, בצפון ערב, בסיני, במצרים, בדרום סוריה ואפילו באיטליה. רבות מהכתובות האלו וכל המטבעות הנושאים טקסטים נבטיים ושנטבעו בפטרה קודמים לשנת 106/105 לסה"נ – השנה שבה סיפחו הרומאים לשלטונם הישיר את ממלכת הנבטים וכוננו את הפרובינקיה ערביה. גם מספרן של הכתובות הנבטיות שנכתבו לאחר שנת 106 לסה"נ אינו מבוטל. הן נתגלו בעיקר בצפון ערב ובסוריה. אלפי חרותות נחרתו במאות הב' והג' לסה"נ בקירות הסלע של הוואדיות בסיני (ומאות גם בצפון ערב ובמצרים); כתובות אלה הן בדרך כלל נוסח ברכה קצר, הנפתח במילה "דכיר", "בריק" או "שלם", ואחריה שם פרטי.

חשיבות מיוחדת יש לתעודות המשפטיות הנבטיות שנתגלו במערה בנחל חבר שליד עין גדי; הן נתגלו יחד עם תעודות שנכתבו בארמית יהודית ובעברית (בכתב היהודי) וביוונית, מכתבי בר-כוכבא וחפציהם של פליטים יהודים שברחו מעין גדי למערה מאימת הרומאים. זמן של התעודות הנבטיות האלו מימי רבאל הב', המלך הנבטי האחרון, ומהשנים הראשונות של הפרובינקיה ערביה (94-122 לסה"נ). התעודות הנבטיות מנחל חבר נכתבו על פפירוס בכתב סופרים פורמלי, אך גם בכתב קורסיבי חופשי ומפותח למדי.

שפתן של הכתובות והתעודות הנבטיות היא ארמית ממלכתית, אך יש בה מילים וצורות דקדוקיות ערביות. שפת הדיבור של האנשים שכתבו את הטקסטים האלה הייתה ערבית וגם שמות האנשים ואלוהיהם ערביים הם. ככל שהזמן חולף הולכים ומתרבים היסודות הערביים בכתובות. בחגרא (מדאין צליח) שבצפון חבל החיג'אז נמצאה כתובת קבר משנת 162 למניין הפרובינקיה ערביה, דהיינו משנת 267 לסה"נ. זוהי כתובת דו-לשונית (נבטית-ת'מודית). בנוסח הארמית-הנבטי הארוך יחסית (9 שורות) שזורות מילים וצורות ערביות רבות. בתעתיק שלהלן המילים והצורות הערביות בכתובות באותיות מודגשות (איור 19):

תרגום:

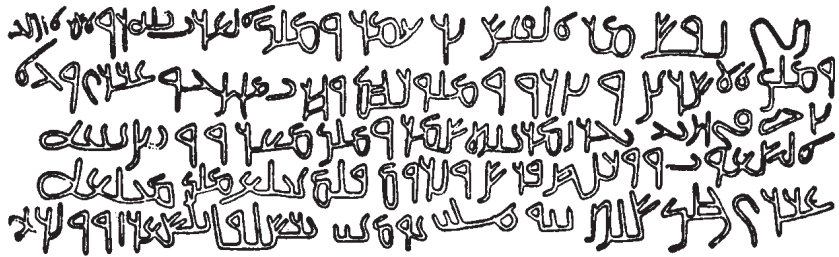
1. תה קברו צנעה כעבו בר	הקבר הזה, עשה אותו כעבו בר
2. חרתת לרקש ברת	חרתת לרקש בת
3. עבדמנותו אמה והי	עבדמנותו אמו והיא
4. הלכת פי אלחגרו	נפטרה בחגרא
5. שנת מאה ושתי	בשנת מאה שישים
6. ותרין בירח תמוז ולען	ושתיים בירח תמוז. וקילל
7. מרי עלמא מן ישנא אלקברו	אדון העולם את מי שישנה את הקבר
8. דא ומן יפתחה חשי	הזה ומי שיפתח אותו מלבד
9. ולדה ולען מן יעיר דא עלי מנה	צאצאו, וקילל את מי שישנה אותו עליה

איור 19: כתובת דו-לשונית (נבטית-תמודית), חגרא
Fig. 19: Bilingual inscription (Nabatean-Thamudic), Hegra.

בשולי הכתובת 'הנבטית' (וביתר דיוק: הארמית-הערבית) הנ"ל מופיע בעמודה מאונכת נוסח קצר בכתב הת'מודי ובלשון הת'מודית, שפתו המקורית של הכותב: "זן רקש בנת עבדמנת". כתובת קבר אחרת משנת 328 לסה"נ נמצאה בנמארה שבחורן. היא כתובה בכתב פורמלי נבטי, אך לשון כל הכתובת ערבית. היא נפתחת במילים: "תי נפש מראלקיש בר עמרו מלך אלערב כלה" (איור 20).

איור 20: הכתובת מנמארה
Fig. 20: The 'En Nemara Inscription

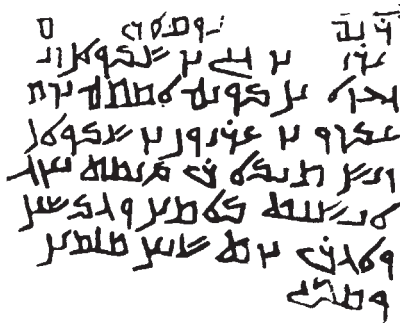
עדות ברורה לכך שהנבטים דיברו ערבית יש בכתובת חסרת תאריך, המקדימה את הכתובת מנמארה במאתיים שנה בקירוב (היינו 125 לסה"נ בקירוב). זו כתובת בת 6 שורות שנחרתה באבן ונמצאה בשדה ליד עין עבדת (כ-4.5 ק"מ מדרום לעבדת). היא נפתחת בברכה על-ידי האל עבדת למי שעובר במקום וקורא את הכתובת: "דכיר בטב קרא קדם עבדת אלהא" (יזכר הקורא?) ביזכרון טוב מלפני עבדת האל). ההמשך פגום ואינו קריא בחלקו, אך בשורות 4-5 יש שלושה משפטים קצרים כתובים בשפה ערבית פיוטית (ראו מאמרו של נגב בקטלוג זה). הכתובת הנבטית המתוארכת המאוחרת ביותר נכתבה בחגרא, בארמית (חוץ ממילה אחת), בשנת 356 לסה"נ, וזו לשונה (איור 21):

תרגום:

1. דנה [...] די [עבד]	זה [הקבר] ש[עשה]
2. עדיןן בר חני בר שמואל ריש	עדיןן בר חני בר שמואל, ראש
3. חגרא על מויה אתתה ברת	חגרא, עבור מויה אשתו בת
4. עמרו בר עדיןן בר שמואל	עמרו בר עדיןן בר שמואל,
5. ריש תימא די מיתת בירח	ראש תימא, שמתה בירח
6. אב שנת מאתיין וחמשיין	אב, בשנת מאתיים וחמישים
7. ואחדי ברת שנין תלתין	ואחת, (בהיותה) בת שלושים
8. ותמני	ושמונה שנים

בונה הקבר היה נכדו של שמואל, ראש חגרא, ואשתו, הנפטרת, הייתה נינתו של שמואל, ראש תימא. לא ברור מה היחס בין ראש חגרא לראש תימא, אך יש להניח שהשם שמואל מעיד על מוצאו היהודי. עד עתה לא נמצאה כתובת בכתב הזה במאה ה' לסה"נ, אבל מן המאה הו' שרדו שלוש כתובות ערביות שבהן רואים את הכתב הערבי בראשית התפתחותו. שלוש הכתובות הקדם-אסלאמיות האלה הן: כתובת תלת-לשונית (יוונית-סורית-ערבית) משנת 512 לסה"נ מזבד; כתובת דו-לשונית (יוונית-ערבית) משנת 586 מחראן שבלגיה; וכתובת דומה בלא ציון תאריך מאום אל-ג'מאל, שמדרום לבצרה (איור 22).

הכתב הנבטי היה כתבה הרשמי של הממלכה הנבטית שמרכזו היה בפטרה. ואולם בכתב הזה השתמשו כל הערבים באזור, בני השבטים שחיו בצפון ערב, במצרים, בסניי, בנגב, בעבר הירדן ובדרום סוריה, הן לפני פריחתה של הממלכה הנבטית והן לאחריה. כתובת ההשבעה מחורבת ריק נכתבה בשנת 100 לפסה"נ, כנראה בידי צאצאיהם של אותם ערבים-אדומיים שנזכרו באוסטרקאות מן המאה ה' לפסה"נ מהאתרים שמדרום ליהודה ועד באר שבע ועין חצבה. כתובת רקש בת עבדמנתו (עם התקציר הת'מודי) והכתובת הדו-לשונית (יוונית-נבטית) מרוופה שבצפון ערב נכתבו כנראה בידי ת'מודים.

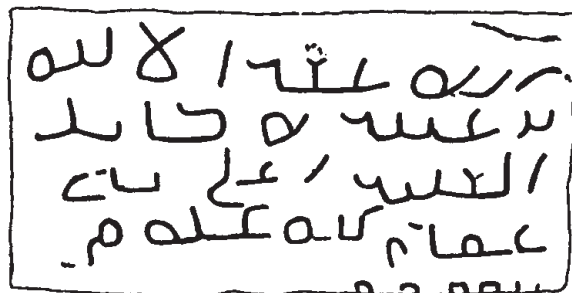
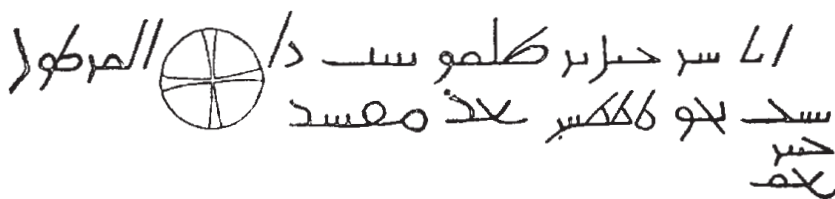
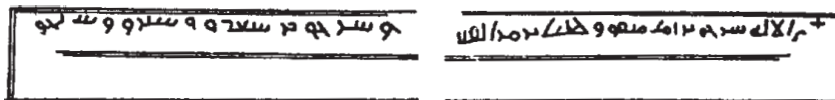

איור 21: הכתובת הנבטית המתוארכת המאוחרת ביותר
Fig. 21: The latest dated Nabatean inscription

המונח 'נבטי', שאנו משתמשים בו לגבי הלשון והכתב הנדונים כאן, נקבע באמצע המאה הי"ט כאשר גילו החוקרים בחגרא ובפטרה כתובות מונומנטליות המתוארכות על-פי שנות מלכותם של המלכים הנבטים. עשרות שנים קודם לכן נתגלו החרותות הרבות בוואדי מוכתב ובוואדי מוע'רה ובאתרים אחרים בחצי האי סיני וכונו 'חרותות סינאיות'. במשך שנים רבות הייתה הבחנה ברורה בין הכתובות הנבטיות מזה וכתובות סינאיות מזה. ואולם עם מציאת הכתובות הפיקטוגרפיות הקדומות בצראביט אל-ח'אדם בשנת 1915, שכונן בשם 'כתובות פרוטו-סינאיות', כדי למנוע בלבול פסקו לקרוא לחרותות מוואדי מוכתב ומוואדי מוע'רה ולכתובות סלע דומות 'כתובות סינאיות', וגם הן נקראו 'כתובות נבטיות'. כך, למשל, בראשית שנות החמישים של המאה הכ' החרותות שנמצאו בוואדיות במצרים – הזהות לחלוטין לאלו שנתגלו בסיני – נתפרסמו בשם 'כתובות נבטיות במצרים'.

בתקופה הנדונה גם שבטים ערביים אחרים ייסדו ממלכות משלהן: בתדמור שבמדבר הסורי, בחטרא בשטח המדברי בין הפרת לבין והחידקל ובאֶדְסָה (היום אורפה בדרום-מזרח תורכיה). הערבית נשתמרה כאן בעיקר בשמות הפרטיים, בשמות האלים ובתארי השליטים: 'שליטא דערב' באדסה, 'מלכא די ערב' או 'מלכא דערביא' בחטרא. אולם בשלוש הערים-הממלכות האלה הייתה גם אוכלוסייה גדולה יחסית דוברת ארמית והיסוד הערבי נעלם כמעט לחלוטין מן הניבים הארמיים של תדמור, חטרא ואדסה. בכל אחת משלוש הערים האלו התפתחו ניבים ארמיים וכתבים מקומיים. הכתבים התדמורי והסורי (של אדסה) התפתחו מן הכתב הארמי שהיה מקובל בממלכה הסלאוקית, ואילו בחטרא כתבו בענף הכתב הארמי הצפון מסופוטמי.

יש חוקרים המניחים שהכתב הערבי התפתח מן הכתב הסורי. ההשוואה בין הכתב הערבי לבין הכתב הנבטי מצביעה בעליל שהתיאוריה הזאת אינה מתקבלת על הדעת. בתעודות הנבטיות מנחל חבר, שנכתבו בשנת 100 לסה"נ בקירוב בכתב סופרים פורמלי ובכתב קורסיבי, אפשר לראות את כל היסודות של הכתב הערבי (איור 22). 'הכתב הנבטי' שימש שבטים ערביים שונים שהחלו לכתוב בו גם טקסטים ערביים.

איור 22: הכתובות הערביות הקדם-איסלאמיות מזבד, מחראן ומאום אל-ג'מאל
 Fig. 22: The Arabic pre-Islamic inscriptions from Zabad, Haran and Umm el-Djimal

איור 23: התפתחות הכתב הקורסיבי הנבטי
 Fig. 23: Development of the cursive Nabatean script

1	2	3	4	5	6	7
א	אא	אא	אא	אא	אא	אא
ב	בב	בב	בב	בב	בב	בב
ג	גג	גג	גג	גג	גג	גג
ד	דד	דד	דד	דד	דד	דד
ה	הה	הה	הה	הה	הה	הה
ו	וו	וו	וו	וו	וו	וו
ז	זז	זז	זז	זז	זז	זז
ח	חח	חח	חח	חח	חח	חח
ט	טט	טט	טט	טט	טט	טט
י	יי	יי	יי	יי	יי	יי
כ	ככ	ככ	ככ	ככ	ככ	ככ
ל	לל	לל	לל	לל	לל	לל
מ	ממ	ממ	ממ	ממ	ממ	ממ
נ	ננ	ננ	ננ	ננ	ננ	ננ
ס	סס	סס	סס	סס	סס	סס
ע	עע	עע	עע	עע	עע	עע
פ	פפ	פפ	פפ	פפ	פפ	פפ
צ	צצ	צצ	צצ	צצ	צצ	צצ
ק	קק	קק	קק	קק	קק	קק
ר	רר	רר	רר	רר	רר	רר
ש	שש	שש	שש	שש	שש	שש
ת	תת	תת	תת	תת	תת	תת

עבדת האל בכתובת נבטית-ערבית מסביבות עבדת וסקירה על כתובות נבטיות אחרות

אברהם נגב, האוניברסיטה העברית

בכל אחד ממחוזות הממלכה הנבטית ישנו מקום אחד שבו התגלו כתובות נבטיות רבות בהשוואה לשאר האתרים באותו אזור: בצפון ערב – חגרא; באדום – פטרה; בחורן – סיע; בדרום סיני – ואדי חג'אג; ובנגב – עבדת, שהיא מקום התגליות החדשות ביותר. הכתובות הנבטיות, שמקורן במקדשים של העיר עבדת, בפריפריה החקלאית שלה, פורשות לעינינו יריעה חדשה של חיי הנבטים (איורים 24-25; נגב 1998). בשנת 1979 הגיעה לידי שקופית של כתובת נבטית, שנמצאה בידי א' רונס, אדריכל שעבד בשירות של אוניברסיטת בן-גוריון בשדה-בוקר. את הכתובת גילה בסביבות עין עבדת מצפון לדרך המוליכה מכביש האספלט באר שבע-מצפה רמון. מן הכביש מוליכה דרך עפר (דרך חדשה שאולי נסללה במקומו של שביל עתיק) אל ראש מפל נחל צין¹. כאשר עמדתי בקרבת הכתובת ראיתי לנגד עיני כרמים וגנים המכסים את הסביבה שבשוליה הדרומיים נמצאה הכתובת. זו סביבה שיש בה מדרגות וסכרים המעידים על חקלאות שהתקיימה כאן בעת העתיקה.

הכתובת חקוקה באופן שטוח למדי על חלוק אבן גדול, שטוח, שמידותיו 1x1 מ' בקירוב, ויש בה שש שורות. את השורה הראשונה וחלק מן השורה השנייה והשלישית עלה בידי לקרוא בקלות יחסית, אך לא הצלחתי להתגבר על המשכה של הכתובת. לפיכך פניתי לעזרתו של עמיתי וידידי פרופ' יוסף נוה. לאחר ימים רבים למדי הודיע נוה שהכתובת כתובה בחלקה נבטית-ארמית, ובחלקה בשפה אחרת. מאחר ששיער שהשפה האחרת היא ערבית, הוא ביקש את עזרתו של פרופ' שאול שקד, המומחה לשפה זו. לראשונה פרסמתי אפוא את הכתובת בשנת 1986 בעזרתם של נוה ושל שקד (Negev 1986: 57-64; איור 26):

1. **נבטית-ערבית:** דכיר בטב קרא קדם עבדת אלהא ודכיר

2. מן (ד) [... הקים

3. גרמאלהי בר תימאלהי צלם לקבל עבדת אלהא

4. **ערבית עתיקה:** פיפעל לא פדא ולא אתרא פכן הנא יבענא אלמותו לא

5. אבעה פכן הנא ארד גרחו לא ירדנא

6. גרמאלהי כת[ב] בידה

נבטית:

איור 24 (עמוד 20): כיכר המקדשים והמצודה, מראה מן האוויר, עבדת
Fig. 24 (page 20): The temple temenos and the citadel, aerial view, Oboda

איור 25: המבוא הדרומי-המערבי לכיכר המקדשים, עבדת
Fig. 25: The southwestern entrance to the temple temenos, Oboda

איור 26: הכתובת הנבטית-הערבית, עבדת
Fig. 26: The Nabatean-Arabic inscription, Oboda

תרגום:

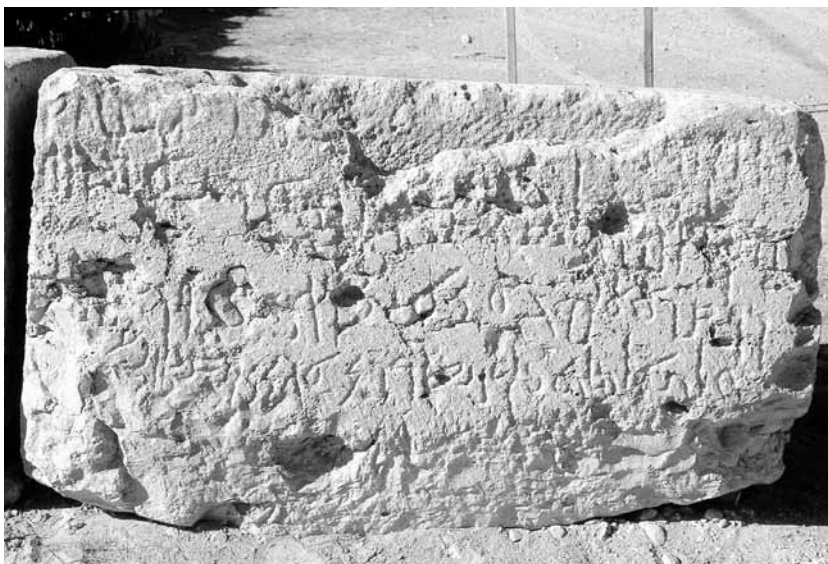
1. ייזכר הקורא (?) בזיכרון טוב מלפני עבדת האל וייזכר
2. כל אשר .....
3. גרמאלהי בן תימאלהי הקים פסל מלפני עבדת האל.
4. הוא עשה לא בשביל טובת הנאה ולא בשביל תועלת. ואם ידרוש אותי המוות, לא אדרש
5. ואם אסון יבקש לפגוע בי, לא יבקש אותי.
6. גרמאלהי כתב בידו (את הכתובת הזאת)

בהיותי בארצות הברית, טרם שפורסמה הכתובת, בישר לי מרפי אוק'ונר כי זה עתה סיים לכתוב מאמר ובו הוא מוכיח, שלא כמקובל על החוקרים, כי הנבטים לא השתמשו כלל במילים ערביות, ושכל המילים שנחשבו למילים ערביות, הן מילים ארמיות. כאשר סיפרתי לו על הכתובת שנתגלתה בעבדת, הוא הוסיף אותה כהערה במאמרו (O'Connor 1986).

עד לגילוי הכתובת בעבדת, הכתובת הערבית היחידה הידועה, הכתובה באותיות נבטיות, הייתה הכתובת שנתגלתה בא־נמארה בחורן, שהיא משנת 328 לסה"נ (Dussaud and Macler 1903). מלבדה פזורות בכתובות הנבטיות האחרות מילים בודדות שפורשו כמילים ערביות, ואלה היו נושאי מאמרו הנ"ל של אוק'ונר.

אין ספק שחלק של הכתובת מעבדת כתוב ערבית קדומה (שורות 4-5), ואילו בשאר הכתובת השפה היא נבטית־ארמית. מתי נכתבה הכתובת הזאת ומדוע נזקק כותבה הנבטי ללשון הערבית? על־פי צורת האותיות הנבטיות אין הכתובת מאוחרת בהרבה לראשית המאה הב' לסה"נ. מספר הכתובות הנבטיות המתוארכות שנתגלו בעבדת הוא רב למדי והן מימיו של חרתת הרביעי (9 לפסה"נ-40 לסה"נ). כתובות אלה נמצאו בעיקר בסביבת המקדש הנבטי. כתובות החקוקות על דפנות של מזבחות הנסך (איורים 27-28) נמצאו בעבדת עצמה ובשטחים החקלאיים שסביבה והן מימיו של רבאל השני (70-106 לסה"נ). עוד שתי כתובות, מן השנה השנייה ומן השנה העשרים למניין הפרובינקיה ערביה, מניין חדש שראשיתו עם סיפוח ממלכת הנבטים לאימפריה הרומית וכינונה כפרובינקיה, בשנת 106 לסה"נ.

מי הוא האל עבדת ומתי הוא היה נערץ? לכך יש לנו תשובה המניחה את הדעת בדברי סטפאנוס מביזנטיון (אתניקה, 482: 15-16), המדקדק היווני בן המאה הו' לסה"נ, ואלה דבריו: עובודה – מקום של נבטים. אורניוס בספר הרביעי על הערבים (כותב) שם נקבר המלך עובודה שהם מעריצים אותו כאל". עבדת הוא שם של שלושה מלכים נבטים. עבדת הראשון מלך בשנים

איור 27: זוג מזבחות נסך מסביבת עבדת
Fig. 27: Libation altars from the vicinity of Oboda

איור 28: הכתובת על מזבח הנסך, עבדת
Fig. 28: The inscription on the libation altar, Oboda

איור 29: הכתובת מבית האוצר, עבדת
 Fig. 29: The inscription of the Nabatean
 treasury, Oboda

85-96 לפסה"נ בקירוב; עבדת השני מלך בשנים 62-60 לפסה"נ בקירוב ועבדת השלישי מלך בשנים 30-9 לפסה"נ. תולדות עבדת הראשון לוטות בערפל. המלכים הנבטיים המאוחרים, שתולדותיהם ידועות היטב, מלכו שנים רבות, חוץ מעבדת השני שמלך שנתיים בלבד. אף שאין הדברים ידועים לאשורם נראה שימי חייו של עבדת הראשון היו קצרים מאוד, וככל הנראה הוא נהרג בקרב בעת שהנבטים כבשו מחדש את הנגב, לאחר שאלכסנדר ינאי השתלט עליו בימי חרתת השני (96-110 לפסה"נ בקירוב). העיר החדשה עבדת נקראה ככל הנראה על שמו של עבדת הראשון ובה הוא נקבר ונערץ כאל.

הכתובות הנבטיות הופיעו לראשונה בעבדת בסוף המאה הא' לפסה"נ. כתובות אלו מתוארכות לפי מניין המלכים. ריכוז של כתובות כאלו נמצא בחדר שזיהינו אותו כבית האוצר של המקדש הנבטי הראשי. לשונה של כתובת אחת היא: "עבדת פצאל ושעודת בני חרתת" (איור 29; נגב תשכ"א: 129-130). בכתובת זו נזכרים נסיכים בני חרתת הרביעי ולכן זמנה הוא בין שנת 9 לפסה"נ לשנת 40 לסה"נ. בכתובת אחרת שנמצאה באותו מקום והיא מאותן השנים כתוב: "[חרתת] שלם" (נגב תשכ"א: 129). עוד כתובת, החקוקה בשולי לוח שיש גדול, נמצאה בקצה הצפוני של האקרופוליס, ובה כתוב: "שנתם", אולי קיצור של שנת שתיים לחרתת, שהיא שנת 8 לפסה"נ (נגב תשכ"א: 132). לקבוצת כתובות זו שייכת כנראה גם כתובת מונומנטלית, בלא תאריך, החקוקה על אבן בנייה גדולה (נגב תשכ"א: 134):

[א]ישו בר [בר] ענמו תרגום: אושו נכדו של ענמו

בעיים של שער המגדל במדרון הצפוני של האקרופוליס נמצא לוח שיש קטן ועליו הכתובת (נגב תשכ"א: 130-131):

1. [דנא תיאטרא] די קרב שעיו [בר] ... על חיי חרתת]

2. [חרתת מלך נבט] רחם עמה ו[אחתה שקילת מלכת נבט]

תרגום: 1. חצר עמודים זו אשר הקדיש שעיו [בן... בימיו של חרתת]

2. מלך הנבטים אוהב עמו ו[אחותו שקילת מלכת הנבטים].

נראה שאפשר לייחס את הכתובות האלו כולן למקדש הנבטי שעמד בחלקו המערבי של האקרופוליס.

כמה כתובות מימי רבאל השני (70-106 לסה"נ) חקוקות על דפנות של מעין ארגזי אבן, שזיהיתי אותם כמזבחות נסך. הכתובות האלו כולן עוסקות, לפי פירושי, בחקלאות. שתי כתובות, שבורות בחלקן, נמצאו בעיים בחצר המצודה מהתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית. אין אנו יודעים היכן בדיוק עמדו חפצי האבן האלה. על דופן אחת קראתי את המילים "דנה סכרא/די קרב" שפירושו: "זה הסכר אשר הקדיש" (נגב תשכ"א: 136-138). יש המתנגדים לקריאת המילה "סכרא". יוסף נוה הציע לקרוא את המילה הראשונה כ-"מדרא", שאין לה פירוש בארמית. מלומד אחר מגרמניה, אוטו איזפלד, בהסתמכו על תוכנה של אחת הכתובות מעבדת, הציע לקרוא במקום סכרא "מדרא", שהוראתה בארמית כלי מדידה. לדעתו חילקו ממנו יין בחג דתי, המכונה 'מרזח אלהא'. על דופן אחרת של אותו מזבח נסך רשומות המילים "דנה דרתא", כלומר "זה הבית", ועל עוד דופן רשום "שלם", כלומר "שלום", שהיא מילת הברכה הרגילה. שני מזבחות נסך שבורים נתגלו בין שדות עתיקים ליד אחד מיובלי נחל עבדת ברמת מטרד, במרחק של כארבעה ק"מ מדרום-מערב לעבדת (נגב תשכ"ג: 138-140).

הכתובת:	תרגום:
1. דנה סכרא די	1. זה הסכר (?)
2. בנה גרמו וחברוהי	2. אשר בנו גרמו (נוה קורא 'אדרמו') ובני חברותו
3. שנת XVIII למראנא רב[אל]	3. בשנת י"ח לאדוננו רבאל
4. די אחיי ושיזב עמה.	4. המחיייה והמושייע את עמו

הכתובת מתוארכת לשנת 88 לסה"נ.

במרחק קטן ממזבח הנסך הזה נתגלה מזבח נסך אחר ועליו חקוקה הכתובת (נגב תשכ"ג: 140-142):

הכתובת:	תרגום:
1. וחברוהי	1. ... וחברותו
2. בני סרותה ערת	2. בני סרותא ערת
3. XXVIII שנת למ	3. בשנת כח

נראה שהכתובת מתוארכת לימיו של רבאל השני כלומר לשנת 98 לסה"נ. בשתי כתובות אלו מדובר בהתאגדות (דתית?) שעסקה בבניית מתקנים חקלאיים. ערת הוא אולי שמה של האלוהות הנבטית אערה, שסגדו לה בימי רבאל השני. עוד שני מזבחות נסך, שנשתמרו בשלמותם, נתגלו בתוך שרידי חוות חקלאיות בעמק השוכן כשני ק"מ מדרום לעבדת. על המזבח הגדול כתוב בארבע שורות (נגב תשכ"ג: 145-149):

1. דנה סכרא [די בנא ...] טו בני ה.	
2. דה [וחברוהי] בני סרותא דנה מרוח	
3. דושרא אלה גאיא בשנת יח (?)	
4. אל לרבאל מלכא מלך נבטו די אחיי ושיזב עמה	
תרגום:	
1. זה הסכר [אשר בנו] ... בני ...	
2. דה [וחברותו] בני סרותא ביום משתה	
3. של דושרא אלוהי גיא בשנת יח (?)	
4. אל לרבאל המלך, מלך הנבטים, אשר החיה והושייע לעמו	

אם קריאת השנה (יח) אכן נכון, הכתובת מתוארכת לשנת 88 לסה"נ. מלבד הפרטים הידועים לנו מן הכתובות האחרות מסוג זה, כאן אנו למדים כי האירוע החשוב נחוג במשתה דתי (מרזח אלהא). השנים 88-98 לסה"נ הן השנים הראשונות שמהן מצויות כתובות הקשורות בחקלאות הנבטית ויש לראות בהן עדות לראשית העיסוק בחקלאות אצל הנבטים. על-פי המקורות הנבטיים הקדומים הייתה שתית היין אסורה על הנבטים, אך עתה, אל העיסוק בחקלאות נלוו גם חגיגות שתית יין. שתי הכתובות הנבטיות האחרונות נמצאו בעבדת עצמה. הכתובת הקדומה בין השתיים נתגלתה במערה קטנה במדרון המערבי של עבדת. היא חקוקה על אבן גיר רכה למדי, דבר שהוא לא רגיל אצל הנבטים, שהעדיפו אבני בנייה קשות (נגב תשכ"ג: 150-151). וכך כתוב בכתובת:

אתבני שנת	תרגום:
תרתין להפרכיה שלם	שתיים להיפרכיה. שלום
כתובת זו פותחת מניין שנים חדש בהיסטוריה של הנבטים, המכונה בשם מניין הפרוביניקה ערביה, שראשיתו ב-22 במרס 106 לסה"נ, וכתובת זו היא אפוא משנת 107/106 לסה"נ.	
הכתובת המאוחרת יותר נחקקה על אבן בנייה שנקבעה בשימוש משני במרום הקיר המזרחי של המצודה הרומית-הביזנטית (נגב תשכ"ג: 151-153). לא עלה בידי לקרוא את הכתובת בת ארבע השורות, אך בחלק משורה 2 וחלק ובשורה 4 כתוב:	
2. ....די עבד	תרגום: 2. אשר עשה (בנה)
4. שנת עשרין להפרכי[א]	4. בשנת עשרים להפרכיה

הכתובת מתוארכת לשנת 126/125 לסה"נ.

הכתובות הנבטיות החשובות בעבדת נושאות תאריך. תחילה הכתובות מימי חרתת הרביעי (9 לפסה"נ-40 לסה"נ), לאחר מכן כתובות מימי רבאל השני (70-106 לסה"נ) ולבסוף הכתובות

מזמן הפרובינקיה ערביה. הכתובת המאוחרת ביותר מימי ממלכת הנבטים היא משנת כח לרבאל השני, היא שנת 98 לסה"נ, והכתובת הקדומה ביותר מימי הפרובינקיה ערביה היא משנת שתיים למניין הפרובינקיה, שהיא כאמור שנת 108/107 לסה"נ. עתה אני מציע כי זמנה של כתובת 'עבדת אלהא' הוא השנה הנופלת בין שני המניינים, כלומר אחרי שתם מניין המלכים ולפני שנתבסס מניין הפרובינקיה.

פולחן עבדת האלוהי האריך ימים בעבדת העיר. התואר הזה מופיע במספר רב למדי של כתובות נבטיות-יווניות, ובמרביתן מזוהה האל עבדת עם זאוס. הכתובת הקדומה ביותר חקוקה על המשקוף המוליך אל המקדש הנבטי, שחודש בתקופה הרומית. הכתובת היא משנת P^EB, שהיא שנת 162 למניין הפרובינקיה, כלומר שנת 267/8 לסה"נ (Negev 1981: 14).

בשולי הכתובת רשום Πὰς φύλων Ὁβόδα "כל ידידי עבדת", והכוונה היא או לעיר עבדת, או קרוב יותר – לעבדת האל (Negev 1991a: 63).

בשנת 293/4 לסה"נ נחקקה הכתובת על המשקוף של המגדל ברובע המגורים המכונה 'הרובע הרומי' (Negev 1981: 15-18) והיא כנראה הכתובת המאוחרת ביותר בעבדת שבה נזכר המלך-האל. בראש הכתובת רשום:

Ἀγαθή τὴν

Ζεῦ Ὁβόδα

תרגום: מזל טוב (מוקדש)

לזבס עובודה.

בנוסח אחר, אך בלא תאריך, נזכר אותו אל עצמו בצורת θεῶ (Negev 1981: 19-20). התואר עומד בראש רשימה של פועלים שעבדו אולי בבניין המקדש:

θεῶ Ὁβόδα

תרגום: לאל עובודה

האל עבדת נזכר בעיר עבדת יותר מכל אל נבטי אחר. בכתובות הנבטיות של עבדת מופיעים שמותיהם של עוד אלים נבטיים ואלים מן התרבויות של יוון ורומא. תלמידתי גב' טלי אריקסון-גיני חפרה בבניין בקצה הדרומי של הרובע שאנו מכנים 'הרובע הרומי', ממזרח למגדל שחפרנו בעונת החפירות הראשונה בשנת 1958. היא גילתה שם קטעים של קיר מטויח. הטיח חזק מאוד, עשוי תערובת של טיט, סיד, אבנים קטנות מאוד ואפר רב, האופייני לטיח של התקופה הרומית. הקיר מסויד לבן ועליו כתובת נבטית רשומה בדיו שחור, בכתב רוטס מהודר. נמצאו שני קטעי טיח שאינם מתחברים זה עם זה. בכל קטע רשומה כתובת בשתי שורות (איור 30).

הקטע הימני, שורה עליונה:

דכרון טב ושלם מן דושר[א]

תרגום: זיכרון טוב ושלום מאת דושרא

שורה תחתונה:

למראנא סנגוביא [...]

תרגום: לאדוננו סנגוביא

"מראנא", כלומר אדוננו, הוא תואר השמור בדרך כלל למלכים. שמו של השליט, סנגוביא, אינו ידוע מכל מקור אחר. אולי הוא שייך לתקופה שממלכת הנבטים כבר הייתה לפרובינקיה ערביה, ואולי הוא שמו של איש שגויס לצבא הרומי בספרד, ולאחר מכן שימש פקיד גבוה בערביה. הקטע השמאלי, שורה עליונה: [תחניבה (?)]

שורה תחתונה: וגדיו ברה, שידא נניה [?...] תרגום: וגדיו בנו, טייח. נניה (שמה של אלוהות). שם האב של גדיו לא נשתמר. גדיו הוא שם נבטי שכיו בעיקר בסיני ובנגב (Cantineau 1930) והוא נדיר מאוד באדום ובחורן. שידא, משמע טייח. נני הוא שמה של אלוהות. האות האחרונה בשורה וכיצד היא מצטרפת לשם נני אינם ברורים די הצורך. כתובת זו, הרשומה במכחול על טיח, היא יחידאית בעבדת.

בהקשר לכתובת 'עבדת אלהא' נשאלת אפוא השאלה: למה נכתבה הכתובת הדו-לשונית, הנבטית-ארמית – בערבית?

כאשר עבדתי על פרסום הכתובת סברתי כי האיש שהציב את הפסל חש שחטא חטא גדול, כי עבר על איסור חמור, בדומה לאיסור פסל ותמונה אצל היהודים, ומשום כך ראה צורך להתנצל,

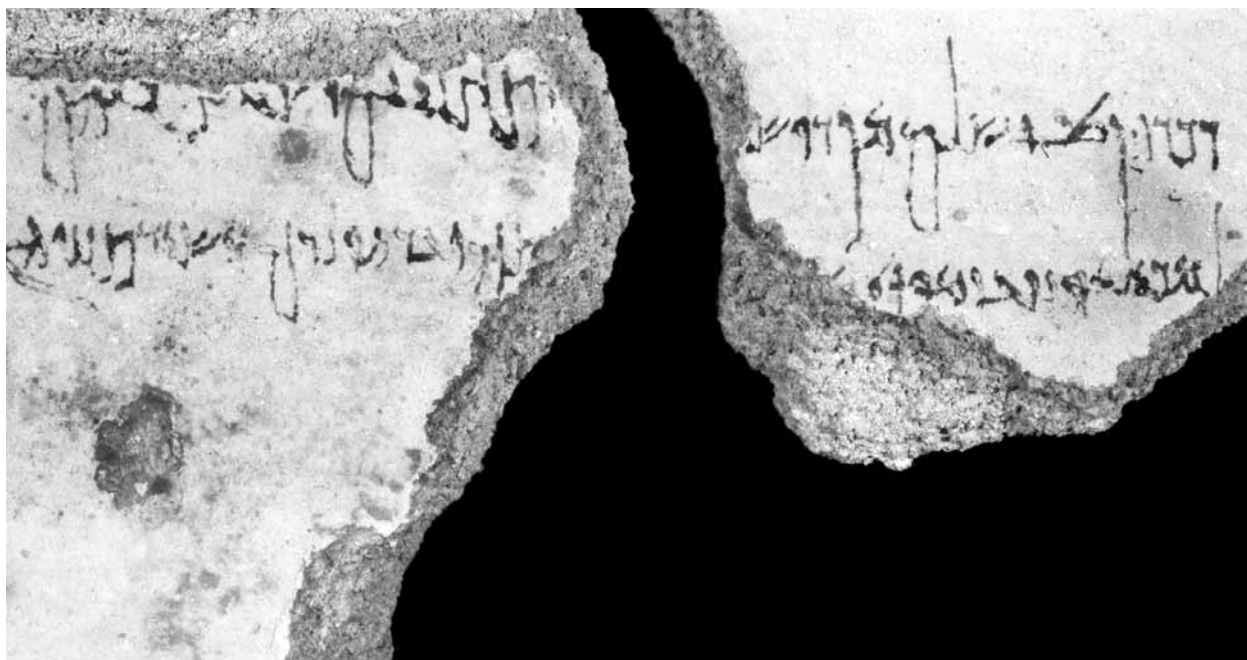

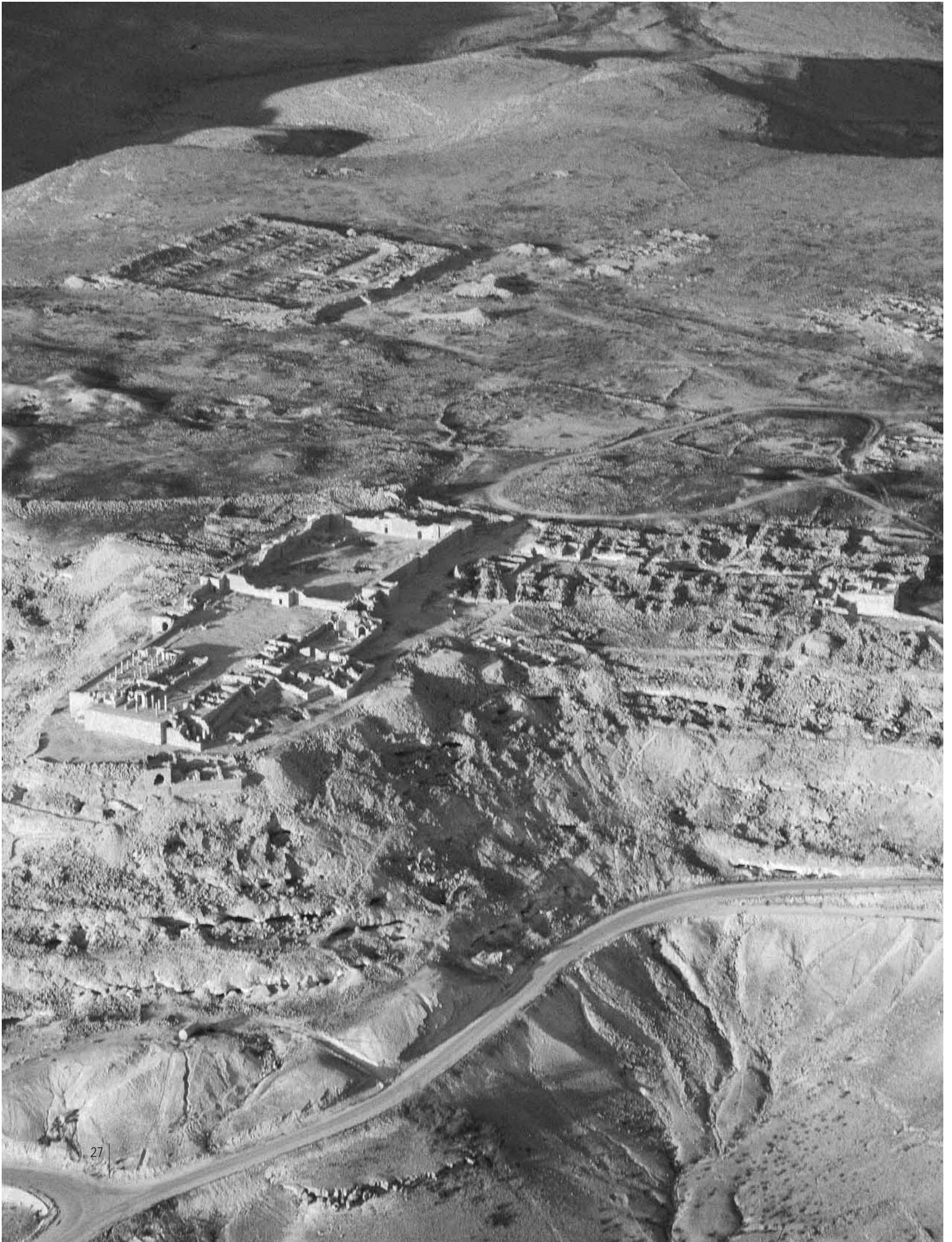
Fig. 30: Ink inscription written on plaster, Oboda

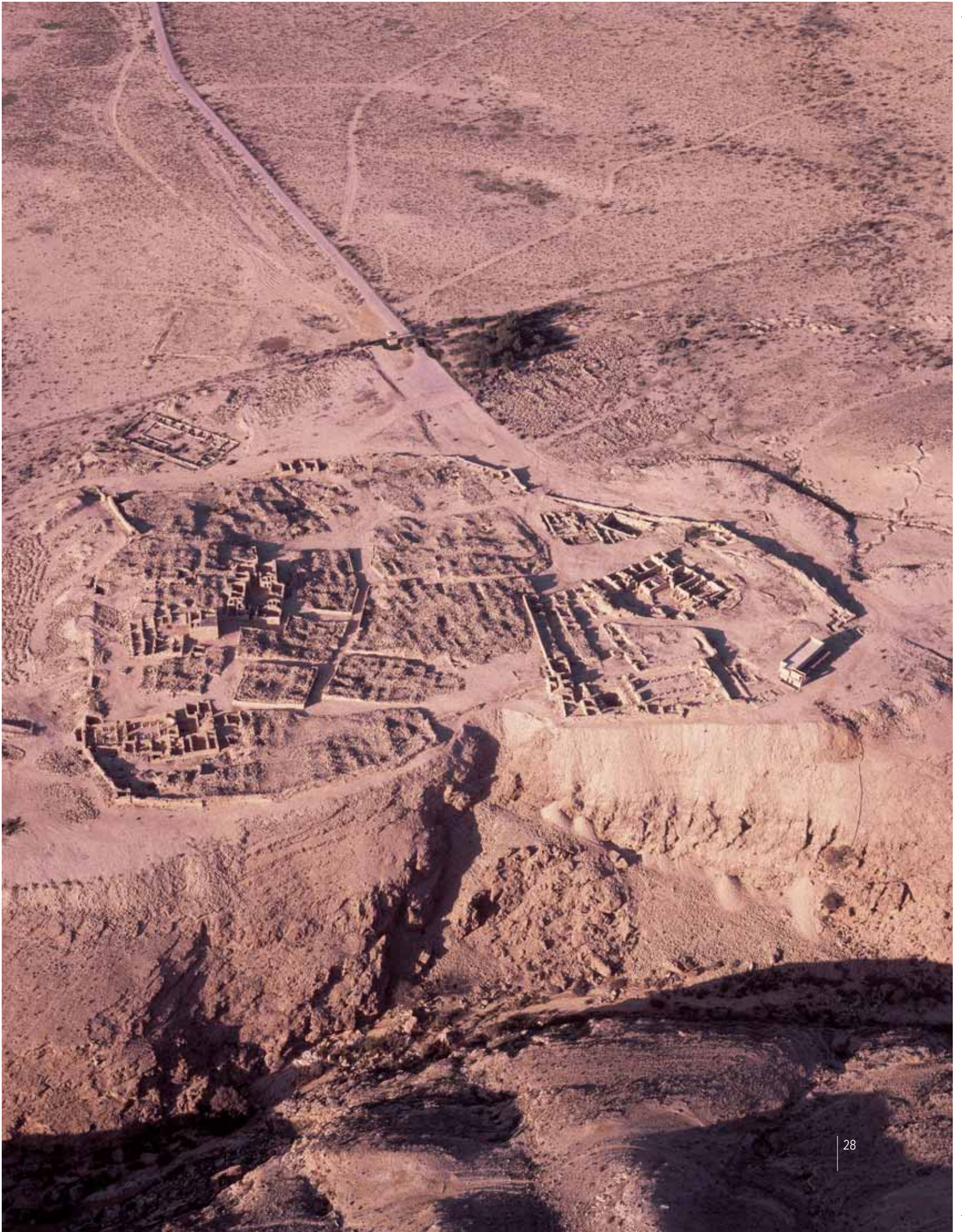
והוא מצהיר כי את המעשה הזה הוא עשה לא לשם הנאה או רווח כלשהם. לכן הוא מבקש הגנה מפני המוות ומפני פגיעה גופנית כלשהי. בכל זאת, מדוע לא הצטדק על המעשה בשפתו הנבטית-הארמית? מכאן הגעתי להשערות שאין לעת עתה אפשרות להוכיחן. סברתי כי השימוש בלשון הנבטית-הארמית היה מוגבל באוצר המילים, וכי השפה השכיחה אצל הנבטים הייתה השפה הערבית. בשפה הנבטית השתמשו אולי רק לצרכים מיוחדים, אולי לעניינים שבדת. אחד החוקרים הציע ששתי השורות שנכתבו בלשון הערבית מכילות קטע של שירה ערבית קדומה. את דבר קיומה של שירה מעין זו כבר שיערו החוקרים, אך לא היה בידם קצה חוט של הוכחה, מלבד אולי הרמז שנמצא עתה בעבדת (Dussaud and Macler 1901: 409-421). מכל מקום, בידינו עתה הכתובת הערבית הקדומה ביותר, קדומה מן הכתובת הערבית בא-נמארה בכשלוש מאות שנים.

כמו חגרה, פטרה וסיע עשירה עבדת בכתובות נבטיות-ארמיות ונבטיות-יווניות. הסיבה לכך אינה ברורה לי כל צורכה. אפשר שהסיבה לכך היא היות המקומות האלה מקומות קדושים, כפי שמעידים המקדשים הנבטיים המצויים בהם.

1. בסיורי אל מקום הכתובת נעזרתי לעתים קרובות במר עזרא אוריון, מנהל בית הספר בשדה בוקר, שסייע בידי פעמים רבות.

איור 31 (עמוד 27): עבדת, מראה מן האוויר
Fig. 31 (page 27): Oboda, aerial view

מטבעות הנבטים

יעקב משורר, מוזיאון ישראל, ירושלים

כבר בסוף המאה ה' לפסה"נ החלו הנבטים לטבוע מטבעות (Meshorer 1975). תחילה הוטבעו ברישול מטבעות ברונזה שחיקו את הדגמים שהופיעו לפני כן על מטבעות הזהב של אלכסנדר מוקדון ויורשיו. על פני המטבעות הוטבע ראש אתנה ועל גבם ניקה – אלת הניצחון. על מעטים מהם יש אות יוונית בודדת (A שמשמעותה Aretas – חרתת). על כמה מן המטבעות, במקום ראש אתנה מופיע ראש של מלך נבטי מזוקן (אולי חרתת השני?). בראשית המאה הא' לפסה"נ טבעו הנבטים מטבעות עופרת בדגמים דומים וכן מטבעות שעליהם דמות פר. על אחד המטבעות מופיעה בפעם הראשונה כתובת נבטית: "נבט[ן]"¹.

בשנים 84-71 לפסה"נ שלט בדמשק המלך הנבטי חרתת השלישי. הוא טבע בה מטבעות ברונזה וכסף ועליהם שמו ביוונית: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΕΤΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ ("של המלך חרתת אוהב היוונים"). ואולם מטבעות אלה אינם מטבעות נבטיים ממש, אלא מטבעות דמשק. מטבעות במתכונת דומה של דגמים וכתובות נטבעו בדמשק גם בידי שליטים אחרים (למשל טיגראנס מלך ארמניה).

טביעה סדירה של מטבעות הנבטים החלה רק בימיו של עבדת השני (62-60 לפסה"נ). ידועים מימיו מטבעות כסף בלבד, בעריכים של דרכמה ודידרכמה (שתי דרכמות). על פני המטבע מוטבע ראש המלך הנבטי, המזוקן, המצטיין בשיער ארוך. על גב המטבע נראה עיט (חיקוי למטבעות הכסף התלמיים ולמטבעות של צור) וכן כתובת נבטית: "עבדת מלך נבטו", ומצוינת השנה.

בנו, מליכוס הראשון (60-30 לפסה"נ), שמלך אחריו, טבע מטבעות כסף ומטבעות ברונזה. הוא מופיע על מטבעותיו עם שיער ארוך במיוחד ומתולתל. גם על מטבעות הכסף של מלכו הראשון מופיע עיט; על מטבעות הברונזה הגדולים טבועה קרן שפע; על הבינוניים – עיט; ועל הקטנים – כף יד. קרני שפע היו סמל פוריות רווח מאוד בתרבות ההלניסטית, שהשפיעה על כל עמי האזור. יוסף פטריך הציע, שכף היד שעל מטבעות הברונזה הקטנים מסמלת את האל הנבטי 'יד רמה' (Patrich 1990: 134). לאחר מות מלכו הראשון מלך בנו, עבדת השלישי, בשנים 30-9 לפסה"נ. יוסף בן מתתיהו מתאר את המאבקים הקשים בינו לבין הורדוס מלך יהודה. עבדת השלישי טבע שפע של מטבעות כסף וברונזה, והחידוש במטבעותיו הוא הופעתה של המלכה הנבטית. על פני המטבעות נראים ראשיה של המלך והמלכה בצדודית, אך שמה של המלכה, אשתו של עבדת השלישי, לא נזכר. במטבעות אחרים מופיע ראש המלכה בנפרד על גב המטבע (איור 33). על כמה ממטבעות הברונזה מופיעה דמותה ניצבת לשמאל ומרימה את ידה הימנית.

בשנת 9 לפסה"נ, לאחר מותו של עבדת השלישי, אירע משבר בממלכת הנבטים. שר צבאו של עבדת, מצביא בשם שלי (סילאיוס), מרד בשושלת המלוכה והתנשא למלוך. כעבור שנה, בעזרת הרומאים, עלה בידו של חרתת (הרביעי), בנו של עבדת השלישי, לרשת את כיסא אביו. בחודשי שלטונו הספורים הספיק שלי לטבוע מטבעות כסף וברונזה לא מעטים, ומופיע עליהם שמו המלא או בקיצור. לא ברור אם הדיוקן הצעיר שעל מטבעותיו הוא של עבדת השלישי, או שלו עצמו (איור 34).

חרתת הרביעי (9 לפסה"נ-40 לסה"נ) נחשב לגדול מלכי הנבטים. בארבעים ותשע שנות שלטונו שגשגה ממלכת הנבטים והגיעה לשיאה. עוצמתה הכלכלית התבטאה בפריצת דרכי מסחר בינלאומיות מרשימות. דרך נמל עזה העבירו הנבטים את סחורותיהם (בעיקר תבלינים) למדינות הים התיכון. ממלכת הנבטים השתרעה על פני כל עבר הירדן המזרחי, מצפון ערב בדרום ועד דמשק בצפון. הם בנו בנגב ערים ותחנות מסחר והתיישבו במרחב שבין פטרה לעזה. התיישבות נבטית מרשימה התגלתה גם בסיני.

חרתת הרביעי טבע שפע אדיר של מטבעות כסף וברונזה בעריכים שונים. בשנתו העשירית והאחת-עשרה (2-1 לסה"נ) חל ככל הנראה משבר כלכלי זמני, מה שאילץ אותו לטבוע מטבעות ברונזה (גדולים ובינוניים) כתחליפים למטבעות הכסף שלו. על מטבעות הברונזה הגדולים שנטבעו

איור 32 (עמוד 28): ממשיית, מראה מן האוויר
Fig. 32 (page 28): Mampsis, aerial view

איור 33: מטבע של עבדת השלישי ועליו הכתובת "ברכת דושרא". פנים: ראש עבדת; גב: ראש המלכה
Fig. 33: A coin of Obodas III with the inscription "benediction of Dushara"; obv.: head of Obodas; rev.: head of the queen

איור 34: מטבע כסף של שלי
Fig. 34: Silver coin of Syllaios

בשנים ההן מופיע ראש המלך מלווה בכתובת: "חרתת מלך הנבטים אוהב עמו, מעה כסף". על מטבעות הברונזה הקטנים מופיעה הכתובת "חצ כסף" (דהיינו "חצי [מע]ה כסף", איור 35). על מטבעות חרתת הרביעי מופיע לראשונה סביב ראשה של המלכה שמה ותוארה. על המטבעות מן השנים 9 לפסה"נ עד 17 לסה"נ מופיע ראשו של חרתת הרביעי עם ראשו אשתו הראשונה, חלדו (המקביל לשמה העברי של חולדה הנביאה) המכונה על המטבעות "חלדו מלכת נבטו". על המטבעות שנטבעו בין השנים 18 ל-39 לסה"נ מופיעה אשתו השנייה בלוויית הכתובת: "שקילת מלכת נבטו". גם שמו של אחד מבניו של חרתת, פצאל, נזכר בכמה ממטבעות הברונזה. לאחר מותו של חרתת הרביעי בשנת 40 לסה"נ עלה למלוכה בנו, מליכוס השני (40-70 לסה"נ). נראה שלמלך זה לא היו המרץ והכריזמה של אביו, ואין יודעים הרבה על אודותיו. מטבעותיו אינם רבים ואינם מגוונים כשל מטבעות אביו. הוא המשיך לטבוע מטבעות כסף וברונזה במתכונת המטבעות של אביו (איור 36). ואולם מטבעותיו מציינות תופעה מיוחדת במינה, המעידה ככל הנראה על עלייה במעמדה של המלכה הנבטית. אשתו, שקילת השנייה, מכונה על גבי המטבעות "שקילת אחתה מלכת נבטו". נוסף על התואר 'מלכה' היא נקראת גם 'אחות' המלך. יוסף בן מתתיהו מספר שמלכו השני עזר לרומאים במלחמתם ביהודים בשנים 66-70 לסה"נ. היעלמותו מעל בימת ההיסטוריה בשנת 70 לסה"נ עשויה אולי ללמד שהוא נהרג במלחמה זו. אחריו מלך בנו, רבאל השני (70-106 לסה"נ). הוא המשיך בטיבוע מטבעות כסף וברונזה. מטבעות הכסף שלו הוטבעו ברישול רב ואיכות הכסף שבהם ירודה למדי. גם מטבעותיו מעידים על עליית מעמדה של המלכה במשפחת המלוכה הנבטית. במטבעות הכסף מהשנים הראשונות לשלטונו מופיע הדיוקן של שקילת השנייה (אשת מלכו השני) ומסביבה הכתובת: "שקילת אמה מלכת נבטו" – מה שמצביע על כך שלאם המלך היה מעמד רם, אולי גבוה ממעמדה של אשת המלך שתוארה היה "גמלת אחתה מלכת נבטו". נראה שגמלת לא האריכה ימים (איור 37), ובשנותיו האחרונות של רבאל השני מופיעים על מטבעות הברונזה שמה וראשה של אשתו השנייה הגרו (הגר). רבאל השני היה האחרון למלכי הנבטים. הוא נכנע, ככל הנראה בלא קרב, לצבא הרומי, ובשנת 106 לסה"נ הפכו הרומאים את ממלכת הנבטים לפרובינקיה ערביה.

"ברכת דושרא"

באחד הטיפוסים של מטבעות הנבטים, שנתגלה רק לאחרונה, מופיעה הכתובת "ברכת דושרא". דושרא היה האל הראשי של הנבטים והביטוי "ברכת דושרא" נועד ככל הנראה לאחל ברכה והצלחה למשתמש במטבע, או אולי נועדה הברכה להצלחת המטבע עצמו. על כל פנים, כתובת זו היא בבחינת חידוש בנומיסמטיקה (איור 38).

המטבעה

היכן נטבעו מטבעות הנבטים? יש לשער שהמטבעות נטבעו בבירת הנבטים – פטרה. רמז לכך עולה מן המטבעות עצמם. על רוב המטבעות מופיע סימן מטבעה בצורת עיגול קטן (O). היות שאין לצורה זו שום משמעות בכתב הנבטי, קשור סימן זה, לדעתי, לשמה של בירת הנבטים. הנבטים קראו לפטרה בשם 'רקם' (ראו "הרקם והחגר", משנה, גיטין א, א). פירוש המילה רקם הוא לולאה, טבעת עגולה, כתם עגול. הנבטים נהגו כמו שנהגו במטבעות רבות בעולם העתיק, להטביע את סמל המטבעה, שהיה קשור למשמעות שמה של העיר, אם אמנם היה לשם העיר משמעות מובהקת.²

על מטבע ברונזה אחד מימי חרתת הרביעי נזכר השם 'חגרא', היא 'החגר' במקורות היהודיים, עיר ששכנה לחופו המזרחי של ים סוף (היום אלחג'רה שבצפון ערב הסעודית). נראה שגם בחגרא הייתה מטבעה, ודומה שהוטבעו בה מטבעות הברונזה הנושאים את שמה. מטבעות הנבטים ערכם רב לשחזור ההיסטוריה הנבטית. שחזור הכרונולוגיה של ממלכת הנבטים – שנות שלטון המלכים וכו' – מתבסס על המידע הצפון במטבעות.

איור 35: מטבע ברונזה של חרתת הרביעי ועליו הכתובת "חצו כסף"

Fig. 35: Bronze coin of Aretas IV and the inscription: "half a silver"

איור 36: מטבע ברונזה של מלכו השני עם אשתו שקילת השנייה

Fig. 36: Bronze coin of Malichus II and his wife Shaqilat II

איור 37: מטבע ברונזה של רבאל השני עם אשתו הראשונה גמלת

Fig. 37: Bronze coin of Rabbel II and his first wife Gamilat

-
1. באותה עת ממש טבע גם אלכסנדר ינאי מטבעות עופרת.
  2. כגון סמל המטבעה של העיר צור (פויניקה – תמר ביוונית), בצורת עץ תמר. או סמל הרימון על מטבעות העיר סידה (רימון ביוונית) שבפמפליה.

ראו איור 33
See Fig. 33

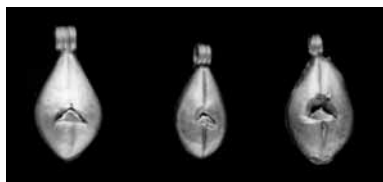

איור 38: אבן בנייה מעוטרת באלת הדגים,
ח'ירבת א-תנור
Fig. 38: The Fish Goddess, Khirbet
et-Tannur

אמנים ואומנים: הרהורים על האמנות הנבטית הזעירה – חומר, מתכת ואבן

רנטה רוזנטל-הגינטום

איור 39: תליונים מעוצבים בצורת דג או דולפין, בית הקברות של ממשית
Fig. 39: Gold pendants in the shape of a fish or dolphin, Mampsis

איור 40: קערה מעוטרת בדגים או דולפינים, ממשית
Fig. 40: Painted bowl with fishes or dolphins, Mampsis

איור 41: מזבח קטורת מעוטר בדולפין, עבדת
Fig. 41: Incense altar decorated with a dolphin, Oboda

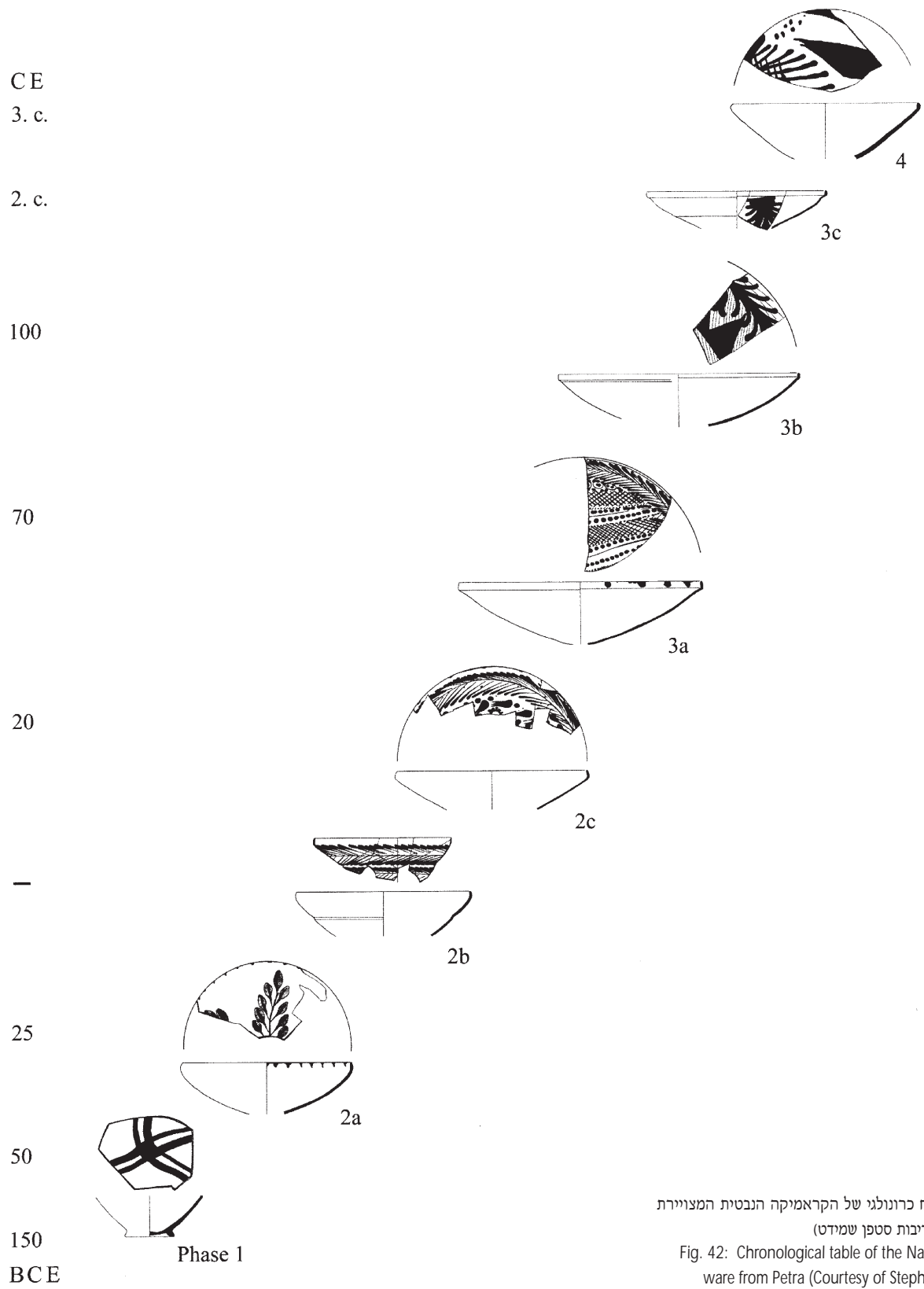

"אתניות מתייחסת למצב בעל משמעות למעשי היחיד והכלל אשר במהלכם קבוצת בני אדם גדולה יחסית מתאחדת על-ידי אמונה במוצא משותף, בהיסטוריה תרבותית משותפת, בהתנסויות ממשיות ובמודעות לתפיסה ייחודית של זהות וסולידריות" (Heckmann 1992: 46). במילים אלה מגדיר החוקר בן ימינו, פרידריך הקמן, את מושג האתניות בעבודתו על הסוציולוגיה של יחסים בין-אתניים. מבחינה זו הנבטים לא עיצבו מעולם זהות אתנית, לא אומה ולא מדינה במובן המודרני. הציוויליזציה שלהם הייתה תלכיד של מסורת נודית בדואית ושל חברה הלניסטית עירונית. השניות של בדואים והלנים היא בעצם המאפיין העיקרי שלהם (Knauf 1997: 15–17). לשני אורחות חיים אלה ייחוד הדדי, אף כי במזרח הקדום והמודרני ניתן למצוא דוגמאות לשניות זו, אם לציין רק את ערי המדינה של תדמור (פאלמירה) וחג'רה של התקופה ההלניסטית-הרומית, או הממלכות בנות ימינו של ירדן, ערב הסעודית ונסיכויות המפרץ (Khouri 1997: 164–167).

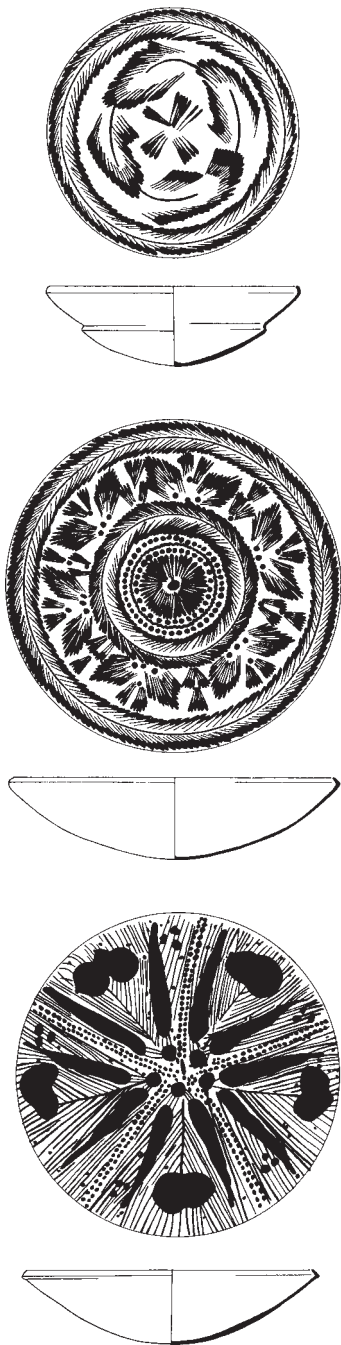

פירושה של חלוקת חברה לשתי קבוצות, נודים ויושבי קבע, הוא שהאליטה העירונית האמידה שאפה לסגנון חיים שונה מזה של הנוודים, ובה בעת הייתה תלויה בהם להבטחת דרכי הסחר ומעבר המטענים. מתעוררת השאלה: עד כמה משתקפת השניות הזו במורשת התרבותית וכיצד יכולים אנו להגדיר את התרבות הנבטית?

התשובה לכך בהיבט האמנות הזעירה אינה מובנת מאליה כמו באמנות המונומטלית והארכיטקטורה. התואר 'נבטי' מיוחס לשרידיים חומרניים שנתגלו בשטח המשתרע מבצרה הקדומה בצפון ועד חג'רה בדרום, כולל הנגב, חצי-האי סיני ומערבה עד לקסרויות שעל הדלתה המזרחית של הנלוס. ואולם אזור זה היה רב-אתני, רב-תרבותי ורב-דתי; לפיכך השרידיים הארכיטקטוניים הנבטיים, כגון מקדשים, קברים מונומטליים, מבני ציבור ובתי מגורים פרטיים מזהים לא רק באמצעות מאפיינים כגון תכניות, רכיבים ארכיטקטוניים, בנייה באבן וטכניקות בנייה, אלא גם על-ידי רכיבים כמו מיקום, כתובות ואיקונוגרפיה, אשר מסגירים תערובת של מסורות מזרחיות, קלאסיות וערביות מקומיות. העשור האחרון הינו עדות לעלייה בפעילות המחקר הארכיאולוגי בפטרה, שהייתה המרכז הנבטי המנהלי, הכלכלי, החברתי והדתי. זאת ועוד, העידון בשיטות הארכיאולוגיות והפרשנויות החדשות לממצאים שינו את מושגנו על התרבות הנבטית והיבטים רבים נדרשים לבחינה ומחשבה מחדשות (Joukowsky 2001). מקרה ממש, הרלוונטי לחפצים הנודים, הוא הכותרת למחקרו החלוצי של נלסון גליק, *Deities and Dolphins: The Story of the Nabataeans*, שהופיע בשנת 1965, המבוסס על ההנחה שפסל ראש וחזה של האישה העטור שני דגים מן המקדש בח'ירבת א-תנור מייצג אלה-דולפין המזוהה עם דיאה-סוריה (איור 38). גליק העיר כי "מפגש עמה, כפי שאירע לנו, באמצע המדבר פשוטו כמשמעו, עם דולפינים על ראשה, נראה בתחילה מוזר כמעט כמו לפגוש גמל שוחה בלב ים". ג'ודית ס' מקניז (McKenzie 2001: 108–109) שכנעה בטיעונה, שדמות זו היא האנשה של סימן מזל הדגים בגלגל המזלות. הערכה מחדשת זו נתמכת על-ידי מות גבר המתוארת בפסל ראש וחזה על האפריז הראשי של המקדש בח'ירבת א-דהריה, המציג את סמלי גלגל המזלות. פרשנות זו תקפה גם לזיהוי הדולפין על תכשיטי הזהב (איור 39), בקערה המצוירת מממשית (איור 40) ועל מזבח האבן הקטן מעבדת (איור 41). בעקבות גליק פורשו התליונים דמויי הדגים ועיטורי הצבע

איור 42: לוח כרונולוגי של הקראמיקה הנבטית המצויירת מפטרה (באדיבות סטפן שמידט)
 Fig. 42: Chronological table of the Nabatean fine ware from Petra (Courtesy of Stephan Schmid)

איורים 43-44: קערות נבטיות מצוירות
Figs. 43-44: Nabatean painted bowls

והתבליט בהססנות כמופעים של דולפינים (Rosenthal 1975). עושרה של התרבות החומרית הנבטית בא לידי ביטוי במגוון החפצים ששימשו לחיי היומיום: כלי חרס, ובהם כלי הגשה וכלי בישול, נרות ומזבחות עשויים חרס וברונזה, חותמות חומר, צלמיות אדם וחיה עשויות חרס וברונזה, תכשיטי זהב, תליונים וחרוזים, כלים עשויי ברונזה, כגון פעמונים וסיכות רכיסה וחפצי אבן ניידיים, כמו קערות נסך, מזבחות ובתילים (לוחות אבן המציגים אלים ואלות). האמנות הנבטית במיטבה מיוצגת בקראמיקה, בצלמיות חרס, בתכשיטים ובמטבעות שנעשו בידי אמנים ואומנים מקומיים. זמנם של רוב החפצים הנדונים נקבע למאה הא' לפסה"נ עד המאה הב' לסה"נ, כלומר שיאה של התרבות הנבטית היה בתקופה ההלניסטית המאוחרת ובתקופה הרומית. במשך השלבים המוקדמים של הגיבוש הפוליטי והכלכלי – בזמן שאורח החיים היה הנוודי בעיקרו, כלומר ב-200 השנים הראשונות מאז האזכור הראשון של הנבטים בשנת 312 לפסה"נ – יובאו רוב כלי היומיום. הייצור של כלי חרס מצוירים ופשוטים החל בשלהי המאה הב' לפסה"נ והחל במאה הא' לפסה"נ נטבעו מטבעות כסף וברונזה.

כלי חרס

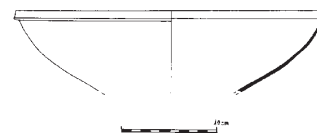
כלי ה-egg-shell המזוהים בנקל על-פי החומר ועל-פי העיטור הם מתווי האיכות של הקראמיקה הנבטית: הדקות המעודנת, הצבע האדמדם והעיטורים המצוירים הם יוצאי דופן (איורים 40, 42-46). בהיות הקראמיקה הזו שבירה כלי-כך נראה שלא הייתה כוונה לשלוח אותה למרחקים גדולים, ועל כן רק כמויות קטנות ממנה נמצאו מחוץ לעולם הנבטי: בנמלים ובמעגנים לאורך חוף הים התיכון מרינוקולורה (אל-עריש) ועד אנטיוכיה שעל האורונטס, בכמה אתרים שישבה בהם אוכלוסייה יהודית, בחצי האי סיני לאורך ואדי סירחאן ונווה המדבר בג'אוף, ובדרום עד לערב, אל-פאוו והאי בחרייין שבמפרץ הפרסי. קראמיקה פשוטה נמצאה בתל אנפה שבגליל, בג'למה שעל נחל קישון, ביקנעם שבעמק יזרעאל ובערוער בנגב. זמן רב הניחו שהכלים המצוירים שימשו לצורכי פולחן. ואולם החפירות האחרונות שנערכו בפטרה מטעם אוניברסיטת באזל הפריכו הנחה זו. חפירות אלה, שהתרכזו בעיקר בבתי מגורים פרטיים, הניחו גם את הבסיס הסטרטיגרפי לחלוקה הטיפולוגית והכרונולוגית של הקראמיקה המצוירת העדינה לשלושה שלבים – משנת 100 לפסה"נ עד המאה הב' לסה"נ. שלב רביעי מיוצג בקראמיקה מצוירת באיכות ירודה, שאותה המשיכו לייצר גם במאה הד' לסה"נ, ושבירים ממנה נמצאו בשרידים המיוחסים לרעידת האדמה של שנת 363 לסה"נ (איור 42; Schmid 1996). שלושת השלבים הניבו למעלה מ-400 טיפוסים כלים במכלול ביתי, 75 אחוזים מהם קערות או קדרות פתוחות ונמוכות. בשלב הקדום של ייצור כלי החרס העתיקו הנבטים צורות מן העולם ההלניסטי. מאמצע המאה הא' לפסה"נ ואילך מבחינים בסגנון נבטי ייחודי. כלי החרס המצויר הנפוץ ביותר היה קערה

מעוגלת למחצה ולה שפה רחבה, והיא חסרת בסיס טבעת או ידיות וצבועה בחלק הפנימי. הקערה שימשה ספל שתייה שאחזו אותו בשתי כפות הידיים. העיטור הוא מגוון: מוטיבים צמחיים, כגון כפות תמרים, ורדות, רימונים, זרים של עלי זיתים ודפנה, עלים בודדים, מוטיבים גיאומטריים, כגון משולשים, כוכבים, קרנות מזבח ונקודות הסדורות בצורת פרמידה. דמויות של צפורים ובני אדם מסוגננים הן נדירות (איורים 40, 42-46). הקראמיקה הנבטית המצוירת התפתחה בתקופה שבה כלי החרס ההלניסטיים המצוירים ('כלי המדרון המערבי' [באתונה] והלגיוני) יצאו מן האופנה ועל כן אין זה סביר שצורות ועיטורים אלה הועתקו במישרין. ואולם מבחינים בהשפעה ברורה בין הקערה חסרת הרגל והזר המצויר סביב השוליים הפנימיים של השפה (איורים 42-45) לבין קערות שיוצרו בטכניקת 'כלי המדרון המערבי' (Rosenthal-Heginbottom 1995: 224-225 and Fig. 5.9: 5-9 on p. 267) וטיפוס הקערה שראשיתו באב-טיפוס עשוי המתכת של התקופה האחמדית. את הפך המצויר (איור 46) אפשר לייחס ללגון הצבוע (Leroux 1913: passim) סוג של קראמיקה מצוירת הכוללת קערות וכלים סגורים התפתחה באותה תקופה ביהודה הסמוכה (ראו מאמרה של הרשקוביץ בקטלוג זה). בניגוד להרשקוביץ המניחה שקדרים יהודים העתיקו צורות נבטיות והתאימו את תבנית העיטור לצורכי החברה היהודית, אני סבורה שהייתה התפתחות אזורית מקבילה של שתי קבוצות מוצרים במסורת של קראמיקה הלניסטית מצוירת. כשם שהעיטור על הקראמיקה היהודאית ('ירושלמית') המצוירת מיוחס למקובל באמנות של שלהי תקופת הבית השני על גבי מטבעות, נרות, רהיטי אבן, גלוסקמאות, קברים, רצפות פסיפס וציורי קיר – כך יש לראות את הקראמיקה הנבטית המצוירת כחלק מן ההתפתחות הכללית של האמנות והארכיטקטורה הנבטית.

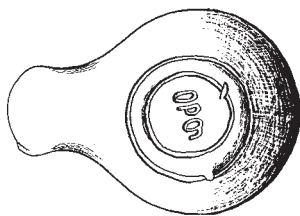
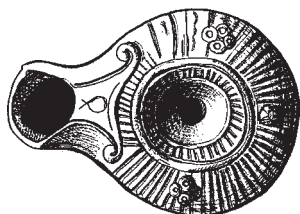
חשיבות רבה יש למתקנים של תעשיית הקראמיקה רחבת ההיקף שנתגלתה בסביבת א-זבארה: בתי יוצר וכבשנים, חפצים שלא נצרפו, פסולת על שטח של למעלה מ-500 מ"ר ומרבצי חומר בסביבה. הייצור נמשך מראשית המאה ה'ב' עד המאה ה'לסה"נ; הכבשן הקדום ביותר מתוארך לאחר שנת 106 לסה"נ (Zayadine and 'Amr in Weber and Wenning 1997: 137-140). כבשנים קדומים לתקופה הרומית נמצאו באדר-אוגוסטופוליס, 17 ק"מ ממזרח לפטרה, ובעבדת בנגב. לא אוכל לדון כאן במבחר גדול נוסף של כלים פשוטים, כלים מעוטרים עדינים, כלי מטבח ומכלי אחסון ומשולוח. ראויים לציון הספלים העדינים והקובעות עם עיטורים שנעשו בטביעה או באמצעות רולטה, פכיות בינוניות עדינות, פכיות מסנת (איור 47), פכים וקומקומים עם עיטורי מקדה – כל אלה מייצגים את הקראמיקה הנבטית.

כלים אלה נמצאו בצד כלי בישול במכלולים של מצדים, מצודות ותחנות דרכים לאורך הדרך מפטרה לעזה (ראו מאמרם של אריקסון-גיני וישראל בקטלוג זה), אתרים שכלי ה-egg-shell המצוירים אינם נפוצים בהם כמו במרכזים כגון פטרה או עבדת. כלי ה-unguentaria דמויי האגס (ראו אריקסון-גיני וישראל בקטלוג זה, איור 14), יוצרו בפטרה במאות הא' עד הג' לסה"נ ושימשו להפצת מוצרי הבשמים והתבלינים (Johnson 1987). הנבטים ייבאו והעתיקו נרות ומכלי שמן הלניסטיים מאוחרים ורומיים. טיפוס הנר הנבטי שאין לטעות בו (איור 48) היה נפוץ מאמצע המאה הא' עד תחילת המאה ה'ב' לסה"נ. מבחינה טיפולוגית הוא מיוחס למסורת הלניסטית מאוחרת, עם כתף רחבה ומעוטרת, זרבובית מעוטרת ודיסקוס פשוט וקטן, שאינו דומה לעיצוב הרומי האימפריאלי של נר דיסקוס עם כתף צרה ושטח גדול לתיאורים אנתרופומורפיים, זואומורפיים ומוטיבים עיטוריים. הנר הנבטי הוא הוכחה שבמזרח שרדו לאורך זמן מסורות אזוריות שהיו חזקות מן ההשפעה הרומית. מקבילה לנר הנבטי בצורה ובעיטור נמצאת בקבוצת הנרות של דבעל, שיוצרה בפניקיה (Rosenthal-Heginbottom 1995: 246, Type 24, 50-150 CE) ואילו התפיסה העיצובית של עיטור על הכתף ועל הזרבובית נראית על נרות מיהודה ומהשפלה (Rosenthal-Heginbottom 1995: 244, Type 23, ca. 75-150/200 CE) ובנרות עם זרבובית דמוית קשת מן המאות הג' והד' לסה"נ (Rosenthal and Sivan 1978: 104-108). כלי חרס אלה הם עדות לחידושים הנבטיים בשיטות הייצור והעיטור ולרמת הביצוע

איור 45: קערה מעוטרת בציפור, פטרה
Fig. 45: Bowl decorated with a bird, Petra

איור 46: פך מעוטרת בציפור, פטרה
Fig. 46: Jug decorated with a bird, Petra

איור 47: פכית-מסננת
Fig. 47: Strainer juglet

איור 48: נר נבטי, ממשית
Fig. 48: Nabatean lamp, Mampsis

הגבוהה של האמנים הנבטים, וכך גם איכות הביצוע הגבוהה הניכרת בתכשיטי הזהב (ראו להלן) ובשיטות הטוויה והאריגה (ראו מאמרה של שמיר בקטלוג זה). לאור קשרי הסחר האינטנסיביים של הנבטים ברחבי המזרח הקרוב, האיים האגאיים ואיטליה, אין זה מפתיע שיובאו כלי הגשה, ושכלי יוקרה שימשו לאכילה ושתייה. הכלים המעולים המזוגגים אדום מייצגים שלוש קבוצות: טרה סיגלטה מזרחית שיוצרה בבתי יוצר בצפון סוריה, סיגלטה קפריסאית וטרה סיגלטה מערבית מאיטליה. כלי ההגשה מטיפוס הטרה סיגלטה המזרחית קבוצה א (ESA) היו הפופולריים ביותר ברחבי הים התיכון המזרחי. בפטרה יובאו כלים אלה במשך השלב הראשון של הקראמיקה העדינה הנבטית, כלומר, משלהי המאה ה'ב' עד שנת 50 לפסה"נ בערך. בשלב השני, משנת 50 לפסה"נ עד לשנת 20 לפסה"נ, יובאו מעט כלים מסוג טרה סיגלטה מערבית וכלי בישול המכונים כלים פומפיאניים אדומים שמקורם באיטליה (Schmid 1996: 141-142; Schneider 1996: 129). לכלים אלה, שהיו נפוצים למדי בארצות הים התיכון וכן במערב אירופה ומרכזה, היה בסיס שטוח ומכסה והם ראויים לכינוי מחבתות, מכיוון שהם מתאימים להכנת פשטידה רומית, או קיש בימינו. כלים אלה תועדו בעבדת ובפטרה בשלב השני (50 לפסה"נ-20 לפסה"נ) והם משקפים שינוי בטעם הקולינארי (Negev 1986: 17-20; Schneider 1996: 137). גם כאן חלקו הנבטים את האופנות שהיו נפוצות באזור עם היהודים תושבי ירושלים. כלים כאלה נחשפו בשטח א בחפירות הרובע היהודי בירושלים במכלול שזמנו בין ימי הורדוס לשנת 70 לפסה"נ (Rosenthal-Heginbottom 2003: 215-216).

יש לציין עוד ארבע טיפוסים כלים מיובאים: שני טיפוסים של גביעי יין ושניים לאגירת נוזלים. הראשון הוא גביע יין מסוג Knidian-Koan, כלי פופולרי שיוצר בייצור המוני והיה בעל תפוצה רחבה לאורך חופי הים התיכון עד חופי הים השחור. כלי זה יוצר ויוצא לאורך תקופה ארוכה, משנת 200 לפסה"נ בערך עד המאה ה'ב' לפסה"נ, והיה הכלי הלניסטי היחידי שהמשיך להיות נפוץ גם בתקופה הרומית. כבר במאה ה'ב' לפסה"נ הובאו גביעים אחדים לערי החוף ולערים הצפוניות שהיו תחת השפעה הלניסטית, אבל בתחום הנבטים וביהודה הסמוכה הם לא נמצאו לפני אמצע המאה ה'א' לפסה"נ (Rosenthal-Heginbottom 2003: 207-208). הטיפוס השני כולל ספלים מזוגגים עופרת וקובעות מאסיה הקטנה המכונים "קבוצת תרסוס", שיוצרה בין שנת 50 לפסה"נ ל-50 לפסה"נ. כלים כאלה נמצאו בעבדת ובתמנע שבדרום הערבה, לשם הובאו בדרך הבשמים והתבלינים (Negev 1986: 12-13; Schneider 1996: 137-138; Hochuli-Gysel 1977: 108, 110). יחד עם הצורה ועושר העיטור של קערות השתייה מסוג egg-shell, שתוארו לעיל, גביעי יין אלה הם הוכחה להשפעה ההלניסטית על מנהגי האכילה הנבטיים. הטיפוסים השלישי והרביעי, הקראמיקה הירוקה והקראמיקה המזוגגת ירוק, הם כלי הגשה סגורים, כגון פכים ואמפורות (Schneider 1996: 138-139, 141). הראשון עשוי מחומר גס עד עדין-למחצה וכולל בעיקר פכי מסננת ששימשו לאחסון משקאות קרים (Murray and Ellis 1940: 20). כלים כאלה נמצאו גם באתרים ביהודה – במצדה ובערוער. בדיקות פטרוגרפיות מצביעות על מקור מסופוטמי, בדומה למקרה של הקראמיקה המזוגגת ירוק הנדירה (Schneider 1996: 138). בין השרידים של ארוחות האבל בבית הקברות של ממשית נמצאו חיקויים של קראמיקת ESA. אף-על-פי שמבחינה צורנית יש בכלים הללו המשכיות למקור, החיפוי נעשה ברשלנות. היות שהשתמשו בכלים אלה רק פעם אחת, בטקס שלאחריהם הפכו טמאים ולכן שוברו והושלכו, ייצרו הקדרים בכוונה תחילה חיקויים זולים. כלי איכות הונחו בקברים עצמם (Negev and Sivan 1977; Bikai and Perry 2001).

חותמות

בבית הקברות של ממשית נתגלו 27 חותמות. הם התגלו בקבר של אישה אשר נקברה עם תעודות אישיות בקופסת עץ, ממנה נותרו רק עץ מפוחם, ונשתמרו החותמות הצרופות. שלוש ערים נבטיות מיוצגות בחותמות רשמיות של קונסולים רומים: פטרה – בפסל של טיכה, וטיכה יושבת;

כרך מואב (אל-קרק) – פסל של ערביה (איור 49), טיכה יושבת וסמלי המזלות קשת, גדי ודלי; ורבת מואב (אירופוליס) – לוחם עומד וסמלי המזלות מאזניים, עקרב (איור 50) וקשת. טיכה של פטרה נמצאה גם על בולה מתחנת הדרכים במואה שבערבה. מופע זה הוא העתק ממטבע שנטבע בפטרה בימי שלטונו של הדריאנוס (Negev 1969). המנהג לחתום תעודות ידוע היטב במזרח הקרוב ובאזורים שונים ידועים טיפוסים חותמות: אחמנידים, תלמיים, סלווקיים, שומרונים, יהודיים, רומיים וסוריים. בארכיון של בבתא, שהוסתר בזמן מרד בר-כוכבא במערת האיגרות שבמדבר יהודה, יש תעודות שנכתבו בנבטית במרכזי המנהל בפטרה וברבת מואב, והדבר מצביע על כך שהרומאים ירשו את מערכת המנהל הנבטית ושימרו אותה.

איור 49: טביעת חותם מעוטרת בהאנשה של הפרובינקיה ערביה, ממשית
Fig. 49: Seal with the personification of the Province of Arabia, Mampsis

איור 50: טביעת חותם מעוטרת במזל עקרב, ממשית
Fig. 50: Seal with the zodiac sign of *Scorpio*, Mampsis

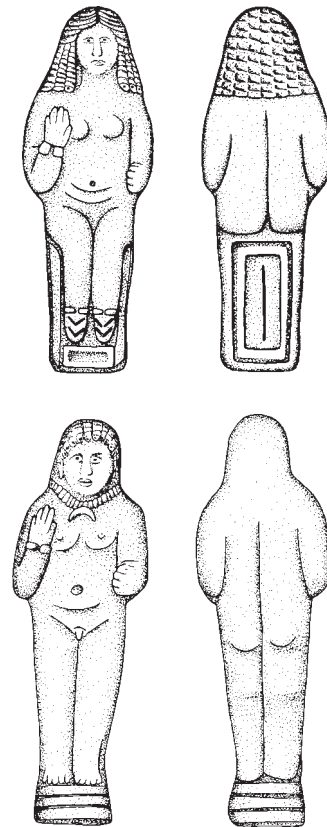
איור 51: פסלון של 'האלה היושבת'
Fig. 51: Clay figurine of 'the enthroned goddess'

איור 52: פסלון של 'האל הצעיר העירום'
Fig. 52: Clay figurine of 'the nude young god'

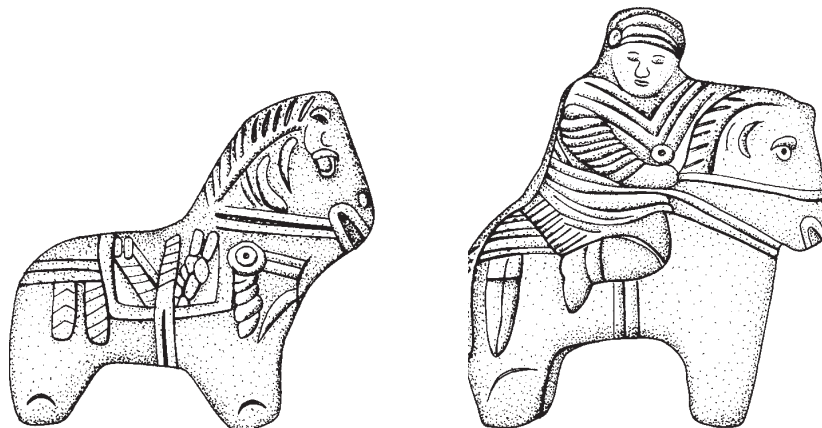

צלמיות חרס

יש מבחר ניכר של צלמיות היצוקות בתבנית של אלוהויות, בני אדם וחיות. ואולם מקורם של מספר רב של חפצים אלה הוא בשוק העתיקות ולכן ההקשר שבו נמצאו אינו ידוע. מבחר זה כולל פסלי נשים וגברים, בכלל זה אלות עומדות ויושבות על כס המלכות, נערים עירומים עומדים או אלים צעירים, ילדים אוזנים ביונה או בציפור ומוסיקאים, צלמיות של גמלים, סוסים ופרשים. נפוצות פחות הן צלמיות של חיות מקרינות ושל ציפורים, וכן מסכות תיאטרון ומזבחות קטנים (Parlasca in Weber and Wenning 1997: 126–131; El-Khoury 2002). צלמיות נבטיות יצוקות בתבנית קלות לזיהוי לפי החומר ולפי האיקונוגרפיה והן נוצרו בעיקר, אם לא רק, בפטרה, שבה נמצאו גם כמה תבניות חרס ואבן. כמה צלמיות שנוצרו מתבניות שחוקות מעידות שהתבניות הועתקו ונעשה בהן שימוש חוזר (El-Khoury 2002: 34). הייצור החל במאה הא' לפסה"נ והגיע לשיאו במאה הא' לסה"נ. טיפוסים אחדים המשיכו להיות מיוצרים עד המאה הג' לסה"נ. צלמיות נתגלו במבני ציבור, בבתים פרטיים, בקברים ובשפכים. יותר מכל קבוצת ממצא קטן אחרת הצלמיות מעידות על אמונות דתיות ועל פולחן משום שרבות מהן זוהו כמנחות קודש. יש בהן אלות 'מיובאות': כגון איזיס המתאבלת, הורוס הילד, בס וסרפיס – ממצרים; ואפרודיטה, ארוס, ניקה ודיוניסוס – מן העולם היווני-רומי.

האישה היושבת על כס מלכות (איור 51), אשר ידה הימנית מורמת כמחווה של ברכה ואפשר שהיא אחזת רימון בשמאלה, הוצע לזהות כאל-עוזה/אפרודיטה (El-Khoury 2002: 1–9). מחוות הברכה, התפיסה הפרונטלית, הסימטריה הקפדנית, חוץ מתנוחת הידיים וכלי הנשק, וכן העירום מעידים על מסורת מזרחית עתיקה. היד המורמת מביעה מגוון של תפיסות: ברכה, הגנה, תחינה והערצת העוצמה. אותו מסר מועבר באמצעות כף היד על גב מטבע שהוטבע בימי מליכוס הראשון (ראו מאמרו של משורר בקטלוג זה). צלמית זהה בסגנונה ובגודלה לאלה היושבת על כס המלכות היא של גבר צעיר עומד העונד מחרוזת עם חרוזים דמויי סהר ומרים את ידו

הימנית, וניתן לפרש דמות זו כבנה ארוס (איור 52; El-Khoury 2002: 1-13). הסהר הוא סמל עתיק בתרבויות רבות ושונות החל בתקופה הנאוליתית. הוא נענד כענק, כקמיע נגד עין הרע, או כסמל מקודש. באמנות המונומנטלית ובאמנות הזעירה, על משקופים, תבליטים, צלמיות, אבני פסיפס, גְּמוֹת, וחפצי עצם, תוארו אלות הכוכבים עם סהר על ראשן, מאחורי הכתף או מתחת לחזה. בתקופה הרומית האימפריאלית נהגו נשים וילדים לענוד את הסהר כקמיע שיבטיח חיי בריאות. אצל הנבטים, חרוזים דמויי סהר ייצגו ככל הנראה את אל-עוזה/אפרודיטה (Rosenthal- Heginbottom in Weber and Wenning 1997: 143).

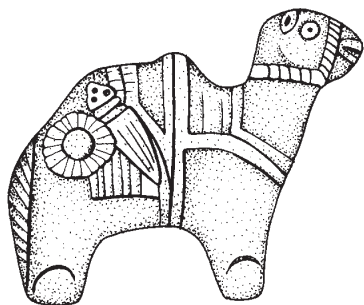
צלמיות סוסים רבות וצלמיות גמלים בעלי דבשת אחת (מעטות יותר) (איורים 54-56), מוצגות תמיד במבט צד, ושני חצאיהן נעשו בתבניות שרוב פרטיהן זהים (El-Khoury 2002: 19-29). הסוסים (איור 54) מתוארים עם רתמה ואוכף משוכללים, עונדים ענק עם חרוזים דמויי סהר; והגמלים – עם רתמה, אוכף ושקים, מימיה, חרב ומגן. שני הטיפוסים היו מנחות קודש לאלים בבקשת הגנה והנחיה בעסקים ובחיי היומיום. בכתובת נבטית מפוטאולי (במפרץ נאפולי) תוארו שני גמלים כמנחה לאל דושרה (Tran Tam Tinh 1972: 142-144).

המקדישים היו סוחרים נודדים ואנשים שהיו מעורבים בפיקוח ובהגנה על דרכי השיירות. בנגב היו הנבטים מעורבים בגידול סוסים, ובממשית, עבדת, שבטה ורחובות בנגב נמצאו אורות.

איור 53: פסלון בדמות רוכב על סוס
Fig. 53: Clay figurine of a horse rider

איור 54: פסלון בדמות סוס
Fig. 54: Clay figurine of a horse

איורים 55-56: פסלונים בדמות גמל
Figs. 55-56: Clay figurines of camels

אורות אלה נבנו בקפדנות רבה והיו תמיד קשורות לבניין מגורים, ואפשר להסיק מכך שהסוסים נחשבו לבעלי ערך רב. במאות ה' והג' לסה"נ, במיוחד בזמן מלחמתם של הקיסרים הסורים בפרתים, נמכרו סוסים לצבא הרומי שחנה בסוריה (Rosenthal-Heginbottom 1980). זהותם של כמה רוכבי סוסים וגמלים – אלים או בני אדם (איור 53) – אינה ידועה (מפטרה: Parlasca 1992: 23, 28; in Weber- Wenning 1997: Figs. 146b, 147; El-Khoury 2002: 23, 28; 1058-1056).

שני סוסים, מהם אחד עם רוכב, הוטבעו על קיר מטויח במגדל בעבדת שנבנה בשנים 294-298 לסה"נ (איור 57). אפשר שאת הפרש יש לייחס לתפיסה ההלניסטית של השליט המנצח שהפך לדמות פופולרית ברחבי המזרח הקרוב כביטוי להערצת אלכסנדר הגדול, ואף מופיע על אריגים קופטיים מאות שנים מאוחר יותר. אם אכן זהו המקרה, הרי צלמיות אלה הן ביטוי של הלניזם במזרח.

תכשיטי זהב

בבית הקברות של ממשית נתגלה מגוון של תכשיטי זהב עדינים: עגילים פשוטים ומורכבים, עגילי אף וחרוזים. מקבילות נמצאו בעבדת, בפטרה ובחורן, ומספר ניכר של פריטים מצוי ברשות מוזיאונים ואספנים פרטיים, ואת מקורם הנבטי אפשר לקבוע רק על-פי השוואה סגנונית. קיומה של אסכולת צורפים נבטית מדגיש את העובדה שעל אף קשרי המסחר האינטנסיביים לא יבאו הנבטים תכשיטים, וגם לא יוצאו דגמים נבטיים (Rosenthal 1973; Rosenthal-Heginbottom 1997: 202-205; Heginbottom in Weber and Wenning 1997: 140-144). נוסף על היכולת הטכנית הנדרשת, היה עליהם לרכוש חומר גלם. מכרות זהב עתיקים ידועים לאורך החוף המזרחי של הים האדום, בין ממלכות מדין ושבא, ולאורך החוף המערבי בין הנמלים של מאיוס-הורמוס וברניקה. לצד הרווח ממסחר הבשמים והתבלינים ומן התעשיות בפטרה, ייתכן שכריית הזהב הייתה עוד מקור לעושרם הרב של הנבטים.

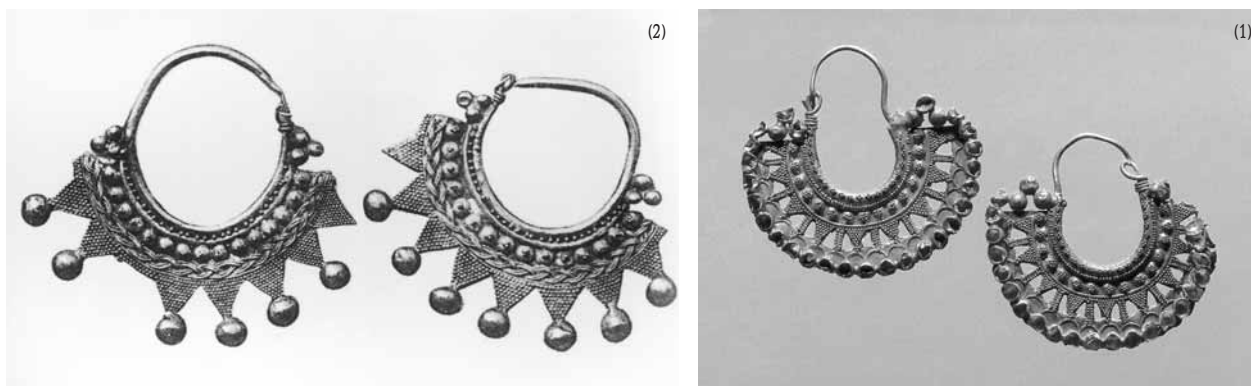
לא ניתן לדון כאן במגוון ההיבטים הטיפולוגיים והטכניים של התכשיטים הנבטיים, ועל כן רק חפצים ספורים יוצגו להלן. זוג עגילים דמויי סהר (איור 1.58) מעוטרים בעושר עם גרגרים זעירים המסודרים במשולשים, קווים, ורדות ואשכולות, ומוקפים בשורה ובשתי פירמידות של נטיפות, שניזוקו בחלקן. עגילים מטיפוס זה, עם שינויים קלים, אשר כמעט כולם נרכשו בשוק העתיקות, מצויים בכמה מוזיאונים (Goldman 1996). מכיוון שכמה פריטים כאלה מוכרים ממצרים הוצע בעבר שמקורם באלכסנדריה, אולם להצעה זו אין כיום תוקף (איור 2.58).

עיטור בגרגרים (גרנולציה) הוא המרכיב העיטורי העיקרי על עגילים עגולים ושטוחים: עגיל יחיד וזוג עגילים מבית הקברות בממשית (איורים 1.59-2), ועגיל-אף מעבדת (איור 60) שיש לו מקבילה קרובה בממשית. העגיל היחיד (איור 1.59) מעוטר בדמות אפרודיטה (ראו איור 61) העומדת במקדש ומשני צדדיה שתי אבני נופך במסגרת; על פני השטח יש אשכולות של גרגרים והשוליים מוקפים בזר קלוע העשוי ענפי גפנים. זרים היו מרכיב עיטורי נפוץ על קערות החרס

איור 57: חרותות של סוסים מקיר מטויח ב'רובע הרומי', עבדת
Fig. 57: Horses incised on plaster from the "Roman quarter", Oboda

איור 58: עגילי זהב (1) ממשית (2) המוזיאון המצרי, קהיר
Fig. 58: Gold earrings, (1) Mampsis (2) Egyptian Museum, Cairo

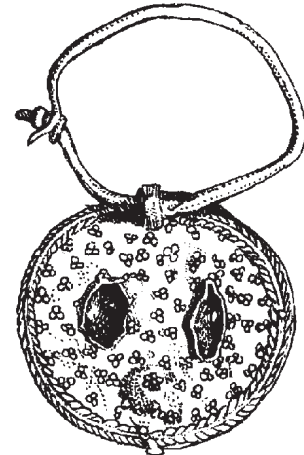
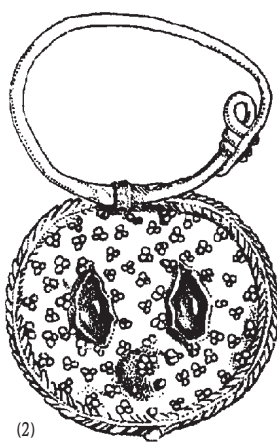

המצוירות מסוג ה-egg-shell (איורים 42-44). זוג העגילים הם באותו סגנון ולהם שתי אבני נופך ומתחתן מגן קטן במרכז (איור 2.59). לדעת יוסף פטריך, השילוב של אבני נופך והמגנים מייצג שתי עיניים ואף בתילים, וכך אותה אלה אל-עוזה-אפרודיטה מתוארת הן בצורה אנתרופומורפית והן כחסרת דמות (Patrich 1984). השימוש בעגיל-אף מסתבר ממיקומו על הגולגולת בקבורה ממשית, ובעובדה שחפצים כאלה נמצאו ביחידות, וכן מזה שהתליון מולחם בחוזקה לטבעת ואינו ניתן להזזה (איור 60). נראה שעגיל-האף הקדום ביותר הידוע הוא קישוט מנמרוד המתוארך למאות הח' והז' לפסה"נ. בתקופות הרומית והביזנטית עגיל-האף מצוין במשנה בין התכשיטים שאישה יהודייה הורשתה לענוך בשבת. בין הבדואים של צפון ערב עדיין עונדים עגיל-אף. דוגמה נוספת להשתמרות מסורת עתיקה בימינו היא טבעות האגודל שנמצאו בקברי המרוטים מן התקופה הרומית, ועדיין עונדים כמוה בסודאן. עגילי טבעת ועגילים דמויי סירה יוצרו בשיטות שונות על-ידי ריקוע עלה זהב על גבי ליבה (Rosenthal-Heginbottom 2002).

עגילים אלה הם פשוטים או מעוטרים בגרגרים, ובמקרים נדירים – במסגרת אבני נופך (איור 3.59). מכיוון שהעגילים דומים מן הבחינות הצורנית והטכנית, יש קושי להבדיל בין בתי היוצר הנבטיים, הסוריים וההלניסטיים-רומיים. תליונים עם הסהר שזכרו לעיל וכן תליונים בצורת עקרב, דג/דולפין (איור 39) וצפרדע עשויה מפאיאנס היו, קרוב לוודאי, מושחלים על ענק יחד עם חרוזים קטנים וגדולים, כפי שהדבר נרמז ממספרם הרב של חרוזים שנמצאו במכלולים נבטיים. לא ניתן להוכיח שתכשיטים אלה שימשו בתפקיד של קמיע, אם כי מוצע שכאשר השתמשו הנבטים באבנים יקרות למחצה הם העדיפו את הנופך האדום. גליק הבחין בשרידי צבע אדום בארובות העיניים ובשפתיים של כמה פסלים שנמצאו בח'ירבת א-תנור (Glueck 1965: 197, 292, 399). בעת העתיקה ייחסו לצבע זה השפעה חיובית וכמסמל את החיים.

(2)

איור 60: נים זהב, עבדת
Fig. 60: Gold nose-ring, Oboda

איור 59: עגילי זהב (1) מעוטרים בדמות אפרודיטה, ממשית (2) מעוטרים בדמות אל-עוזה, ממשית (3) פטרה
Fig. 59: Gold earrings (1) decorated with Aphrodite, Mampsis (2) decorated with Al-Uzza, Mampsis (3) Petra

(3)

חפצי מתכת פסלים

מטמון האקרופוליס שנמצא במגדל המדרגות של המקדש הנבטי בעבדת הכיל 15 פסלים וחפצים מברונזה, מהם שלמים ומהם שבורים, שתי כתובות נבטיות מימיו של חרתת הרביעי, כלי חרס ותכשיטים (Rosenthal-Heginbottom 1997). חפצים אלה נעזבו כאשר היישוב נהרס בפתאומיות באמצע המאה הא' לסה"נ. בין אלה יש פסל אחד של אפרודיטה (איור 61) וחלקו התחתון של פסל של גבר עטוי בגד בעל ציציות, שיש אולי לזהותו כאדוניס (אריקסון-גיני וישראל בקטלוג זה, איור 12; Rosenthal-Heginbottom 1997: 197–201; Parlasca 1993: 63–66). הפסלים של אפרודיטה ואדוניס וכתובת של זאוס-עבדת עשויים להתפרש כעדות לקיומו של מקדש שהוקדש לשילוש בעל/זאוס, אדוניס ודיאה-סוריה/אפרודיטה, בדומה למקדש בגבל (Soyez 1977: 76–89; Negev 1991a: 63; ראו גם: Negev 1991a: 63). עוד נמצא במטמון פסל ראש וחזה של אדם מזוקן וכובע פריגי מחודד, שהיה אולי חלק מידידת של דלי (איור 62), צלמית של נקבת פנתר (איור 63), נר בצורת ראש כושי עם כתובת נבטית האומרת "זכרון לטוב ושלום ל...". (איור 64), וכן חלקי חיבור ובסיסי כלים, כגון של מנורה, כופחים, אמפרות ודליים. כלי ברונזה נתגלו גם באתרים נבטיים אחרים. לפסל ראש וחזה של זאוס-סרפיס ממקדש האריות המכוננים בפטרה יש מקבילה בפסל ראש מבית הקברות של ממשית (Hammond 1996: 51; Negev 1971: Pl. 27A). אכן, על-פי האיקונוגרפיה של חפצי הברונזה הנבטיים הידועים כיום, החפצים שהוזכרו לעיל היו טיפוסים הלניסטיים מאוחרים ורומיים ידועים. יוצאת מכלל זה היא צלמית של יעל מבית מגורים ברחובות בנגב (Tsafir 1988: 10 on p. 16). שיש לה מקבילות מחרס בפטרה (El-Khoury 2002: 29–30) ובממשית (ראו אריקסון-גיני וישראל בקטלוג זה, איור 13). הצלמית ממשית נתגלתה בשכבת ההרס שנגרמה ברעידת האדמה בשנת 363 לסה"נ והיא מייצגת את המשכיות התרבות החומרית הנבטית בתקופה הרומית המאוחרת ובראשית התקופה הביזנטית.

תכשיטים

בכמה מערות קבורה בפטרה ובמרתף נבטי בדאת ראס בירדן נמצאו פעמוני ברונזה. אלה נראים כמו תכשיטים שיוצרו במיוחד עבור הנפטרים, אם כי עדיין לא ברור אם פעמוני ברונזה הונחו

איור 61: פסלון ברונזה של אפרודיטה, עבדת
Fig. 61: Bronze statuette of Aphrodite, Oboda

איור 62: פסל-חזה עשוי ברונזה של גבר מזוקן, עבדת
Fig. 62: Bust of bearded male, Oboda

איור 63: פסלון ברונזה של נקבת נמר, עבדת
Fig. 63: Bronze figurine of a female panther, Oboda

איור 64: נר ברונזה מעוצב בצורת ראש כושי, עבדת
Fig. 64: Bronze lamp in the shape of a Negros
head, Oboda

איור 65: מחרוזת עם פעמוני ברונזה ולוחיות המעוטרות
באשכולות ענבים (השמאלי משוחזר), פטרה
Fig. 65: A pendant of bells and plaques
decorated with bunches of grapes (the left
reconstructed), Petra

בקברים של גברים ונשים וכיצד נעשה בהם שימוש. הפעמונים נישאו על ענקים, או נתפרו על בגדים. במקרים בודדים בלבד השתמרו לולאות לתלייה או ענבלים. במזרח הקדום ענדו בני אדם ובעלי-חיים פעמוני ברונזה, ולעתים גם פעמונים מזהב או כסף, כדי להתגונן מפני עין הרע, לגרש שדים ולמנוע מחלות ותאונות. במנחות קבורה הם שמשו קמיעות – החל במאה הח' לפסה"נ הם מתועדים היטב במכלולי קבורה במזרח הקדום. בתקופה ההלניסטית, הרומית והביזנטית השתמשו בהם פגאנים, יהודים, נוצרים ואף הנבטים דבקו במנהג מזרחי זה.

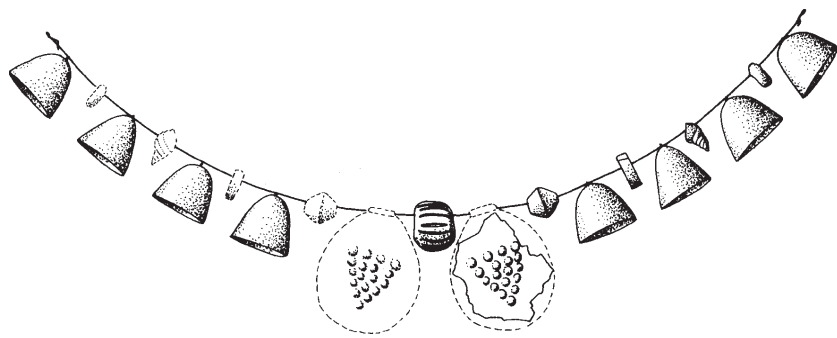
בין המנחות בקבר בפטרה היו שמונה פעמונים, חרוזים ותליוני ברונזה מעוטרים באשכול ענבים, וקרוב לוודאי שנישאו על ענק (איור 65). אשכולות ענבים מוכרים גם כעיטור ארכיטקטוני. זהו מוטיב מזרחי עתיק יומין שאינו מוגבל לתקופה מסוימת או לאזור מסוים. הנבטים פיתחו כרמי גפן וייצרו יין בערביה פטראיה, בנגב ובחורן (ראו מאמרו של דר, בקטלוג זה). לאשכולות ענבים הייתה בעיני הנבטים משמעות דתית כסמלו של דושרה, האל הראשי בתפקיד דיוניסוס אל היין (Rosenthal-Heginbottom in Weber and Wenning 1997: 144).

בין חפצי הברונזה המיובאים יש לציין שתי סיכות רכיסה שנמצאו בתחנת הדרך שבחורבת דפית. הן שייכות לטיפוס המכונה Aucissa ועליהן כתובת עם השם הקלטי הזה. הן יוצרו בפרובינקיה הרומית גאליה (צרפת של ימינו). בדרך כלל סיכות רכיסה מיוחסות לצבא הרומי, אבל כאלה נמצאו גם בקבר בשטח מוזיאון רוקפלר בירושלים, שם הן מתוארכות באמצעות מטבע לשנה השנייה של המרד הגדול (68/67 לסה"נ), באתר הנבטי בתל דור ובקבר במשמר העמק – ובכך מוטל ספק בייחוס זה. שתי סיכות רכיסה ממקור לא ידוע נמצאות באוספי רשות העתיקות (איור 66).

עד כה אין הוכחה שהנבטים ייצרו חפצי ברונזה. גילוי סיגים של ברזל ונחושת בסברה, פרבר של פטרה המצוי באמצע הדרך בינה לבין מכרות הנחושת של אום אל-עמד, באבו חוסבה ובמוחפיר רומזים לייצור כלי מתכת בידי הנבטים. עם זאת, נראה שבסדנת המתכת הקשורה למקדש האריות המכונים בפטרה יוצרו ותוקנו רק חפצים קטנים, משום שלא נמצא במקום אף מתקן התכה, מתקן יציקה או תבניות (Hammond 1996: 51).

חפצי אבן

מספר חפצי האבן הניידים שנמצאו באתרי הנגב הוא זעום. מעניין במיוחד הוא שבר מזבח מן האקרופוליס של עבדת שנעשה מאבן גיר מקומית והשתמר לגובה של 18 ס"מ. ממדיו המקוריים

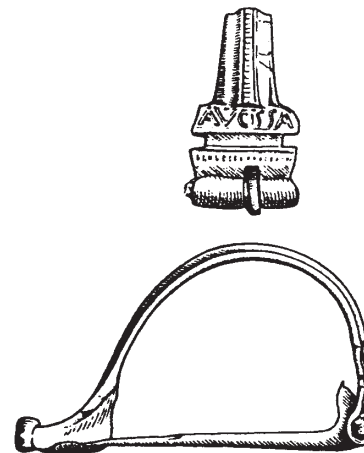
היו 20 X 25 ס"מ (איור 41). בכל צד של הגוש המלבני היה עיטור של כניסה קשורה למקדש, ומעליה ומשני צדדיה שנשתמרו יש ראש מדוזה ודולפין. פינות המזבח עוצבו כעמודים עם בסיס, כותרת, כרכוב ואפריזי המעוטרים בגריפון בתוך צרור גפנים. ראש המדוזה, הדולפין והגריפון מוצגים גם על מונומנטים אחרים ועל נרות חרס. מקבילה להם הוא המזבח הגדול של אלכסנדרוס אמרו מח'ירבת א-תנור (Glueck 1965: Pl. 187b on p. 419). מקטרים ובתילי עיניים עשווי אבן נמצאו בפטרה. המקטרים הם קוביות אבן שמידות כל אחד מצדדיה 10 ס"מ, והן מעוטרות בדגמים גיאומטריים פשוטים חקוקים או מסותתים (Glueck 1965: Pl. 193d on p. 425). נראה שהשתמשו בהם בבתיים פרטיים, ואילו המזבחות הגדולים היו במקדשים ובמבני ציבור. בתילי

עיניים הם מצבות מרובעות או מלבניות המעוטרות רק בצד אחד עם פנים מסוגנים, עיניים, אף, פה ורצועת ראש בתבליט, או פנים סכמתיים העשויים עיניים מרובעות ואף ישר (Glueck 1965: Pl. 199 on p. 441). בבתילים אחדים יש חורים שנועדו להצמדת עיטורי סטוקו או אבנים יקרות למחצה. מקור המונח במילה היוונית באיתילוס, המתייחס למסורת השמית העתיקה של הצגת אֵלָה בלי פנים על מצבת אבן או על לוח. יתרונם של מזבחות ניידים, קערות, מקטרים וצלמי העין הוא שבעליהם יכלו לשאתם במסעותיהם וכך יכלו לקיים טקסי פולחן, כגון העלאת קטורת והקזת דם על אבן מקודשת. החפצים הללו הם חלק מהתופעה של שפע תבליטי הסלע של צלמי העין בפטרה, שאחדים מהם נושאים כתובות הקדשה לאלים (Wenning 2001).

סיכום

קבוצות החפצים שנדונו כאן והמוצגות בתערוכה מייצגות את היצירתיות והחדשנות של האמנים והאומנים הנבטים, את רמתם הטכנית הגבוהה, בייחוד זו של הקדרים, אומני הטיח והצורפים. החפצים מוגדרים נבטים על בסיס החומר, העיטור והאיקונוגרפיה, וכן על-פי תפוצתם המוגבלת לתחום ההשפעה הנבטי. חפצים אלה, המהווים ביטוי לאמונות דתיות פופולריות ולאמונות עממיות, הם מקור חשוב להבנת הדת, מנהגי הקבורה, הכלכלה, המסחר, המלאכה וסגנון החיים של הנבטים, ואפילו להבנת השקפת העולם האישית והקולקטיבית. הנושאים והחפצים שתוארו הם משש קבוצות: מופעים אנתרופומורפיים, מופעים זואומורפיים, חפצי יומיום, עיצובים ארכיטקטוניים, דגמים צמחיים, דגמים גיאומטריים. הקשרם של ממצאים אלה מצביע על שימושי חול וקודש, אם כי אפילו חפצי היומיום, כגון כלי חרס, נרות ומצקות, נושאים עיטור עם משמעות סמלית. ועם זאת, סמלי דת אלה איבדו את משמעותם במשך השנים והפכו לרכיבים עיטוריים בלבד. תכשיטים שבני האדם ענדו ביטאו את רצונם לחיים מאושרים ובריאים. כאשר הובאו התכשיטים כמנחות קבורה למת, היה להם תפקיד של קמיע המרחיק רוחות רעות בעולם הבא. בה בעת היו התכשיטים סימן לשפע כלכלי ולמעמד חברתי וכן הייתה בהם הבעת הערכה ליופי. למזבחות וצלמי העין היה צביון פולחני ברור, ורוב הצלמיות היו מנחות מקודשות, ואילו מטבעות וחותמות, אף שהיו מעוטרים בסמלים דתיים, היו בראש ובראשונה ביטוי לכוחה של השכבה השלטת ושל יכולותיה המנהליות והכלכליות.

תגליות חדשות מעלות שאלות חדשות וכל פריט שנחשף הוא פרט נוסף בפסיפס המרתק של התרבות הנבטית. שמו של השבט נותר זמן רב לאחר שהוא עצמו נעלם, ובמהלך הזמנים 'נבט' הפך להיות מונח מעליב בין הערבים, שאינו מכוון עוד לנבטים העתיקים. רהזא, רופא פרסי שפעל בבגדאד במאה ה' לסה"נ, ממליץ על ציר דגים מתחום הנבטים כטיפול לאבעבועות רוח (Curtius 1991: 189). כוונתו לגארום, רוטב דגים שהיה אהוב מאוד על הרומאים. מאכל זה אומץ בקרב קבוצות אתניות רבות סביב אגן הים התיכון. מאכל זה אף הובא כנראה למצדה, כפי שאפשר להסיק מאזכורו על שבר אמפורה שנמצא במצדה (Cotton and Geiger 1996: 168). האם אימצו הנבטים את דבר המאכל הזה יחד עם הפשטידה הרומית שהוכנה ב'כלי בישול פומפיאניים אדומים' שיובאו מאיטליה? האם ציר הדגים היה תוצר של תעשיית התבלינים שהנבטים ייסדו בפטרה?

איור 66: פיבולה (סיכת-בגד) של אאוכיסה
Fig. 66: Fibula (dress pin) of the Aucissa type

קראמיקה ירושלמית מצוירת משלהי ימי הבית השני*

מלכה הרשקוביץ, מכון למקרא ולעתיקות על שם נלסון גליק, היברו יוניון קולג', ירושלים

בחפירות שנערכו בירושלים ובסביבתה נחשפו כלי חרס מצוירים שזמנם מימי שלטונו של הורדוס ועד חורבן הבית השני וחורבן מצדה (בין השנים 20 לפסה"ג ל-73 לסה"ג). אלה כלי שולחן דקים ועדינים – רובם קערות – אך נמצאו גם פכים, פכיות ואגרטלים – כולם באיכות מעולה, מחרס חום בהיר-ורדרד, צבעים בחום ובחום-אדום ובשחור ומצוירים בדגמים צמחיים, בקווים ובנקודות. כלים כאלה נתגלו לראשונה בחפירות מצדה בשנים 1963-1965 (וטרם פורסמו). בירושלים הם נמצאו בחפירות המצודה (מגדל דוד; עמירן ואיתן תשל"ג: לוח מג); בחפירות הכותל (מזר תשכ"ט, לוח מו: 4); בחפירות הרובע היהודי (אביגד תשמ"א: 117-118, איורים 115, 201); ובחפירות הגן הארמני (Hayes 1985: Fig. 20: 36).

מחוץ לירושלים נמצאו כלים כאלה במדבר יהודה: בהרודיון (Bar-Nathan 1981: 62-63, Fig.); ביריחו (91, Pl. 7: 1-8); בחפירות הרובע היהודי בשפלה (קפלן תשכ"ד: 13, לוח 4: 13); ובעבדת נמצאו כמה שברים (Perlman et al. 1986: 82).

תולדות המחקר

חשיפת הכלים המצוירים הפתיעה את רוב החופרים, שכן כלים כאלה לא היו מוכרים. עיטורי פסים ושפיכות צבע חום-אדום על קנקנים, פכים, פכיות, בקבוקי כישור ואלבסטרונים היו מוכרים מן התקופה החשמונאית, בעיקר מיריחו (Bar-Nathan 2002: 122-128), מן הרובע היהודי (Geva and Rosenthal-Heginbottom 2003: 185, Pl. 6,2: 8, 13 on page 235; Pl. 6,5: 24, 26, 37 on page 241) ומקברים בסביבת ירושלים (למשל: וקסלר-בדולח תשנ"ח: איור 37: 9, 12; Vitto 2000: Fig. 44: 2, 3, 5-7), אלא שאלה לא תמיד נתפסו כציור על גבי הכלי.

הקערות הירושלמיות המצוירות דומות בצורתן, בטיבן ובעיטוריהן לקערות הנבטיות מן המאה ה' לסה"ג ואילך, שנמצאו בכל האתרים הנבטים והצטיינו בדקות החרס, בעיטורים צמחיים ובתשליבים למיניהם (Gunnweg et al. 1988). ייתכן שהכלים הנבטיים הללו (ובייחוד הקערות) הגיעו בדרכי המסחר אל השווקים בירושלים, ואולי קדר נבטי הוא שגילה את סודות ייצור הקראמיקה הנבטית לבית-יוצר ירושלמי, וקדרים ירושלמים הושפעו מעבודתו וייצרו כלים דומים, אך שינו את הדגמים ושילבו בהם עיטורים ומוטיבים שהכירו מעולםם הם.

לכן כשנמצאו לראשונה הקערות המצוירות הללו בחפירות הכותל, כינה אותן מזר 'קערות דמוי נבטיות' או 'קערות פסבדו-נבטיות' (מזר תשכ"ט: 168, לוח מו: 4). אביגד מצא כלים כאלו בחפירות הרובע וקרא להן 'קערות ירושלמיות מצוירות' (אביגד תשמ"א: 117). בדיקות ארכיאומטריות (Neutron Activation Analysis) שנעשו לחלק מהקערות הוכיחו שהן נוצרו בירושלים והכיניו שנתן להן אביגד אכן היה מוצדק (Perlman et al. 1986: 82).

תיאור הקערות

רוב הכלים שנמצאו הם קערות מעוגלות, דקות דופן, בקוטר של 12-15-17 ס"מ ושפה מעוגלת או נוטה מעט פנימה, ולהן בסיס שטוח או בסיס טבעתי מדורג. הקערות עוטרו בצדן הפנימי; העיטורים צוירו במכחול בצבעים חום, חום-אדום או שחור (לרוב ביד חופשית) וכוללים דגמים מעולם הצומח המקומי. ייתכן שצבע הציורים נוצר מדילול מסוים של הטיין שממנו נוצרה הקערה ובתוספת תחמוצות.

מכיוון שהדגמים על הקערות מכל האתרים ה"ל חוזרים על עצמם, בחרתי לדון בהם כבמכלול אחד. על-פי הציורים שבתוכן נחלקות הקערות לשתי קבוצות עיקריות:

איור 67: קערה ועליה מצוירים בחופשיות ענפים עמוסי עלעלים, חפירות הרובע היהודי, ירושלים
Fig. 67: Bowl decorated with twigs and leaves, painted in free style, Jewish Quarter Excavations, Jerusalem

(1)

איור 68: שברי כלים מצוירים, חפירות הרובע היהודי, ירושלים
 (1) שברי קערות ועליהן מצוירים גבעולים עמוסי עלעלים
 וענפים (2) שברי קערות ועליהן מצוירים פרחי שושן
 משולבים בעלי קערות ועליהן מצוירים (3) שברי קערות ועליהן מצוירים
 פרחי שושן וורדות (4) שברי גוף של פכים ועליהם מצוירים
 מחרוזות דבלים (?), ורדה וענפים (5) שברי קערות ועליהן
 מצוירים מחרוזות דבלים (?) וגבעולים

Fig. 68: Fragments of painted vessels, Jewish Quarter Excavations, Jerusalem
 (1) Bowl fragments decorated with stalks comprising leaves and twigs (2) Bowl fragments with lily and ivy leaves (3) Bowl fragments with lily flowers and rosettes (4) Body fragments of jugs decorated with a string of dried figs (?), rosette and twigs (5) Bowl fragments decorated with a string of dried figs (?) and stalks

(2)

(3)

(4)

(5)

איור 69: פך מעוטור, מצדה
 (1) גוף הפך מעוטור בשריגי עלים ובפרחי שושן, מבט מן הצד (2) כתף הפך מעוטרת בוורדה, קיסוס ושושן, מבט מלמעלה
 Fig. 69: Decorated jug, Masada
 (1) The body of the jug decorated with tendrils of leaves and lily flowers, side view (2) The shoulder of the jug decorated with rosette, ivy, and lily, view from above

א. קערות בעלות קומפוזיציה סימטרית על כל השטח הפנימי של הקערה, ובמרכז הבסיס, כמוטיב מרכזי, מצויר פרח וסביבו זרים ומקלעות, עלים וגבעולים. בקערות אחרות יש במרכז תשליב גיאומטרי ובו משולבים קווים ונקודות במעגלים מפוזרים, ועל צדי הדופן, מתחת לשפה, מסודרים זרי עלים (מזר תשל"א: לוח לג; אביגד תשמ"א: איורים 115, 201). דוגמאות נוספות מחפירות הרובע היהודי מובאות כאן לראשונה (איור 1.68: גבעולים עמוסי עלעלים וענפים).

ב. קערות שצוירו בסגנון נטורליסטי וביד חופשית במשיכות מכחול לא סדירות: בחלקן הפנימי צוירו פרחים, עלים, גבעולים עמוסי עלעלים וענפים. על בסיס הקערה ועל הדופן מופיע מגוון של תשליבים וכן פרטים מסוגננים. לא נמצאו בהן ציורי דמויות. במבחר העיטורים הצמחיים – הן המסוגננים והן המצוירים ביד חופשית – אפשר להבחין בעלי קיסוס (Bar-Nathan 1981: Fig. 7: 1-2), בעלים תלתניים (Bar-Nathan 2002: Pl. 20: 335) בשריגי גפן, בעלי זית ובעלי שקד (אביגד תשמ"א: איור 115), וכן יש קערה מן הרובע היהודי ועליה ענפי עלים מצוירים בחופשיות (איור 67).

זיהוי הדגמים

בין העיטורים המופשטים שעל בסיס הקערות וסביב דופןותיהן בלטו במיוחד שני דגמים מסוגננים: 1. דגם פרח המורכב משולשה עלי כותרת דקים, ארוכים ופתוחים, הנראים מהצד (בפרופיל) (אביגד תשמ"א: איור 201; מזר תשל"א: לוח לג; 2; מזר תשל"ג: לוח ג). דגם זה שלא פורש עד כה זוהה בידי כותבת שורות אלה כפרח השושן (ליליום), המזוהה היום עם החבצלת. השושן מופיע הרבה באמנות היהודית הממלכתית – על מטבעות, באמנות המונומנטלית ובאמנות הקבורה (ראו להלן). בצילום של קטעי קערות מן הרובע היהודי מופיעים פרחי השושן על דופן שבר של קערה בסמוך לשפה ובמרכזה. כן מופיע שם פרח שושן משולב בעלי קיסוס (איור 2.68).

2. דגם של פרח המורכב מעיגולים ומנקודות מעטר רבות מן הקערות. הפרח עשוי לרוב עיגול מרכזי וסביבו 6-8 או 12 עיגולים מלאים. הפרחים האלה מפוזרים על דופן הקערה, ערוכים במעגלים חד-מרכזיים על הבסיס ובדפנות, מצוירים בתוך מסגרות מרובעות או מעוינות או מסודרים בשרשרת מתחת לשפת הקערה. לדעתי, דגם פרח זה הוא הפשטה של הוורדה – רוזטה – המסמלת את השמש ואת החיים. זהו תיאור מופשט, לא נטורליסטי, של פרח שצורתו פשוטה עד מורכבת. ואולי דגם זה הוא גלגולו המופשט של פרח החלמית, צמח בר שהיה מוכר היטב בירושלים ומופיע גם בתבליטי הנרות האפורים (להלן). הוורדה הייתה חביבה על בני התקופה והיא נפוצה על שרידים ארכיטקטוניים, על חזיתות קברים, על ארונות קבורה ועל גלוסקמאות. קערות עם עיטורי ורדה נמצאו בחפירות הכותל (מזר תשל"ג: לוח ג משמאל; מזר תשל"א: לוח לג: 6) ובמצודה (עמירן ואיתן תשל"ל: לוח מג: 2). ברובע היהודי נמצאו קערות עם עיטורים משולבים של ורדה ושושן (אביגד תשמ"א: איור 201 מימין; וראו גם קערות המפורסמות כאן בראשונה – איור 3.68). קערה ועליה ורדות ושושן נמצאה גם בגן הארמני (Hayes 1985: Pl. 20: 36). שילוב של הדגמים הנ"ל בצירוף ענפים ועלים נמצא על קערות מצוירות מן הארמון המערבי במצדה (טרם פורסמו).

תיאור הפכים, הפכיות והאגרטלים

יחד עם הקערות נמצאו גם פכים, פכיות ואגרטלים מעוטרים בפרחים, בגבעולים, בזלזלים, בשריגים מתפתלים ובאשכולות, חלקם צוירו באורח נטורליסטי וחלקם באורח מופשט עם תשליבי קווים ונקודות. כלים אלה נמצאו בעיקר בחפירות הכותל (א' מזר תש"ס: 34) וכן ברובע היהודי ובמצדה (טרם פורסמו). ברובע היהודי נמצאו שברי פכים מעוטרים באשכולות עיגולים צמודים ומלאים (אולי הפשטה של מחרוזת דבלים; איור 4.68) וקערות עם עיטורים דומים (איור 5.68). במצדה נתגלה כלי מיוחד במינו: פך בעל גוף אגסי ובסיס טבעת ששפתו וצווארו פגומים. בין בסיס הצוואר לכתף מצויה מסגרת, ועל הכתף – לצד הידית – זרבונית. לגוף הפך גוון חום-ורדרד ועליו מצוירים שריגי עלים ושושן בצויר חופשי (איור 1.69). על הכתף מופיעה ורדה בתוך מסגרת מורכבת של מעגלי קיסוס ושושן. צורת הכלי לקוחה מעולם הכלים הנבטיים (Schneider 1996);

רוזנטל-הגיבוטום בקטלוג זה, איור 42), אך הפך עצמו ועיטוריו מעוגנים באמנות הירושלמית (איור 2.69). במצדה נמצאו פכים נוספים עם מוטיבים הדומים לני"ל.

כלי אחר המעוטרים בדגמים צמחיים הוא האגרטל שלו שלוש טבעות בבסיס, שנמצא בחפירות הכותל (מזר תש"ס: 34) ובחפירות הרובע (אביגד תשמ"א: איור 210, 213-214).

כלים מצוירים שנתגלו בקברים הם נדירים. עד כה נמצאו בירושלים שתי קערות בלבד: האחת, מעוטרת בוורדות ובאשכולות מופשטים, נמצאה במערת קבורה A במורד המערבי של הר הצופים ביחד עם קראמיקה מימי הורדוס (אבוריא וזיסו 2000: איור 4: 14). הקערה האחרת, אף היא ממערת קבורה באותו אזור ומאותה תקופה, מעוטרת בדגם צמחי מסוגנן (Vitto 2000: Fig. 40: 1). שתי קערות ואגרטל מצוירים בדגמים מופשטים נמצאו בקבר K23 ביריחו, ושתי קערות ועליהן מצויר שושן ועלים נמצאו שם בבריכה בסביבת הקברים (Bennett 1965: Pls. 4-5: 267; 277: 6-7). גם בבית הקברות היהודי ביריחו נמצאו שני אגרטלים ופך-מסננת, ועליהם מצוירים עלים וענפים (Hachlili and Killebrew 1999: Figs. III, 57: 4,5; III, 61: 14).

נרות מעוטרים

מקבילה מתאימה לתופעת כלי החרס המצוירים מאותה תקופה הם נרות החרס האפורים, המכונים גם 'נרות המצודה', העשויים בדפוס ומעוטרים בדגמים צמחיים בתבליט (עמירן ואיתן תשל"ג: לוח מג: 1). בחפירות מצדה נמצאה קבורה ניכרת של נרות אלה המקושטים על הכתף בדגמי ורדה, שושן, עלי הדס וזית וזר (Barag and Hershkovitz 1994: 58-70; ורדה: לוח 19: 114, לוח 20: 120; שושן: לוח 20: 122-123; הדס: לוח 20: 119; זית: לוח 18: 107; זר: לוח 18: 105, 108).

בערוער נמצא נר אפור עשוי בדפוס המעוטרים על הכתף בשתי ורדות עם כף תמר בניהן (איור 8; הרשקוביץ תשנ"ב: לוח 7: 7). סביר להניח, שכלי החרס – הכלים המצוירים והנרות – נוצרו באותם בתי-יוצר בירושלים וכי הקדרים הכירו את הדגמים הצמחיים הללו והשתמשו בהם הן בטכניקת הציור והן בעיצוב בדפוס.

מסקירה זו עולה, שצורות הכלים, הקערות והפכים, הושפעו מן הכלים הנבטיים. אך מה בדבר הדגמים והעיטורים? מהיכן לקחו הקדרים את נושאי עבודתם, המופיעים על הכלים? מסתבר שדגמי העיטורים שעל הכלים שייכים לעולם האמנות היהודית של תקופת הבית השני; האמנים ציירו את אשר ראו, הכירו וספגו מן הסביבה שבה חיו ויצרו.

דוגמאות לעיטורים שעל גבי כלי החרס ממקורות יהודיים בני אותה תקופה

מן האמנות הממלכתית – המטבעות

דגם שושן מופיע על מטבעות המלכים החשמונאים ודגם זר נפוץ על מטבעות התקופה עד מטבעות מרד בר-כוכבא (משורר תשנ"ח, א: 17-19, 38-39; לוח 2: 14, 15; לוח 29: 1, 4; לוח 6: 1-4; לוח 54: 129, 130). ומה פשוט יותר לחיקוי מדגם של מטבע שהיה בשימוש יומיומי? (תרשים של דגמי שושן ומטבע של אלכסנדר ינאי – איור 70; וראו: משורר תשנ"ח, א: 38, וכן תרשים של זרים ומטבע של בר-כוכבא – איור 71. ראו: משורר, שם: 39; וכן משורר תשנ"ח, ב: 136, מס' 538).

מן האמנות המונומנטלית

שרידים ארכיטקטוניים מחפירות הכותל (מזר תשל"א: לוח כז; מזר תשל"ג: 76-77; א' מזר תש"ס: 24-25, 43, 44), מן הרובע היהודי (אביגד תשמ"א: איור 106) וממצדה (ידין תשכ"ו: 83) מציגים את האלמנטים הצמחיים שהיו נחלת הרבים, ובולטים ביניהם הדגמים המוזכרים לעיל.

מאמנות הקבורה

קישוטי חזיתות מערות הקבורה מראים מגוון עשיר ביותר של עיטורים צמחיים. לדוגמה: בחזיתות קברי המלכים (כהן תש"ז: לוח 7) ובקבר ניקנור (אביגד תשכ"ז: 119-125). במיוחד מעוררים

איור 70: דגמי שושן ומטבע של אלכסנדר ינאי
Fig. 70: Lily motif and a coin of Alexander Jannaeus

איור 71: דגמי זרים ומטבע של בר-כוכבא
Fig. 71: A painted wreath motif and a coin of Bar Kochba

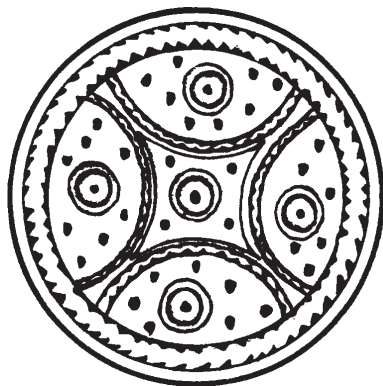

התפעלות דגמי הגלוסקמאות וארונות הקבורה. הדוגמאות לכך רבות, ואזכיר מהן כמה: הארון מקבר משפחת נזיר המעוטר באשכולות, בוורדות ובשריגי עלים, כשבמרכזו מתנוסס – לדעת הכותבת – דגם של שושן (אביגד תשל"א: לוחות לט-מ). ארון זה הוא דוגמה נפלאה לצירופי הדגמים שהיו שגורים בדור ההוא ולכושר ביצוע יוצא מן הכלל. יופיו של השושן, המתואר בפשטות,

איור 72: שברי קערות ועליהם מצוירים פרחי שושן, ורדות וענפים, חפירות הרובע היהודי, ירושלים
 Fig. 72: Bowl fragments painted with lily flowers, rosettes and twigs, Jewish Quarter Excavations, Jerusalem

איור 73: תרשים המעגל המשולב בוורדות (לקוח מחזית גלוסקמה)
 Fig. 73: A circle combined with rosettes (taken from the show side of an ossuary)

ומעליו ורדות מוקפות בענפים, על חזית של גלוסקמה מהר הצופים (רייך וגבע תשל"ג: 11) מצטרף לתיאורים הרבים של הדגמים הנ"ל המופיעים על גלוסקמאות שנמצאו בירושלים (Rahmani 1994: Figs. 7: 49c; 59: 410; 84: 587; Bagatti and Milik 1958: Pls. 14: 29-30; 18: 38-39) בגלוסקמה יוצאת דופן שנמצאה במערה על הר הצופים מופיע על החזית דגם מיוחד: במרכז שני פרחי שושן מגולפים ולהם גבעול חרוט וביניהם פרח שושן חרוט ולו גבעול קצר; מצדם הימני מגולפת ורדה ומצדם השמאלי חרוט מעגל שבמרכזו תשליב מרובע ובתוכו ורדה, ובצדדים מפוזרות עוד ארבע ורדות (וקסלר-בדולח תשנ"ח: איור 25). ייתכן שדגם זה (איור 73) הוא אב-טיפוס לדגמים המופיעים בתשליבים שונים על הקערות המצוירות (איור 72). לגילוף חזיתות הקברים והגלוסקמאות נדרשו דייקנות וסימטריה, האופייניות לעבודה באבן, ואילו בציור על כלי החרס במכחול וביד חופשית נתאפשרה הבעה אמנותית מהודרת של הדגמים הצמחיים.

מאמנות העיטור הפנימי של בתי המגורים

מעוטרי טיח ופסיפסים שנמצאו בירושלים ובמצדה לומדים על תפוצת דגמי השושן, הורדה ושאר הצמחים האופייניים שנזכרו (שקד, זית, קיסוס, תלתן). השושן מופיע על שברי טיח מצויר (פרסקו) מחפירות הרובע היהודי בירושלים (Rozenberg 2003: Pl. 11.7: 31, 35, 40-41); ורדה על שבר טיח מצויר ממצדה (ידן תשכ"ו: 82); זר עלים קישט קיר בית בהר ציון (ברושי תשל"ג: לוח ז). על רצפות הפסיפס מוצאים את פרח הורדה בצורתו המופשטת: למשל, במרחץ הקטן שבארמון המערבי במצדה (ידן תשכ"ו: 129) או ברובע היהודי בירושלים (אביגד תשמ"א: איור 162).

לבסוף אזכיר את דגמי השושן, הורדה והזר שנמצאו מגולפים על שולי שולחנות שנחשפו ברובע היהודי (אביגד תשמ"א: איור 185: 1, 3-4) ועל גבי קערות גם הן מחפירות אביגד ברובע היהודי (איור 72).

סיכום

כלי החרס הירושלמיים – הקערות, הפכים, הפכיות והאגרטלים – הם כלי שולחן מיוחדים ששימשו בחיי היומיום ואולי נועדו לשבתות וחגים. צורת הקערות והפכים וסגנון הציור מעידים על השפעת האמנות הנבטית. ואולם הקדרים הירושלמים, שאימצו את צורתם החיצונית של הכלים, התאימו את עצמם לצורכי החברה היהודית וציירו את הנושאים שהכירו ושאו את תוכן יצירתם מן האמנות הממלכתית והמונומנטלית בירושלים ומאמנות הקבורה היהודית. האמנים סיגלו לעצמם ציור מסוגן וחופשי, עם מערך עיטורי מוכר ומקובל וביצעו אותו במיומנות גבוהה ובגימור מושלם. הכלים המצוירים והנרות הם ביטוי לאמנות העממית בשלהי תקופת הבית השני, שרווחה ביהודה ובירושלים. הכלים מופיעים מסוף ימי שלטונו של הורדוס ונפוצים במאה הא' לסה"נ. ייצורם נפסק כנראה עם חורבן הבית, אולם המשכיות לאותה אמנות עממית על כלי החרס נמצא בנרות מן התקופה שבין חורבן הבית לבין מלחמת בר-כוכבא, נרות המוכרים בכינוי 'נרות הדרום' או 'נרות יהודה'.

איור 67: קערה ועליה מצוירים בחופשיות ענפים עמוסי עלעלים, חפירות הרובע היהודי, ירושלים

Fig. 67: Bowl decorated with twigs and leaves, painted in free style, Jewish Quarter Excavation, Jerusalem

* הכלים המופיעים במאמר זה מפורסמים כאן בראשונה ברשותם של הלל גבע, אילת מזר ורחל בר-נתן וצולמו בידי גבי לרון וסייעו בידי רחל בן דב ואורה סיני. לכולם התודה והברכה.

אריגים, מוצרי קליעה וחבלים מאתרים נבטיים לאורך דרכי הבשמים מפטרה לעזה

אורית שמיר, רשות העתיקות

אלפי אריגים, מוצרי קליעה וחבלים התגלו באתרים לאורך דרכי הבשמים מפטרה לעזה, וזמנם מן המאה הא' לפסה"נ (מעין רחל, למשל) עד המאה הח' לסה"נ (למשל, מנחל עומר). הממצאים האלה נשתמרו הודות לאקלים היבש. עושר פיסות האריגים ששרדו מאפשר לחקור סוגיות הקשורות בחומרי גלם, בטכניקות ייצור, במוצא גיאוגרפי של חומרי הגלם ושל אריגים מוכנים, ובטכניקות אריגה. כל אלה משקפים חברה וכלכלה בתקופות השונות. המחקר משקף אופנות מתחלפות, מצב כלכלי ופוליטי של אוכלוסייה באתר מסוים ואוכלוסיות של אתרים שונים בתקופה מסוימת ולאורך תקופות שונות. מצאי החומר למחקר, דל יחסית מאחר שהאתרים לא חרבו באירוע אלים אלא נעזבו בדרך כלל בצורה מסודרת והתושבים לקחו עמם את חפצי היום-יום שלהם והשאירו מעט פריטים ששרדו מאז ועד היום, והם זמינים למחקר. בסקירה זו בחרנו להציג שלושה אתרים: עין רחל, המקדש במואה ומצד תמר. אתרים אחרים באזור, כגון שער רמון ומואה (מבנים אחרים חוץ מהמקדש) לא ייסקרו כאן. הם מתוארכים מהמאה הא' עד המאה הג' לסה"נ והיות שהדו"ח הסופי לא פורסם קשה להבדיל בין המאות. דרכי הבשמים שימשו להובלת סחורות, כגון בשמים, תבלינים ואריגים. מאחר שהסחר היה בעל ערך כלכלי רב נבנו לאורך הדרכים תחנות, מצודות ומגדלים לצורך אבטחה ומתן שירותי דרך לשירות הגמלים ופיקוח של השלטון על התנועה לאורך הצירים.

עין רחל

החפירות באתר נערכו בשנת 1981 מטעם רשות העתיקות בניהולם של דב נחליאלי ויגאל ישראל. במבנה (16 x 16 מ') (ראו מאמרם של טלי גיני-אריקסון ויגאל ישראל בקטלוג זה) נתגלו כ-300 אריגים, מוצרי קליעה וחבלים, פלכים ומחטים. הממצא כולל עשרות סלי נשיאה, שנעשו מעלעלי תמר, וחבלים בעוביים שונים. הסלים היו מוצר חיוני להעברת הסחורות והחבלים שימשו לקשירתם.

הפלכים, אשר שימשו לטוויית החוטים, וכן מחטים מלמדים שלפחות חלק ממלאכות הטווייה והאריגה נעשו באתר. באתר הוחזקו עדרי כבשים ועזים ובממצא היו גם עצמות גמלים.

האריגים

הממצא כולל 98 אריגים, מהם 66 אריגי צמר, 25 אריגים משיער עזים, שבעה מפשתן (11 היו במצב השתמרות גרוע). אף לא אחד מהאריגים השתמר בשלמותו. האריג הגדול ביותר שהשתמר עשוי משיער עזים (18 X 50 ס"מ). האריגה הנפוצה היא בטכניקת חיבור פשוט (טבי) ווריאציות שלה. רוב אריגי הצמר נותרו בצבעם הטבעי, מיעוטם צבועים או מעוטרים בפסים צבעוניים או בטפטטרי (חוטי הערב יוצרים דוגמה על-ידי כיסוי קבוצה של חוטי השתי). שני אריגים מעוטרים בפסי הצללה – פסים שיש בהם מעברים הדרגתיים בגוונים.

צמר

62 אריגים (וארבעה שלא קוטלגו) עשויים מצמר; כולם טוויים לכיוון S (פיתול לשמאל), חוץ משניים, שחוטי הערב בהם טוויים לכיוון Z (פיתול לימין). רוב האריגים הם פני ערב (חוטי הרוחב, המצטלבים ועוברים בין חוטי השתי). תשעה אריגים צבועים, שבעה בגוונים של חום. 17 אריגים מעוטרים בפסים בגוונים של אדום, רוחבם 0.15 עד 12 ס"מ, אך רובם ברוחב 1.5 ס"מ. ארבעה אריגים מעין רחל מספקים את העדות הראשונה לשימוש בקרמז (תולעת השני) (איור 74) לייצור הצבע האדום. עדויות קודמות לשימוש בקרמז התגלו כשגויות (למשל ממערת האיגרות); המחקר

איור 74: אריג צמר מעוטר בפס ארגמן הצבוע בקרמז, עין רחל
Fig. 74: A purple band dyed with kermes, 'En Rahel

של אברמס במערת האיגרות זיהה קרמז, אך מחקרו של צבי קורן הוכיח ששחומר הצביעה לא היה קרמז אלא פואה). שאר האריגים בגוונים של אדום נצבעו בפואת הצבעים, לעתים מעורבת עם אינדיגו. שני אריגים מעוטרים בפסי הצללה. אחד בגוונים של כתום עד אדום (איור 75) – אריגים דומים התגלו במערת האיגרות וזהו כצעפים. אריג אחד הוא אריג חום מעוטר בפס רחב (12 ס"מ) בגוונים של תכלת עד כחול (איור 76). מחקרו של צבי קורן הוכיח שנעשה שימוש בשלוש גיזות (סיבי הצמר), כל אחת בצבע אחר – כחול, אדום וארגמן – אשר יוצר משתי צביעות של הגיזה באדום ולאחר מכן צביעה בכחול. גם כאן נעשה שימוש בפואת הצבעים ובאינדיגו (Koren 1999). אריגי הצללה התגלו במערת האיגרות, בדורה אירופוס, בפלמירה (תדמור), באל-טר שבעיראק, במונס קלודיינוס במצרים – כולם לא מאוחרים מאמצע המאה הג' לסה"נ.

שלושה אריגים מעוטרים בדגם טפטרי (אריגת דגמים), שרק שרידים ממנו נותרו, ואריג אחד מעוטר בדגם האות גאמה – כלומר בזווית – או בדגם האות H (מכיוון שלא כל הדגם השתמר באריג זה מעין רחל לא ניתן לדעת אם זה דגם גאמה או דגם האות H). ב-22 אריגים יש שרידי תפרים מאותו החומר של האריג עצמו. בחלק מהאריגים התפרים אחידים בגודלם ומסודרים. אחרים אינם מסודרים, גסים ואינם אחידים בעוביים. התפירה נועדה למטרות אחדות: חיבור שני אריגים או יותר, תפירת שולי אריגים ותיקון אריגים, בכמה מקרים בעזרת טלאי (איור 77).

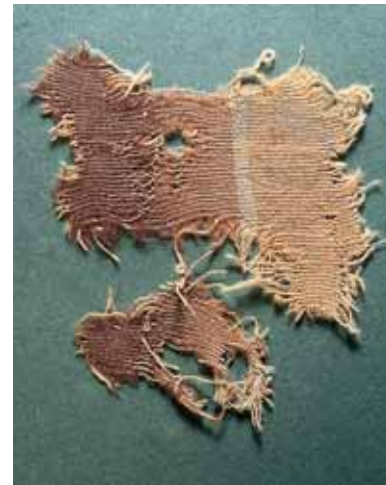
שיער עזים ושיער גמלים

18 אריגים (ושבעה שלא קוטלגו) עשויים משיער עזים חום. בשבעה מהם עורבבו סיבים של שיער גמלים ובשני מקרים – צמר כבשים.

אריג אחד משיער עזים שימש רפידת נשיאה (איור 79; היקפו 47 ס"מ, קוטרו החיצוני 15 ס"מ, קוטרו הפנימי 5 ס"מ ועוביו 5.5 ס"מ). כל קצה שלו מפותל לכיוון הנגדי. חבל עשוי מסיבי תמר כרוך סביבו. סביר להניח שהוא נמצא כאן בשימוש משני. נראה שפריט זה שימש לנשיאת משאות. פריטים דומים לרפידת הנשיאה התגלו במצדה, שם הם עשויים רק מחבלים, בניצנה ובברניקי במצרים, שם הם עשויים מקש או מדשא. כמה שיטות לעשיית רפידת נשיאה נצפו בכפרים הערביים.

פשתן

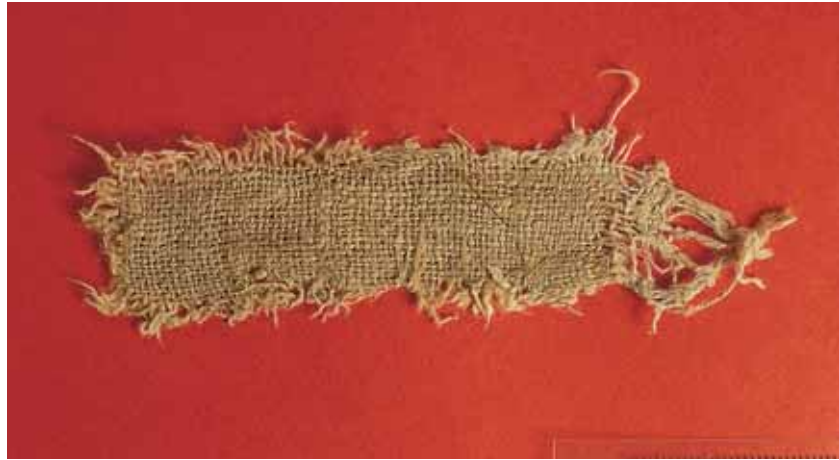
שבעה אריגים עשויים מפשתן והם טוויים לכיוון S (איור 78). הם אינם צבועים חוץ מאחד המעוטר בפסים ירוקים, שבמקור היו כחולים. שלושה מהם מולבנים. עדות להלבנת אריגים נמצאת בתלמוד הבבלי (ברכות נח, ע"א): "כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא בגד ללבוש גזו ולבן (כבס) ונפץ (סרק) וטוה וארג ואח"כ מצא בגד ללבוש".

איור 75: אריג צמר – שתי צבעי כתום בהיר וערב בפסי הצללה בין כתום לאדום, עין רחל
Fig. 75: Light orange warps and red to orange shaded bands, 'En Rahel

איור 76: אריג צמר חום מעוטר בפסי הצללה בגוונים של תכלת עד כחול, עין רחל
Fig. 76: Brown wool decorated with a band of light and dark blue, 'En Rahel

איור 77: טלאי מעוטר פס אדום, עין רחל
Fig. 77: A patch with a red band, 'En Rahel

פלכים

ארבעה פלכים עשויים מעץ התגלו בעין רחל; משקלם אינו עולה על 10 גרם (Baginski and Shamir 1995: 31).

מוצרי קליעה

58 מוצרי קליעה עשויים מעלעלי תמר התגלו בעין רחל, רובם שימשו סלים, שנעשו בטכניקה המכונה קליעת צפירה (ידין 1963: 141-147). זוהי טכניקה של צמה קלועה, 'צפירה' יחידה המצטנפת סביב מרכז המחצלת או תחתית הסל ומתמשכת עד השפה. קטעיה המצונפים של הצמה מאוחים תוך כדי קליעה על גבי חבל המהווה מעין חוט שדרה. שיטת קליעה זו אופיינית לתקופה הרומית והתגלתה, למשל, במערת האיגרות. ממצא נדיר יותר, העשוי בשיטה אחרת שבה השתי והערב מהווים יסודות אקטיביים, היא הסלסלה (איור 80).

חבלים

בעין רחל התגלו 140 חבלים, רובם עשויים מסיבי תמר ועל 47 מהם יש קשרים.

מקדש במואה (שטח C)

אריגים (138), מוצרי קליעה (4) וחבלים (15) התגלו במקדש במואה. מיקומו הגיאוגרפי של האתר חשף אותו בתקופות האמורות להשפעות ברורות הנובעות ממיקומו על נתיב סחר. השפעות אלו באו לידי ביטוי בעושרו של הממצא ובמגוון של ממצא האריגים באתר. הקבוצה הבולטת באריגי הצמר היא קבוצת אריגי האלכסון (איור 81), וסביר להניח שיובאו מאירופה. אלה אריגים העשויים בטכניקה מורכבת יותר מזו שעשויים בה אריגי עין רחל.

אריג הראוי לציון (איור 82) מורכב משני חוטים העשויים משיער עזים ואילו הערב עשוי מרצועות אריג צמר חתוכות. לאריג זה אין מקבילה. אריג נוסף הראוי לציון (איור 83) גדלו כ-50 X 50 ס"מ, והוא עשוי מ-31 פיסות אריגים התפורות יחדיו בתפירה לא מסודרת ועשויות צמר (23 פיסות) ופשתן (8 פיסות), חלקן צבועות אדום וירוק. יש אפשרות שאלה שימשו לתעשיית יד שנייה, שבה ייצרו בגדים ושמיכות באיכות נמוכה (Mannering 2000: 283, 289). היות שאריגים היו יקרים מאוד השתמשו בהם שוב ושוב בשימוש משני ושליוני עד להתבלותם הסופית והמוחלטת. יש ממצאים המורכבים מכמה פיסות אריגים שונות שנתפרו יחדיו כדי ליצור שוב בגדים ושמיכות. היו אנשים שהתפרנסו מאיסוף האריגים הללו והפיכתם למוצרי 'יד שנייה'.

מצד תמר

יותר ממאה אריגים התגלו בקברים נבטיים במצד תמר, שנחפר בידי יזהר הירשפלד. רובם עשויים

איור 78: אריג פשתן, עין רחל
Fig. 78: Linen, 'En Rahel

איור 79: רפידת נשיאה, עין רחל
Fig. 79: A ring-shaped carrying cushion, 'En Rahel

איור 80: סלסלה, עין רחל
Fig. 80: Checker plaiting, 'En Rahel

פשתן, אך התגלתה גם קבוצה של אריגים עשויים פשתן וצמר (שעטנו). שעטנו לא התגלה באתרים יהודאיים, ומעט מאוד מוצרי שעטנו נתגלו באתרים לא יהודאיים.

סיכום

מחקר האריגים מאפשר להשוות בין האתרים השונים שהוצגו לעיל, שחלקם בני אותו הזמן. אתרים ששכנו על ציר התנועה הראשי נהנו משגשוג רב, כפי שמלמד הממצא ממואה לעומת עין רחל (ששכן על דרך צדדית יותר – דרב אל-סולטן).

השוואת הממצא לאריגים מאתרים אחרים בארץ ובמזרח הקרוב, כגון מערת האיגרות, קומראן, ואדי מורבעת ומצדה, אתרים במצרים ובנוביה, דורה אירופוס ופלמירה (תדמור) בסוריה ואל-טר בעיראק מלמדת על דמיון רב בין האריגים באתרים נבטיים לאלה מהארצות השכנות ומהעולם הרומי כולו. ההשוואה מלמדת על קשרי מסחר הדוקים, ומהם נובע דמיון בתרבות חומרית, הבא לידי ביטוי בדגמים, בטכניקות האריגה ובחומרי הצביעה.

חומרים – ריבוי האריגים העשויים מצמר ומשיער עזים דומה לממצא באתרים אחרים בארץ-ישראל מתקופה זו. מעט אריגים עשויים משיער גמלים נתגלו בארץ-ישראל, למשל בוואדי דליה (Crowfoot 1974: 79; Ryder 1974: 60, 67-73) ובעין בוקק (Sheffer and Tidhar 1991: 24) – זאת למרות השכיחות הגבוהה של עצמות גמל (50 אחוזים מכלל העצמות שנבדקו) באתרים לאורך דרכי הבשמים. **טווייה** – חוטים טוויים לכיוון S אופייניים לארץ-ישראל. אריגי צמר עם צירוף של חוטים טוויים לכיוון S בשתי ולכיוון Z בערב הם ממוצא מזרח-תיכוני או מסופוטמי (Sheffer and Granger-Taylor 1994: 236). **טכניקות** – מגוון טכניקות האריגה במואה גבוה יותר, למשל אריגי אלכסון, לעומת עין רחל. כך גם המגוון בצבעים. דבר זה עשוי לנבוע מהמיקום: מואה על הדרך הראשית ואילו עין רחל על דרך משנית (דרב אל-סולטן). **צבעים** – הצבעים הנפוצים ביותר הם אינדיגו (כחול) ופואת הצבעים (אדום). קרמז הוא נדיר ביותר. **נולים** – לא התגלו נולים או חלקיהם ואף לא משקולות נול. השימוש בנול המשקולות נעלם בארץ-ישראל בסוף המאה הא' לסה"נ והוחלף בנול אנכי. אופן אריגת עיטור הפסים באריגים השונים מעיד על שימוש בשני הנולים (Granger-Taylor 1992). יש דרכים שונות לארוג את הפס ולפי אופן האריגה אפשר לפעמים לדעת באיזה נול השתמשו. טעויות אריגה בעין רחל ומואה עשויות להעיד על חוסר ניסיון של האורגים בנול אנכי (Crowfoot 1974: 61).

שימוש באריגים – הפסים שימשו לעיטור טוניקות, במקורותינו: "כותונת" או "חלוק". הטוניקה הייתה מורכבת מיריעה אחת או משתי יריעות מלבניות, אשר נתפרו זו לזו; הושארו פתחים לצוואר ולידיים, והבגד נקשר סביב המותניים; אורכה היה עד הברכיים או מעט מתחתן ולא תמיד היו שרוולים; העיטור נעשה בקצות השרוולים (אם כי לא תמיד) ופסים מאונכים שירדו משני צדי הצוואר. רוחב הפסים מעיד לעתים על מעמד הלושב – ככל שהפסים רחבים יותר כך מעמד הלושב גבוה יותר (ידין 1963: 215). דגם האות גאמה או האות H עיטר במואה ובעין רחל את הטליתות שנכרכו מעל הטוניקות. יגאל ידן טבע את המונח טלית ליריעת אריג מלבנית אשר עוטרה בפינותיה בדגם האות גאמה או בדגם האות H ונלבשה בכל העולם הרומי. אריגים משיער עזים שימשו לייצור שקים. אריגי פשתן עדינים שימשו בעיקר לביגוד. שימוש במוצרי קליעה ובחבלים משקף את הצורך באמצעים להעברת הסחורות.

מוצא גיאוגרפי – פקעות החוטים, הגיזות והפלכים בעין רחל ובמואה מעידים שלפחות חלק מהטווייה והאריגה נעשו באתר. מוצאו של הפשתן עשוי להיות מן הגליל, מעמק הירדן או מבית שאן. אריגי האלכסון יובאו מאירופה. באופן כללי, האריגים באתרים הללו דומים לאריגים מהתקופה הרומית שנתגלו באתרים שונים בארצות אגן הים תיכון.

סטנדרטים גבוהים ושפע – ממצא האריגים מצטרף אל כלי הזכוכית, הקרמיקה והעץ. בין האריגים שנתגלו מעטים הם האריגים עם טלאים, לעומת ריבוי טלאים באריגים מוואדי מורבעת וממערת האיגרות. הרמה הגבוהה של הטווייה והאריגה והאיכות הגבוהה של הצביעה והיכולת להשיג את האריגים הללו – כל אלה מעידים על רמת חיים גבוהה יחסית שחיו בה הנבטים לאורך דרכי הבשמים.

איור 81: אריג צמר באריגת אלכסון, טווי לכיוון Z, מואה
Fig. 81: Balanced twill 2:2, Z-spun, Mo'a

איור 82: שתי עשויי שיער עזים, הערב מרצועות אריג צמר, מואה
Fig. 82: Goat-hair warp, wool strips as weft, Mo'a

איור 83: פיסות אריגים מצמר ופשתן תפורות יחדיו, מואה
Fig. 83: Cut pieces of wool and linen stitched together, Mo'a

אספקת המים ביישובי הנבטים

ג'ון פטר אולסון, אוניברסיטת ויקטוריה, קנדה

תפיסתנו את החברה הנבטית, כלכלתה ואסטרטגיית ההתיישבות שלה תלויה בהבנתנו את הדרכים שבהן התמודדו הנבטים עם בעיות אספקת המים. הטכנולוגיות ההידראוליות והשיטות החקלאיות בממלכה הנבטית היו מגוונות במשך הזמן ובמרחב. ברוב האזורים הצפוניים, או במקומות הגבוהים, כגון בסביבת ואדי מוסה או בסביבות עמאן, הספיקו המשקעים השנתיים כדי לאפשר חקלאות בעל. ואולם במקומות אחרים, כגון פטרה או בסביבות חווארה (חומימה בימינו), כל הגידולים דרשו השקיה ישירה או לכידת מי שיטפונות מקומיים. הפרייון של סביבת השוליים החקלאית בנגב הוגדל באמצעות טכניקות דומות. אספקת המים לבני אדם ולבעלי-חיים ביתיים תלויה בשילוב כלשהו של בורות, בארות, מעיינות ואמות מים, בהתאמה לטופוגרפיה המקומית ומקורות המים. הטכנולוגיה ההידראולית של הנבטים התבססה בחלקה על שיטות שירשו מתקופות הברונזה והברזל, ובחלקה על טכניקות יוניות-הלניסטיות. ואולם אין ספק שלמערכות אלה בצורתן הסופית היה אופי מקומי. טופוגרפיה מקומית, גיאולוגיה והידרולוגיה היו גורמים חשובים ביותר, יחד עם גודל האוכלוסייה, אופי הכלכלה, מבחר הגידולים ובעלי-החיים הביתיים וכן הכוחות הפוליטיים והתרבותיים. למרבה הצער, אנו יודעים רק מעט על נושאים רבים הקשורים לאספקת המים אצל הנבטים, כגון תכנון, מקורות המימון, תהליכי עיצוב ובנייה, מנהל מקומי או הקצאות מים, בעלות על מי שיטפונות פוטנציאליים או על מעיינות, תגובות על שינויים בכמות המשקעים, התייבשות או שפיעת מעיינות וכן אמונות דתיות ופולחנים בזיקה לצריכת המים.

הנבטים הקדומים היו נוודים פסטורלים, אשר חיו בדרך כלל בלא שטחי אדמה קבועים והתקיימו על מי שיטפונות שנאגרו בבורות מטויחים, חצובים בסלע. באדום, לבה השחון של ארץ הנבטים, או בנגב, לא היו נהרות, ורק לעתים רחוקות שפעו המעיינות הבלתי יציבים כמויות מים משמעותיות. חוץ מבנגב המערבי ושטחים ספורים סביב פסגות ההרים המתרוממים מעל הערבה, המשקעים פחותים מ-100 מ"מ בשנה, וברובה של אדום הכמות היא בין 25 ל-75 מ"מ. למרות חסרונות אלה חיו בני אדם ובעלי-החיים שלהם בנופו הדרמטי של המדבר. באמצע המאה הא' לפסה"נ החלה התיישבות הקשורה לממלכה המתפתחת: יישובי קבע עם בתי אבן, חקלאות (לרבות עצי פרי וכרמים), תוספת של עדרי בעלי-חיים (כולל בקר) וחפצי מותרות המעידים על תעשייה מתוחכמת ועל סחר

איור 84: מחסומי ואדי ותעלות לניקוז מי שיטפונות במדרונות ובעמק, עבדת
Fig. 84: Wadi barriers and run-off water collection channels on hill slopes and valley bottom, Oboda

על פני מרחקים ארוכים. חיי הקבע היו תלויים הן ביישום אינטנסיבי יותר של הטכניקות המסורתיות, מתקופת הברזל, לתפיסת המים והן בהכנסת טכניקות חדשות מן העולם ההלניסטי.

טכניקות קדומות של ניהול מים באזור התרבות הנבטית

בעת העתיקה, כמו היום, ניהול המים היה כרוך באיסופם, אגירתם והזרמתם. חשיבות רבה הייתה לאיסוף המים בשטחי המדבר של ממלכת הנבטים, על אף משקעים מועטים מקומיים בשטחי הנגב ודרום ירדן שניתנו לחיזוי. מי הגשם זורמים בנוף זה על פני השטח, בדרך כלל בלא מעצור, והופכים בתוך זמן קצר לנחשול הממלא את הוואדיות, כך שהקיום האנושי תלוי בידע כיצד לאסוף את המים. הטכניקות המקובלות הומצאו בתקופת הברונזה המאוחרת ויושמו ברחבי המזרח הקרוב. בניית טראסות על מדרונות ההרים היא הטכניקה הידועה ביותר בין השיטות הקדומות הללו. קירות אבן מסיביים שנבנו לרוחב מדרון גבעה תפסו הן את מי השיטפון והן את האדמה שנישאה אִתם. מאפיינים אחרים של טכניקה זו היו קירות שנבנו לרוחב הוואדיות שבהם זרמו שיטפונות מזדמנים מאגן ניקוי מסוים. למרות פגיעותם היו לקירות ולשדות במיקום כזה סיכוי ליהנות מכמות שיטפונות משמעותית ומאדמת אלוביום יותר משהיה לטראסות על המדרונות שמעליהם.

הסכרים בוואדיות האטו רק במעט את זרם המים, ואילו סכרי הבלימה תוכננו ללכוד מים ולאגור אותם בכריכות. על אף הבעיות ההנדסיות הקשורות בכך, סוג זה של סכרים ידוע באזורים השחונים של המזרח הקרוב כבר בתקופת הברונזה הקדומה בג'אוה, בתקופת הברונזה התיכונה בתל אל-חנדקוק ובמאה הח' לפסה"נ בח'רבת אל-מקארי. הבריכות הגדולות היו נתונות להתאיידות, לזיהום בגללי ציפורים וחיות, להתרבות צומח, חרקים וחיות. לפיכך היו בורות מים חצובים ומטווחים לשיטה הסטנדרטית לאצירת מים לצורכי אדם. מי השיטפונות הוטו אליהם בתעלות, והמים היו מוגנים מהתאיידות ומזיהום. האדומים בתקופת הברזל חצבו בסלע אבן החול שבאתרי היישוב באום ביארה שמעל פטרה ובאל-סיל שעל יד בוצירה מספר רב של בורות דמויי בקבוק בקוטר 3-4 מ'. המעיינות הנדירים ונטפי המים באדום, המופיעים ברובם בשכבה הנחשפת במצוק אל-סהרה או בבקע ים המלח, היו תמיד במוקד הפעילות האנושית. ההתיישבות בעין אל-ג'מאם ובסמוך בעין אבו אינוצור שמצפון לחווארה, מתוארכת לתקופה הנאוליתית הקדם-קראמית ב. כאשר נעשו הבריכות בוציות בשל שימוש מתמשך, הן נוקו, דופנו באבנים ותעלות עפר או מרזבי אבן הוכנו להעברת עודפי המים אל אגנים סמוכים או לשדות. הקאטאר – אתר שבו המים נובעים מאקוויפר חשוף, נוצל על-ידי עיצוב מחדש של פני השטח, חציבת תעלות ואגנים לאיסוף המים וריכוזם. הציורים והכתובות שצוירו ושנחקקו בסלע סביב הנביעות, המעיינות והבריכות הטבעיות במקאור ובאתרים אחרים שבחיסמה, מעידים על הרמה הגבוהה של הפעילות האנושית והטבעית שהתקיימה סביב מקורות מים אלה. המקרא ומקורות קדומים אחרים מזכירים את השימוש בבורות באתרים שהתיישבו בהם הנבטים, כגון רחובות (בראשית כו: 22) ובאר שבע ("באר השבעה" או "באר השבועה"; בראשית כא: 28-31; כו: 33).

תעלות מים היו מפותחות פחות בתרבויות הקדם-נבטיות. קטעים של אמות אבן ותעלות ארוכות היו לעתים בשימוש לצרכים מקומיים של חלוקת מי מעיינות, אך מערכות נרחבות לא נמצאו בשטחי ממלכת הנבטים קודם למאות הא' או הב' לפסה"נ.

טכניקות ומערכות אספקת מים נבטיות

הטכניקות הפשוטות של אספקת מים, שתוארו לעיל, היו בשימוש הנבטים הקדומים בעת שהתיישבו בסביבת פטרה לאחר המאה ה' לפסה"נ. בתגובה על רכישת אדמות, גידול באוכלוסייה, ארגון דרכי השיירות והמעבר לכלכלה חקלאית המתבססת יותר על יישובי קבע התפתחו במשך המאות הב' והא' לפסה"נ מבנים חדשים וטכניקות ניהול חדשות. במאה הא' לפסה"נ, תקופה של התפתחות מהירה במיוחד של חידושים בטכנולוגיות הידראוליות, גם הופיעו מטבעות נבטיים, כתובות ומעשי אמנות בסגנון הלניסטי.

איור 85: שדות עם גלי אבנים להגברת הנגר העילי, נחל לבן ליד שבטה
Fig. 85: Run-off enhancement field with stone piles, Wadi La'ban near Sobata

איור 86: שדות עם טראסות הניזונים מנחל לבן ליד שבטה
Fig. 86: Terraced fields fed by Wadi La'ban near Sobata

איור 87: סכר נבטי או רומי, ממשית
Fig. 87: Nabatean or Roman dam, Mampsis

איור 88: סכר נבטי מדרום לחווארה
Fig. 88: Nabatean dam south of Hawara

הנבטים פיתחו מערכות מנהל לנושא הקריטי של אספקת המים, אך רק פרטים אחדים ידועים על כך. בכתובת המתוארכת לשנת 6 לפסה"נ, שנמצאה בח'רבת א־תנור, נזכר אדם שתוארו "אדון המעיין של לבן", מה שמעיד על תפקיד רשמי של פיקוח על חלוקת המים ליד עין לבן, מקום שעדיין נראית בו אמת מים מאבן. הוצע לפרש את התארים שהוענקו לכמה ממלכי הנבטים, כמו "אוהב עמו" לחרתת הרביעי, או "אשר הביא חיים ושחרור לעמו" לרבאל השני, כהוקרה על תמיכתם הנלהבת בפיתוח חקלאי ובפיתוח מערכות אספקת מים. כתובת שנמצאה בפטרה מצביעה על כך שהמלך מליכוס השני, או המלך רבאל השני, בנה סכר ומנהרה שהיטו את מי השיטפונות שזרמו סביב הסיק. ברור שמכלול זה – הכולל מערכות שליטה במים ואספקתם, שעדיין ניתנות לאיתור בשטח הגדול של העיר העתיקה – היה תוצר של תכנון קפדני, מימון וניהול של העילית החברתית בקרב הנבטים. מערכות של אמות מים הניזונות ממעינות, מאגרים, סכרי בלימה ליצירת בריכות מים, סכרי אגירה להאטת שיטפונות פתע, אגני ניקוז, קטארים, מחסומי ואדיות וטראסות חקלאיות – כל אלה עדיין נראים בשטח. מכלולים קטנים יותר של טראסות, אגני ניקוז ובורות הפזורים ברחבי ממלכת הנבטים נעשו ביוזמות פרטיות או משפחתיות. ציור קיר בוואדי רום מתעד את מאמצייהם של שני אנשים שבנו מבנה 'שאסף מי גשם בדיווה'. כתובת נבטית על-יד סכר קטן בכאראזה שבחסימה מנציחה את בעליו ואת תאריך בנייתו (שנת 32 לסה"נ): "שייך לסבא בנו של אלה. (סכר זה) הוכן בשנת 41 לחרתת הרביעי מלך הנבטים, אוהב עמו".

מדרונות אדמה או טרשים הפכו לאגני היקוות על-ידי בניית קירות בלימה או תעלות להטיית המים משולי המדרון או תחתיתו לעבר שדה חקלאי או פתח בור. אגני היקוות מסוג זה פותחו בנקל על מדרונות טרשיים, ורבים מהם עדיין משמשים היום בסביבות פטרה וחוארה. הגברת מי הנגר העילי על מדרונות עפר הצריכה ניהול קפדני ותחזוקה תכופה יותר. שרידים של אמות עפר שרדו בעבדת ובשבטה שבנגב. תעלות רדודות נחפרו לרוחב מדרון וחוזקו בצד הפונה למדרון באבני שדה (איור 84). מתקנים אלה תפסו את מי השיטפונות ותיעלו אותם בזרימה מתונה (כדי למנוע סחף) לשדה או לבור מיועדים.

היה אפשר להגדיל את כמות מי הנגר על מדרונות עפר: שטחים גדולים במדרונות חצייים סביב אתרים נבטיים רבים בנגב מכוסים בדגמים גיאומטריים שנוצרו מאבני שדה שנאספו והוערמו בערימות מסודרות או בשורות (איור 85). חשיפת האדמה בדרך זו גרמה להיווצרות קרום בעת שפני השטח נרטבו בגשם, וכך נמנע חלחול והוגברה כמות מי הנגר. עם זאת, לא ניתן לתארך בדייקנות את המרכיבים האלו במערכת אספקת המים. הדעה הרווחת היא, שהם נוצרו בתקופת הפריחה של יישובי הנבטים העיקריים בנגב במאה הא' לפסה"נ או הא' לסה"נ, אך זמנם של אחדים מהם עשוי להיות בתקופה הביזנטית, תקופה של פריחה חקלאית. היחס בין אגני היקוות לשדה החקלאי שניזון ממנו היה בין 17:1 ל-30:1; משמע, בהתחשב בחלחול ובאובדנים אחרים – הכפלה אפשרית של כמות המשקעים פי שניים עד פי חמישה. אגני היקוות כאלה נדירים בשטחי הנבטים בעבר הירדן בשל השוני במשטר המשקעים, הטופוגרפיה של הדרום השחון והיעדרה של חקלאות פורחת באזור זה בתקופה הביזנטית.

הישג אחר של התקופה הנבטית התיכונה היה השימוש במחסומים בוואדיות לצורך העלאת מפלס המים, כך שהתעלות יכלו להזריםם לשדות שמעל לבסיס הוואדי. היערכות זו הרחיבה את שטחי השדות המושקים ומנעה אובדן אדמה עקב שיטפון חזק במיוחד בוואדי עצמו. דוגמאות נאות שרדו בוואדי לבן על יד שבטה ובנחל צין על יד עבדת (איור 86).

סכרי בלימה מייצגים גישה אחרת לתפיסת מים. סכרים קטנים נבנו לרוחב ערוצים בעלי גדות תלולים ויצרו מאגרים או בריכות בנייים שהאטו את מי השיטפון. סכרים כאלה נפוצים בטופוגרפיה של אבן החול בסביבת פטרה ובאתרים נבטיים אחרים בדרום ירדן, אף כי סכרי בלימה גדולים נדירים. עם הסכרים הגדולים ביותר בתחום התרבות הנבטית נמנים שלושה סכרים בממשית שבנגב – 25 מ' עד 53 מ' רוחבם – אשר חסמו את הוואדי הראשי ויצרו בריכות בתכולה של 10,000 מ"ק (איור 87). זמן בנייתם אינו ברור, אולם תיארוכם למאה הא' או הב' לסה"נ

אפשרי על בסיס שיקולים היסטוריים. קירות הסכר נבנו מאבנים ומחומרי מליטה והיו אנכיים כלפי הזרם ומשופעים כלפי מורד הוואדי לצורך תמיכה. בנייה מאוחרת יותר הסתירה את סידורי מגלש המים. בחווארה נמצא סכר קטן יותר (רוחב 10.7 מ'; עובי 4.4 מ') שהיה עבה וקצר דיו בצורה שלא חייבה תמיכות (איור 88). מגלש המים נחצב בסלע הטבעי לצד אחד מן הקירות כדי למנוע את סחיפת הבנייה. תחזוקה קבועה נדרשה כדי להבטיח שסוג זה של מבנה יתפקד בצורה נאותה והבריכות שמאחוריו לא יתמלאו עד שפתן בסחף, כפי שאירע בממשית ובחווארה. את המים שנאגרו בסכרים או בבורות היה צורך להעלות בצורה ידנית במקלים ולשאתם למקום שבו השתמשו בהם. עד כה לא נמצאה עדות בעולם הנבטי לשימוש במתקנים מכאניים להרמת מים, אם כי סביר שהשתמשו בשאדוף. מתקן זה, העשוי קורת עץ פשוטה שבקצה האחד שלה תלוי מקל ובקצה האחר משקולת איזון, התאים למצב המתואר בפפירוסים מניצנה מהתקופה הביזנטית, יישוב שבו הושקו השדות במים מבורות ומתעלות.

מי מעיינות הוזרמו באמה עד למקום נוח לשימוש בהם או למקום אגירה. בשונה ממערכות מים רומיות, כמעט כל אמות המים הנבטיות נבנו על פני השטח והיו תלויות במדרונות הטבעיים לצורך הורדת המים. המים זרמו בתעלה שרוחבה היה בדרך כלל 12 ס"מ ועומקה 15 ס"מ, אשר נבנתה לאורכה מבלוקים של אבן חול, חוואר או אבן גיר, שאורכם 60-90 ס"מ (איור 89). הבלוקים חוברו ביניהם, יוצבו בעזרת קירות תוחמים וכוסו בלוחות אבן כדי להגן על המים מהתאיידות ומזיהום (איור 90). החל במאה הא' לפסה"נ בנו המהנדסים הנבטים בדרך זו אמות מים בכל המעיינות העיקריים בחלק הממלכה שממזרח לערבה – אך לא בנגב. האמה שהולכה מים מעין שלא להאדי שבואדי רום אל המקדש הסמוך הייתה באורך של 1.5 ק"מ בלבד, אך המערכת ששימשה את חווארה הייתה באורך 26 ק"מ, ואמת המים מעין מוסה לפטרה הייתה באורך 8 ק"מ בערך. אמות מים אלה הזינו מאגרים שהיו לאורכן או בסופן. בשל שפיעתם הנמוכה של המעיינות והאוכלוסיה הקטנה באזור תוכננו המערכות של אמות המים הנבטיות לספק כמות קטנה בלבד של מים לעומת הכמות שהובלה באמות מים הלניסטיות או רומיות אופייניות. רוחבה ועומקה של התעלה בפון דו גאר בצרפת, שהובילה מים מהנהר גאר (גארדוס) אל הקולוניה הרומית נמאוסיס (היום העיר נים בדרום צרפת) היו מטר אחד והזרימה בה הגיעה ל-20,000 מ"ק ליום, ואילו זרימת המים באמה הראשית ששימשה את פטרה הגיעה למקסימום 500 מ"ק ליום. האמה הארוכה ששירתה את חווארה סיפקה לכל היותר 470 מ"ק ליום, אך ספק אם הגיעה אי פעם להספק זה.

איור 89: תעלה של אמת המים מעין ע'נם, חווארה
Fig. 89: Conduit channels of the 'Ain Ghana aqueduct, Hawara

איור 90: קטע שמור מאמת המים מעין ע'נם, חווארה
Fig. 90: Preserved section of the 'Ain Ghana aqueduct, Hawara

בכל מקום שנדרש בנו המהנדסים הנבטים תמיכות לאמות המים שלהם באמצעות קירות אבן כבדים, גשרים, מעברים מעל ערוצים קטנים, תעלות חצובות לרוחב מצוקים, ובפטרה – באמצעות גשרי קשת מעל יובלים ותעלות מים. אף-על-פי שמערכת אמות המים בפטרה כללה פה ושם, ובעיקר בסיק, גם צינורות חרס – רק בקצה אמת המים של עין ברק יש קטע אחד בן 60 מ' המשלב בצורה מתוכננת מרכיב לתיאום לחץ המים. חלק זה, המכונה 'סיפון הפוך', היה נפוץ באמות המים ההלניסטיות והרומיות ואפשר להן לחצות עמקים עמוקים. בשל הקיבולת הקטנה יחסית של אמות המים שלהם, יכלו המהנדסים הנבטים לבנות תעלות עם פניות חדות ובמורדות עם שיפועים שהיו בלתי אפשריים עבור המהנדסים הרומיים. האדריכל הרומי ויטרוביוס המליץ על שיפוע של 0.5 אחוז באמת תעלה, ובאמות מים הלניסטיות ורומיות ששרדו יש שיפועים שבין 0.03 ל-2 אחוזים. השיפוע הכולל של אמת המים המוליכה לחווארה מגיע ל-2.5 אחוזים, אולם במקומות שבהם התעלה יורדת במתלול אל-שערה שיפוע התעלה הוא בין 10 ל-50 אחוזים. אף שהטכנולוגיה היא נבטית אופיינית, ממדי הפרויקט של אמת המים פטרה-חווארה משקפים כנראה היכרות של המלך חרתת השלישי אשר התהדר בתואר 'אוהב היוונים', או של המלך חרתת הרביעי, עם מערכות המים ההלניסטיות בארצות מזרח הים התיכון ובמיוחד בפרגאמון. ביישוב היעד חולקו מי האמה באמצעות מכלי מדידה – אגנים מונוליטיים או בנויים, בעלי שלושה או ארבעה פתחים – בין אמות מים משניות או צינורות. בדרך זו חולקו המים, על-פי כמות או על-פי זמן, בין מאגרים ובורות ציבוריים, בתי מרחץ ציבוריים ואפשר שהוזרמו גם לבורות פרטיים ולחלקות חקלאיות. דוגמה שמורה במיוחד, ככל הנראה מן התקופה הביזנטית, מצויה בקצה האמה המזינה את הבור בשבטה. מכל חלוקה מדגם שונה במקצת מהנוכח לעיל הותקן סמוך לקצה האמה של עין ברק שבפטרה (איור 91). סעיף אחד של האמה הזין מאגר גדול (23 x 46 מ') שנבנה במרכז העיר בידי חרתת הרביעי בתחילת המאה הא' לסה"ל. נוסף על השימושים הרגילים במים היו במאגר אי נופש וגן ציבורי ואפשר שגם מפל מים, אשר יצרו בכונה מראה מופלא של עושר מים במרכזה של עיר מדברית זו. מבנה דומה של בריכה מאותה תקופה בחווארה מצביע על כך שחרתת הרביעי הפגין בפומבי את השליטה בטכנולוגיה הידראולית. הזרם המתמשך של מי עודפים מן המאגר בחווארה נישא באמה וביצינורות חרס לשימוש בית המרחץ, בורות פרטיים, מקדש ואפשר שגם למטעים ולבוסתנים קטנים שהיו מדרום ליישוב.

הקאנאת, אמת מים תת-קרקעית שנחפרה באמצעות שרשרת של פירי גישה, שימשה במקרים

איור 91: בריכה לחלוקת מים של אמת המים בעין ברק, פטרה
 Fig. 91: Water distribution basin at 'Ain Brak aqueduct, Petra

רבים חלופה לאמת מים. ראשיתה אינה ודאית וייתכן שזמנה מן התקופה המוסלמית הקדומה. דוגמאות שרדו באודרה, מדרום-מזרח לפטרה, וביטבתה שבערבה. מכיוון שאמות המים היו יקרות לאחזקה ופגיעות, נותרו הבורות הפרטיים והמאגרים הציבוריים, שמולאו במי שיטפונות, חשובים למערכת אספקת המים הנבטית בצד אמות המים. כל הבורות נזקקו למכל שיקוע סמוך לפתח, שבו שקעה הפסולת שנישאה במים, לפני שאלה נשפכו למכל הראשי. מאגרים שהמים עברו דרכם לא נזקקו לגג, בניגוד למאגרים שבהם נאצרו המים. בורות המים דמויי הבקבוק, החצובים בסלע, מתקופת הברזל היו מוגנים היטב מן השמש ומזיהום, אולם היו חייבים להיות ממוקמים על מסלע מתאים ולצד אגן ניקוז. במועד כלשהו במאה הא' לפסה"נ אימצו הנבטים טכניקה הלניסטית לקירוי בורות בנויים וחצובים בלא שימוש בעץ או בלוחות. קשתות נבנו לרוחב מפתח הבור כדי לתמוך בגג העשוי מלוחות אבן קצרים (איור 92). עיצוב זה, שוודאי הבחינו בו סוחרים נבטים שביקרו בדלוס ובאיים אגאיים שחונים אחרים, אפשר לבנות בורות בכל מקום נדרש, והניקוז אליהם היה יעיל במיוחד. בחווארה קורו שני הבורות הציבוריים ב-16 קשתות שנשאו לוחות אבן כבדים ונאטמו היטב בטיח, כך שבני אדם וחיות יכלו לנוע סביבם ואף מעליהם בלא סכנה לעצמם או למים היקרים שבבורות. עיצוב זה של הגג נעשה במהרה אופייני לכל אתר נבטי כמעט, ואף נעשה בו שימוש בקירוי בתים שבנו מתישבי הקבע הנבטים, כמו בפטרה, בעבדת ובממשית. בורות מים ובתים המשיכו להיות מקורים בדרך זו ברחבי האזור עד העת האחרונה.

הטופוגרפיה והגיאולוגיה בערביה פטראיה ברוב שטחי ממלכת הנבטים לא אפשרו שימוש בבורות, אולם במקומות שהתנאים היו מתאימים לכך חפרו הנבטים בורות. בחלקים המערביים והדרומיים של הנגב, במקום שאדמה חולית לא אפשרה לאסוף מי שיטפונות, נמצאו בורות – בניצנה, בחלוצה וברחובות. בעבדת נחפרה באר עמוקה ביותר (60 מ') דרך הסלע האם כדי להגיע לאקוויפר לצורך תוספת למי השיטפונות הזמינים במקום.

מסקנות

במשך אלפי שנים התנהלו החיים באזור מחייתם של הנבטים בין מצבים קיצוניים של נוודות ענייה ונואשת לבין חיי קבע נוחים יחסית. ההישג העיקרי של התרבות הנבטית, הן בצורתה הנוודית והן בחיי הקבע שלה, היה הזדקיקום ההרמוני שיצרה עם המקורות הטבעיים של סביבת המדבר. נראה שהנבטים לא היו יצואנים של מוצרי מזון, אך הם גם לא היו תלויים משמעותית ביבואם.

איור 92: בור מים נבטי מצפון לחווארה
Fig. 92: Nabatean cistern north of Hawara

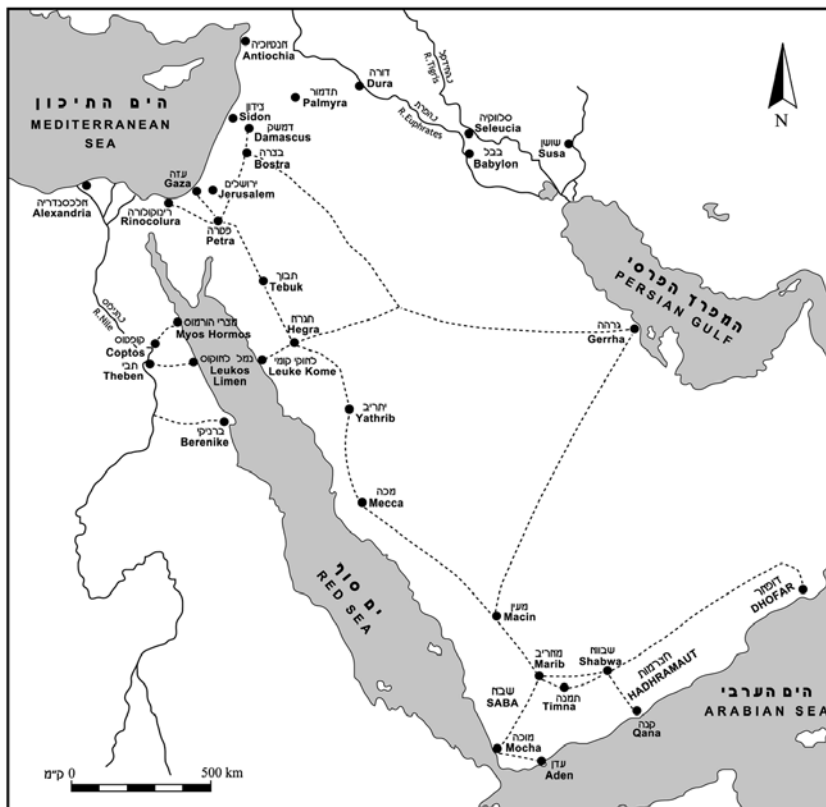
המסחר הקדום בסממני קטורת, בושם ותבלין

זהר עמר, אוניברסיטת בר אילן

על הנבטים שפעלו בנגב המרכזי ובסביבת אגן ים המלח אין כמעט עדויות כתובות. הירונימוס מקרדיה (סוף המאה ה' לפסה"נ), שדבריו מובאים אצל דיודורוס מסיציליה, מספר על שבטי ערבים נוודים שנהנו מחירות רבה, עד כי לא עלה בידי שום שלטון להטיל את מרותו עליהם, ונראה שכונתו לנבטים. הכרת המדבר ואורחותיו העניקו לנבטים שליטה מוחלטת כמעט על כל הנעשה בתחומי; הם שלטו בדרכי המסחר וניצלו אוצרות טבע וצמחי בושם אנדמיים ויוקרתיים שגדלו בתחום שליטתם והכניסו להם רווחים נאים (דיודורוס, הספרייה ההיסטורית, ב, 48, 6-9). גם אגתרכידס מקנידוס בן המאה ה' לפסה"נ (הים האדום, 176-179) מציין את העברת הבשמים לפטרה ולפלסטינה בידי השבטים הערבים.

הנבטים המשיכו לעסוק במסחר בבשמים גם כשנעשו יושבי קבע וגם לאחר שסופחה ממלכתם לאמפריה הרומית. דבר זה עולה מדברי אפוליוס (מעוטר בפרחים, 6) בן המאה ה' לפסה"נ, בין המקורות הבודדים המציינים במפורש את הסוחרים הנבטים ואת עושרם של הערבים מהבשמים.

מיעוט מקורות על סחרם של הנבטים, שהסתום בהם רב על הגלוי, והעדר ממצא ארכיאולוגי ישיר הקושר אותם לבשמים אינו מפתיע. הנבטים היו אחד מהשבטים הערבים הרבים שעסקו במסחר בבשמים ופעמים רבות הם נזכרו במקורות הקלאסים והיהודיים בשם הכללי 'ערבים'. זאת ועוד, מדובר בסוחרים נוודים שלא עסקו בפועל בגידול צמחי בשמים, אלא היו גורם מתווך שעסק במוצרים קטנים ויקרים, ועל כן הם לא הותירו אחריהם סימנים מזהים לפעילותם.

איור 93: נתיבי הבשמים
Fig. 93: Perfume routes

העיסוק המסורתי של הערבים במסחר הבשמים

מתקופות קדומות ישנן עדויות לעיסוקם של הערבים במסחר בבשמים. בסיפור מכירת יוסף למצרים נאמר: "והנה ארחת ישמעאלים באה מגלעד וגמליהם נשאים נכאת וצרי ולט הולכים להוריד מצרימה" (בראשית לז: 25; מג: 11). ביטוי לכך מופיע במקרא גם בשמותיהם של בני ישמעאל: 'מבשם' ו-'בשמת' (בראשית כה: 13; לו: 8). עיסוקם של הערבים במסחר הבשמים נמשך עד העת החדשה. הדים לעיסוק הזה מוצאים גם במסורת חז"ל מהתקופה הרומית-ביזנטית, ונראה שהיא מתארת את המסחר של הערבים בימיהם (למשל: תנחומא, פרשת חיי שרה, ח). לא בכדי זיהה אונקלוס בתרגומו את 'קדר' עם הנבטים: "ערב וכל נשיאי קדר המה סוחרי ידך" (יחזקאל כז: 21) "ערב וכל ברבי נבט אינון תגריך". אף שנטשו את חיי הנוודות והפכו ליושבי קבע (תהליך שהחל במאה הא' לפסה"נ), המשיכו הנבטים לשלוט בנקודות המפתח של דרכי המסחר. המונופול שהיה בידי הממלכות הדרום-ערביות על גידול צמחי הבושם והקטורת וכן השליטה על המסחר הכניסו להם הון רב, ופליניוס (79-23 לסה"נ) תיאר את הערבים כ"גזע עשיר ביותר בעולם" (תולדות הטבע, ו, 162). במקום אחר בחיבורו הוא העריך שממאה מיליון ססטריים שהוציאה האימפריה הרומית על סחורות מן המזרח – מערב, מהודו ומסין – הרוב נועד לרכישת פנינים ובשמים מהערבים (יב, 84).

דרכי המסחר

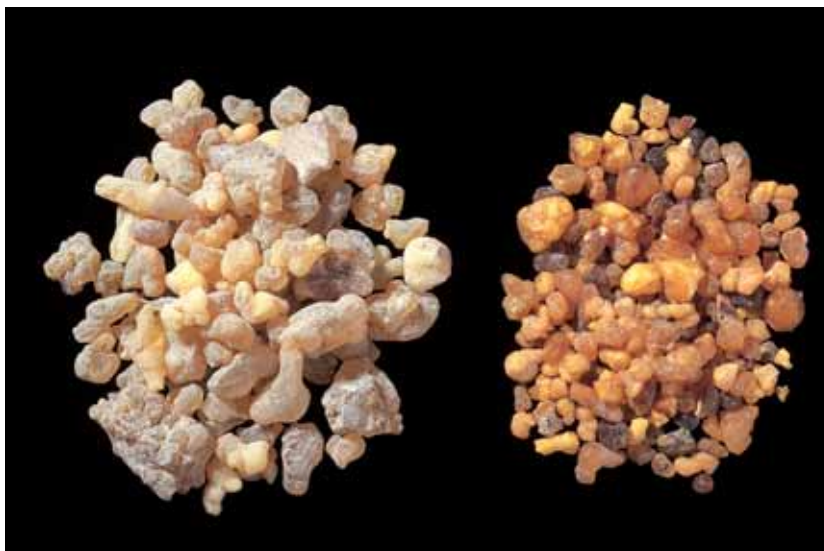
פרנסתם של הנבטים הייתה מושתתת בעיקר על מסחר-מעבר ועל תיווך בין שבטים ערבים אחרים לבין סוחרים ושליטים מקומיים שבתחומי שליטתם התנהל המסחר. הנבטים היו אפוא חוליה מקשרת במסחר בבשמים ובתבלינים, שהתנהל בין 'ערב המבורכת' לבין חוף הים התיכון. חלק המוצרים הללו הובאו מדרום-מזרח אסיה דרך הים ההודי, וחלק הובאו מדרום ערב, כגון מור ולבונה (דיודורוס, הספרייה ההיסטורית, ב, 49, 1-2). הדרישה הרבה למור וללבונה בעולם העתיק הביאה להתפתחות מערכת מסחר מאורגנת ומפותחת. מערכת ההפצה והשיווק כללה נתיבים רבים, ביבשה ובים, אשר עלו וירדו חליפות בחשיבותם. בתקופה ההלניסטית והרומית עברו בארץ-ישראל ובסביבתה כמה נתיבים. הנתיב העיקרי היה בציר דופאר (עומאן), שבא (תימן), מדינה, פטרה, עבדת ועזה, ששימשה נמל חשוב לייצוא הבשמים לארצות אגן הים התיכון ולעוד ארצות ברחבי האימפריה הרומית (Miller 1969). סעיפים אחרים של נתיב הבשמים הגיעו אל רינוקולורה (אל-עריש) ואל תחנות אחדות במצרים (סטראבו, גיאוגרפיה, טז, 4, 24). יש להניח שחלק מהנתיבים הללו היו בשימוש כבר מתקופת המקרא, כפי שעולה מהפסוקים המזכירים את המסחר בבשמי ערב (למשל: מלכים א' י: 2; ישעיה ס: 6; יחזקאל כז: 21-22). אוסטרקונים שנמצאו בכמה אתרים בארץ למשל, עיר דוד ירושלים, ועליהם כתובות דרום-ערביות מעידים על קשרי מסחר בין ארץ-ישראל לדרום ערב. תיאור מפורט של נתיבי המסחר ואזכור תחנות נתיבים אלה מופיעים רק במקורות הכתובים והכרטוגרפיים מהתקופה הרומית (תיאורו של פתולמאיוס ומפת פויטינגר). על-פי תיאורים אלה ובאמצעות סקרים וחיפירות ארכיאולוגיות מזהים חלק מהתחנות ומוצעים שחוזרים לתוואי של חלק מהדרכים (אוריון ועיני תשנ"א). פליניוס מביא את התיאור הנרחב והחשוב ביותר של הלבונה, גידולה, הפקת השרף והמסחר בו. מהמידע שהוא מביא על הלבונה אפשר ללמוד על אופי המסחר בבשמים בכללותו. לדבריו מקור הלבונה הוא מארץ שבא והפיקו אותה רק משפחות מיוחסות שקיבלו את הזיכיון לכך (פליניוס, תולדות הטבע, יב, 51-54). נהגו ללקט את הלבונה פעם בשנה, אולם בתקופתו, כאשר עלה הביקוש לשרף, הפיקו שרף מהעצים פעמיים בשנה (פליניוס, שם, יב, 58). פליניוס מציין 65 תחנות בדרך הובלת הלבונה. ההובלה הייתה יקרה וההוצאות כללו מסי מעבר ושוחד לשליטים מקומיים (פליניוס, שם, יב, 64-65). בשל החשיבות הכלכלית של סחר הבשמים השקיעו הנבטים ואחריהם הרומאים משאבים רבים בכינון הדרכים ובתחזוקתן: הצבת אבני מיל, בניית תחנות למתן שירות לנוסעים, מצודות,

איור 94: ענף מעץ הלבונה (*Boswellia sacra*)
Fig. 94: Branch from a frankincense tree (*Boswellia sacra*)

איור 95: ענף מעץ הלבונה (*Boswellia frereana*)
Fig. 95: Branch from a frankincense tree (*Boswellia frereana*)

איור 96: מיני שרף לבונה
 Fig. 96: Various types of frankincense resin

מגדלים ונקודות תצפית לאורך הדרכים. שירותים אלה בפני עצמם שימשו מקור הכנסה לשליטים וסיפקו מקורות פרנסה לנבטים ולבני עמים אחרים.

לדעת החוקרים, ביות הגמל (על פרק הזמן המדויק יש חילוקי דעות) נתן תנופה למסחר הערבי (Bulliet 1977). המקורות הכתובים אכן מציינים אורחות גמלים הנושאות בשמים (בראשית לז: 25) וממצא זואוארכיאולוגי באתרים שלאורך דרכי הבשמים בנגב מעיד על מגמת עלייה בשימוש בגמל לאורך ציר הזמן. למשל, באתרים מהתקופה הנבטית והרומית רבים שרידי עצמות הגמלים (72 אחוזים מכלל שרידי העצמות) בהשוואה לשרידי עצמות הסוסים (28 אחוזים).

מוצרי המסחר ומקורם

הנבטים עסקו במסחר במוצרים ששימשו לצורכי רפואה ובושם, שהיו מצויים בתחום יישובם ומחוצה לו, כמו ביטומן מים המלח ואפרסמון שגדל בסביבת יריחו. למוצרים אלה היה ביקוש גבוה והם יוצאו לחו"ל (דיודורוס, הספרייה ההיסטורית, ב, 48, 7-9). ואולם בעיקר סחרו הנבטים במוצרי בושם וקטורת שהופקו מצמחים שגדלו באופן טבעי בדרום ערב, בחבש ובסומליה. זהו אזור פיטוגיאוגרפי (האזור האריתריא-ערבי) שבו התפתחה צמחייה טרופית-הררית מיוחדת ובה מור ולבונה. בחצי האי ערב גדל גם האפרסמון ומשם כנראה הופץ אל נאות המדבר של אגן ים המלח ובקעת הירדן. צמחים אלה דורשים תנאים אקולוגיים ייחודיים, צירוף של טמפרטורה גבוהה ומשקעים מרובים (גשמי מונסון) או זיקה למעיינות. להלן אתאר כמה מצמחים אלה.

לבונה

לבונה הוא שרף המופק מעצים מסוג *Boswellia* והשמות 'לבונה' או 'לבאן' בערבית רומזים לצבע הלבנבן-החלבי של שרף העץ טרם קרישתו. יש כמה מיני לבונה, שמפיקים מהם שרף לקטורת בחופי ערב הדרומית ובצפון-מזרח אפריקה; מינים אלה נבדלים בתכונותיהם המורפולוגיות ובשרף שהם מפיקים. מפורסמת במיוחד הלבונה הידועה בשם המדעי *B. sacra = B. carteri*, הגדלה בחצרמות שבדרום תימן ובסומליה (Hepper 1969; Groom 1981; Van Beek 1960). הלבונה היא סממן הקטורת המובהק ביותר בעולם העתיק והמונח 'קטורת' באופן סתמי מכון בדרך כלל אליה. סממן זה הובא בתקופת המקרא מדרום ערב ומארצות רחוקות אחרות, כמו שנאמר: "לבונה משבא תבוא" (למשל: ירמיהו: 20; ישעיהו: 6). מאזור זה הביאו את הלבונה גם בתקופה הההלניסטית והרומית (הרודוטוס, היסטוריה, ג, 107; תיאופרסטוס, תולדות הצמחים, ט, 4; פליניוס,

איור 97: ענף מעץ המור (*Commiphora habyssinica*)
 Fig. 97: Branch from a myrrh tree (*Commiphora abyssinica*)

תולדות הטבע, יב, 51). כאמור, בימי בית שני הייתה עזה תחנה מרכזית בדרך הבשמים וישב בה "ממונה מיוחד על המסחר בלבונה" (פליניוס, יב, 64). מסופר שבעת שכבש את עזה בשנת 382 לפסה"נ מצא אלכסנדר מוקדון במחסניה כמות גדולה של לבונה (פלוטארכוס, חיי אלכסנדר, ה, 25). הלבונה הייתה בשימוש לצרכים דתיים בכל הדתות והתרבויות הקדומות, כפי שעולה מהמקורות ההיסטוריים והארכיאולוגיים (עמר תשס"ב). למשל, בלכיש נמצאו מזבחות קטורת רבים ועל אחד מהם נמצאה כתובת המזכירה את הלבונה ואת שם המנדב. לבונה הייתה מרכיב בקטורת התמיד בבית המקדש, והייתה גם קטורת מלבונה בלבד, שבתוספת שמן שימשה לכל המנחות כמעט. הלבונה הוקטרה בכלים שנקראו בזיכים והיא אוחסנה עם שאר אוצרות המקדש בלשכה מיוחדת (נחמיה יג: 5, 9). במקרא מצויות ראיות רבות להבאת קטורת לבונה למקדש בידי הציבור לשם הבעת תודה (ישעיה ס: 6; ירמיה יז: 26, מא: 5). בתקופה הפרסית ובתקופה ההלניסטית נהגו השליטים הנוכרים לתרום למקדש כמויות גדולות של לבונה.

בלבונה השתמשו גם לצורכי הקטרה לשם הנאה (מוגמר), רפואה וכן בשעת קבורת המתים, לצורך ציון חשיבותם, אך גם כדי להפיג את הריחות הרעים. פליניוס מציין בעניין זה: "כמויות עצומות של לבונה נשרפות ברומא מדי שנה בשנה לכבוד המתים. בעת קבורת אשתו פופאיה שרף נירון קיסר לבונה בכמות כזו שמומחים העריכו כי אינה ניתנת להפקה בערב במשך שנה תמימה" (פליניוס, תולדות הטבע, יב, 83). חוקרים רבים סבורים שהירידה בסחר הבשמים של הערבים חלה עם התפשטות הנצרות מכיוון שהנוצרים לא נהגו לקבור בתהליך קרימצייה או חניטה.

מור

מור הוא שרף המופק מפציעת הקליפה של מיני עצי מור (*Commiphora*), הגדלים באפריקה, בערב ובמזרח הודו (בין המינים השכיחים הם אלה הקרויים *C. myrrha* ו-*C. habyssinica*). מינים אלה הם שיחים או עצים בגובה של כשלושה עד ארבעה מ', בעלי ענפים קוצניים ועלים תלתניים. הם גדלים באזורים צחיחים למחצה, לרוב על תשתית סלעית. החיתוך בקליפת הצמח גורם להגברת הפרשת השרף ולקרישתו בזמן חשיפתו לאוויר. מינים שונים של מור ומחיריהם מתוארים בספרות הקלאסית (פליניוס, תולדות הטבע, יב, 69). בעבר גידלו את המור כגידול חקלאי (פליניוס, שם, יב, 66) וכיום נאסף השרף ברובו מעצי בר בתקופת שלכת הקיץ (Groom 1981; Van Beek 1960). השם מור מופיע בשינויים קלים בכל השפות השמיות, למשל *murru* באכדית, מירא בארמית, מר או מורא בערבית. מהשפות השמיות הועבר השם ליוונית, ללטינית ולשפות אירופיות אחרות. השם מור נגזר כנראה מתכונת מרירותו של בושם זה. המור נמנה עם הבשמים החשובים שהיו בשימוש באזורנו בתקופה העתיקה והוא יובא לצורך תמרוקים ולרפואה. דוגמה לכך מוצאים בכתבי אל-עמארנה מהמאה הי"ד לפסה"נ. באחד המכתבים מבקש מלך גזר, אחד המלכים בכנען, ממלך מצרים שישלח לו מור לצורך רפואה.

בושם המור היה אחד מהמרכיבים של משחת הקודש (שמות ל: 23) ואחד מסמני הקטורת במקדש (עמר תשס"ב). מור נזכר במקרא בשימת הבשמים היוקרתיים: קנמון, אהלים וקציעות. הנשים סכו את גופן ומציעיהן בבושם המור כדי לעורר את מחזיריהן (תהלים מה: 9; משלי ז: 12; שיר השירים ה: 5). היו נשים שנהגו לשאת על חזיהן שקיק מור הוא "צרור-המר" (שיר השירים א: 13). בספר יהודית מסופר שיהודית סכה את גופה ב"מור שמן" לפני בואה להולופרנס, שר צבא אשור (יהודית י: 3). במגילת אסתר מסופר שהנשים המועמדות לבוא לפני המלך אחשוורוש עברו תקופת הכשרה, שכללה: "ששה חדשים בשמן המר וששה חדשים בבשמים ובתמרוקי הנשים" (אסתר ב: 12). בתלמוד מבואר ששמן המור הוא "סטכת" (בבלי, מגילה יג, ע"א), ולפי הסופרים הרומים ה-*stakte* הוא כינוי לשרף המשובח והיקר ביותר (דיוסקורידס, על חומרי הרפואה, א, 73; פליניוס, תולדות הטבע, יב, 35, 68). יש חוקרים הסבורים שהמור גדל גם בארץ-ישראל, ואולם לפי שעה אין לכך ראיות מספקות, והעדות היחידה היא שעל שברי כלי שנמצאו במצדה נכתב מכתב ובו נזכר המור.

איור 98: ענף עץ המור ושרף
Fig. 98: Branch from a myrrh tree and resin

איור 99: עץ לבונה צעיר
Fig. 99: Young frankincense tree

אפרסמון

בושם האפרסמון הופק כנראה מהצמח הקרוי *Commiphora gileadensis = C. opobalsamum*; זהו שיח שעשוי להגיע לגובה כחמישה מ', ענפיו רתמיים, נושאים שלושה או חמישה עלעלים קטנים (שאורכם כס"מ אחד) הנושרים בעונת היובש, פרחיו קטנים, בגון ירקרק-צהוב ופרותיו בתי גלעין. הצמח נקרא בשפות אירופיות עתיקות ומודרניות בשם balsam ובערבית 'בלסאן' או 'בשאם'. שמות אלה נגזרו כנראה מהמילה העברית "בושם", שהייתה כינוי מיוחד לצמח זה ושם קיבוצי לכלל מיני צמחי הריח. צמח זה גדל בעבר וגם היום בחצי האי ערב. על מלכת שבא מסופר שהביאה לשלמה "זהב ובשמים הרבה מאד ואבן יקרה, לא בא כבשם ההוא עוד לרב" (מלכים א' י: 10; השו: יחזקאל כז: 22). אפשר להסיק מפסוק זה שמדובר בבשמים המובאים מאזור "שבא" (דרום ערב) והמונח "בשם ההוא" מכוון כנראה לבושם מסוים ומיוחד. תיאור זה מתאים לאפרסמון. על סמך הנחה זו כנראה קבע יוסף בן מתתיהו שהאפרסמון הובא לארץ בידי מלכת שבא (קדמוניות היהודים, ח, 174). בפרשנות היהודית לתקופותיה מזוהה האפרסמון עם ה"צרי", "נטף" ו"קטף", מסמני הבושם והמרפא שהיו בשימוש בתקופת המקרא ובימי הבית שני לצורכי קודש וחולין (עמר תשס"ב). גידול האפרסמון בבקעת הירדן נזכר רבות בספרות היוונית והרומית, שבה נאמר שהצמח הזה גדל רק בסוריה או ביהודה והוא נחשב לבושם היקר והאהוד ביותר בעולם הרומי (למשל: תיאופרסטוס, תולדות הצמחים, ט, 6; דידורוס, הספרייה ההיסטורית, ב, 48; סטראבו, גיאוגרפיה, טז, 2; פליניוס, תולדות הטבע, יב, 111-113).

פליניוס מספר, שסוד טיפוחו היה שמור בתחילה בידי היהודים. במהלך מרד היהודים ברומאים ניסו היהודים להשמיד את מטעי האפרסמון לבל יפלו בידי אויביהם ומלחמה קשה ניטשה על כל שיח ושיח. שיח האפרסמון אף נחשב לאחד מסמליה של ארץ-ישראל והוא נישא בתהלוכת הניצחון של טיטוס ברומא יחד עם היהודים השבוים (פליניוס, שם).

כמה ממצאים ארכיאולוגיים רומזים לגידול האפרסמון והפקת הבושם ממנו בארץ-ישראל. להלן שתי דוגמאות. על שבר קנקן שנתגלה במצדה נמצאה הכתובת "מז בלסנה" (מיץ?) [אפרסמון]. הסבר אחר שאני מציע לכתובת זו הוא, שיש להשלים את המילה "מז" ל-"מזיא", היינו שיער, והכוונה לאחד מזני האפרסמון שמתאר פליניוס, שיש לו עלים דקים כמו שערות ואיכותו נמוכה יחסית (פליניוס, שם, יב, 114). בשתי פיסות פפירוס שנמצאו במחנה הלגיון הרומי העשירי בסביבת מצדה נכתבה המילה *Xylobalsamom*, כלומר בושם (נחות באיכותו) שהופק מעצת העץ, כפי שמסופר במקורות הרומיים. הימצאות הפפירוסים הללו במצדה תומכים בהנחה שההגנה על מטעי האפרסמון הוטלה על הצבא שצר על מצדה, או שמא השתמש הצבא הרומי בבלסם-העץ לצרכים רפואיים (Cotton and Geiger 1996: 166; Patrich and Arubas 1989).

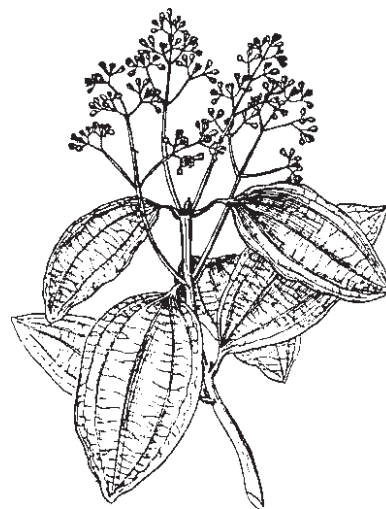
איור 100: שיח לוטם השרף
Fig. 100: Ladanum

גידול האפרסמון נזכר פעמים רבות גם בספרות חז"ל ונראה שרוב האזכורים משקפים את המציאות במאה ה' לסה"נ ואילך. בתלמוד (בבלי, ברכות מג, ע"א) נאמר: "אין מברכין בורא עצי בשמים אלא על אפרסמון של בית רבי ועל אפרסמון של בית קיסר". ממקור זה ומהמקורות הרומיים עולה, שמדובר בבושם יוקרתי שהיה ענף כלכלי מנופוליסטי של הקיסר ושל בית הנשיא. בושם זה היה ייחודי לארץ-ישראל ולכן לדברי רבי יהודה היה צורך להתקין לו ברכה מיוחדת: "בורא שמן ארצנו" (בבלי, ברכות מג, ע"א). על התפשטות גידול האפרסמון אפשר ללמוד מדרשתו של רב יוסף (בסוף המאה הג'): "ומדלות העם השאיר נבוזרדאן רב טבחים לכרמים וליגבים (ירמיה נב: 16) – כורמים אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא" (בבלי, שבת כו, ע"א). מקור חשוב אחר הוא אבסביוס (240-360 לסה"נ בערך), שכותב: "והיום הוא עין גדי כפר גדול מאוד של יהודים, נמצא אצל ים המלח, משם הצרי" (אונומסטיקון, תרגום ע"צ מלמד, עמ' 42). יש חוקרים המפרשים את "סוד הקריה" הנזכר בכתובת של בית הכנסת בעין גדי (מאה ו') כסוד גידולו של האפרסמון. העדות האחרונה לגידול האפרסמון בארץ-ישראל היא מראשית התקופה הערבית, ומאז עבר גידולו למצרים.

לוטם

לוטם השרף (*Cistus ladanifer*) הוא שיח אשר על עליו יש בלוטות המפרישות שרף דביק וריחני. צמח זה גדל בר באסיה הקטנה ובעבר גדל כצמח תרבות בסוריה ובארץ-ישראל. באחת מרשימות המס האשוריות נכתב, שרצין מלך ארם-דמשק העלה כמס לתגלת-פלאסר השלישי בשנת 738 לפסה"נ, בין היתר, "20 כיכר לדני". צמח זה מזוהה עם ה"לט" המקראי (בראשית לו: 25; מג: 11) ועם ה"לוטם" שבמשנה (שביעית ז, ו). מתעודות מימי מרד בר-כוכבא עולה שצמח זה גדל בעין גדי, שהייתה ידועה בעת העתיקה בגידול צמחי בושם למינהם. הסופרים היוונים והרומים מציינים, שאיסוף טיפות השרף נעשה על-ידי סירוק שערות עזים שרעו בשדה של שיחי לוטם. במקורות אלה גם מציינים את הזיקה בין הצמח הזה לערבים. הרודוטוס (היסטוריה, ג, 112) כתב: "הלוט שהיוונים קוראים לו לְדָאנון והערבים לְאֶדָנון... הוא משמש למשחות רבות, אבל הערבים משתמשים בו במיוחד לקטורת". גם פליניוס משבח את שרף הלוטם (Ladano) של ערב ומציין שהוא מופק בתחום מושבם של הנבטים הגובל עם סוריה, והוא מוסיף שהלוטם האמיתי גדל בקפריסין (פליניוס, תולדות הטבע, יב, 73).

בשמים ותבלינים נוספים

נוסף על מיני הקטורת שנזכרו לעיל עסקו הערבים במגוון בשמים ותבלינים שמוצאם מדרום-מזרח אסיה ומקצתם יוחסו למחוזות שלטונם של שבטי הערבים. אחד הצמחים האלה היה הקרדמון (*Elettaria cardamomum*), צמח ממשפחת הזנגביליים. מהפרות ומהזרעים שבתוכם מכינים את התבלין "הל". הסופרים הרומים ציינו שהתבלין הזה מקורו בהודו ובערב ויש לו תכונות רפואיות רבות (דיוסקורידס, על חומרי הרפואה, א, 5; פליניוס, תולדות הטבע, יב, 50). סממן קטורת ורפואה שמוצאו מהרי ההימליה ואשר יוחס לערבים הוא "קושט" (דיודורוס, הספרייה ההיסטורית, ב, 48, 3). שני צמחי בושם בשם זה היו ידועים מאזור זה בעולם העתיק: *Costus speciosus* ו-*Saussurea lappa*. עוד צמח תבלין ובושם שהערבים סחרו בו היו מיני הקינמון (*Cinnamomum zeylanicum*; *Cinnamomum cassia*). על מוצא צמחים אלה סופרו אגדות (הרודוטוס, היסטוריה, ג, 111; תיאופרסטוס, תולדות הצמחים, ט, 5). נביא לדוגמה את המסופר אצל הרודוטוס (היסטוריה, ג, 107): "בכיוון דרום הארץ המיושבת הרחוקה ביותר היא ערב. רק בה גדלים הלבונה, המור, הקסקיה, הקינמון והלוט. את כל אלה, חוץ מן המור, משיגים הערבים בעמל רב... על עצי הלבונה שומרים המוני נחשים מכונפים ומגוונים בצבעם, רבים סביב כל עץ. אלה הנחשים המתקיפים את מצרים. שום דבר מלבד עשן הסְטִירְאָקס אינו יכול לגרש אותם מן העצים". פליניוס (שם, 85) העיר בהקשר זה שמדובר בדעות שהמציאו הילידים כדי להעלות את מחיר תוצרתם. הוא מזכיר עוד צמחי בושם, שאינם מזוהים, שהערבים סחרו בהם (שם, 99). עולה אפוא שהנבטים עסקו במגוון מוצרי יוקרה, שלא כולם זכו לתיעוד היסטורי.

איור 101: קושט (*Costus speciosus*)
Fig. 101: Costus (*Costus speciosus*)

איור 102: ענף של קינמון צילוני
Fig. 102: Branch of cinnamon
(*Cinnamomum zeylanicum*)

הנבטים בחורן

שמעון דר, אוניברסיטת בר-אילן

הגיאוגרפיה

החורן הוא האזור הבולתי בצפון-מזרח ארץ-ישראל, המכונה במקורות העתיקים גם בשם בָּשָׁן או הַבָּשָׁן. גבולותיו הם: בדרום – הירמוך; בצפון – הרי החרמון ואגן דמשק; במזרח – המדבר הסורי; במערב – הירדן וימתיו. לראשונה נזכר החורן באנלים האשוריים מימי שלמנאסר השלישי במסעו נגד חזאל מלך ארם (841 לפסה"נ). שטחו של החורן 7,500 קמ"ר, לדעת הממצמים, ו-11,200 קמ"ר לדעת המרחיבים. החורן הוא האזור הפורה ביותר בכל עבר הירדן. אדמתו החדשה והכמות הגדולה של המשקעים אפשרו לקיים חקלאות משגשגת לאורך הדורות. החורן חולק לאזורי משנה, שהעיקריים הם: גולן, מישור הבשן (אל נוקרה), הר חורן או בשן (ג'בל דרוז), טרכון (לג'ה). יש המוסיפים לחורן גם את אזור היטורים, ששכן מצפון לגולן וכלל שטחים בהרי החרמון ועד לבקעת הלבנון (איור 103).

גובה מישורי החורן כ-800 מ' מעל פני הים, ואילו פסגות הר החורן (ג'בל דרוז) מתנשאות לגובה של 1500-1800 מ' מעל פני הים.

בשטח החורן מרובים הרי הגעש הכבויים, הבולטים בצורת החרוט שלהם בנוף הפתוח. גבעת הגעש תל אל-חרה, למשל, מתנשאת לגובה של 1100 מ' מעל פני הים ובולטת למרחקים. זרמי הלבה שפרצו מתלי הגעש כיסו שטח של כ-800 קמ"ר, הוא הטרכון (לג'ה), שבשל מבנהו וקשיי המעבר בו הפך לא פעם לאזור מסתור של שודדים ופורעי חוק.

רקע היסטורי

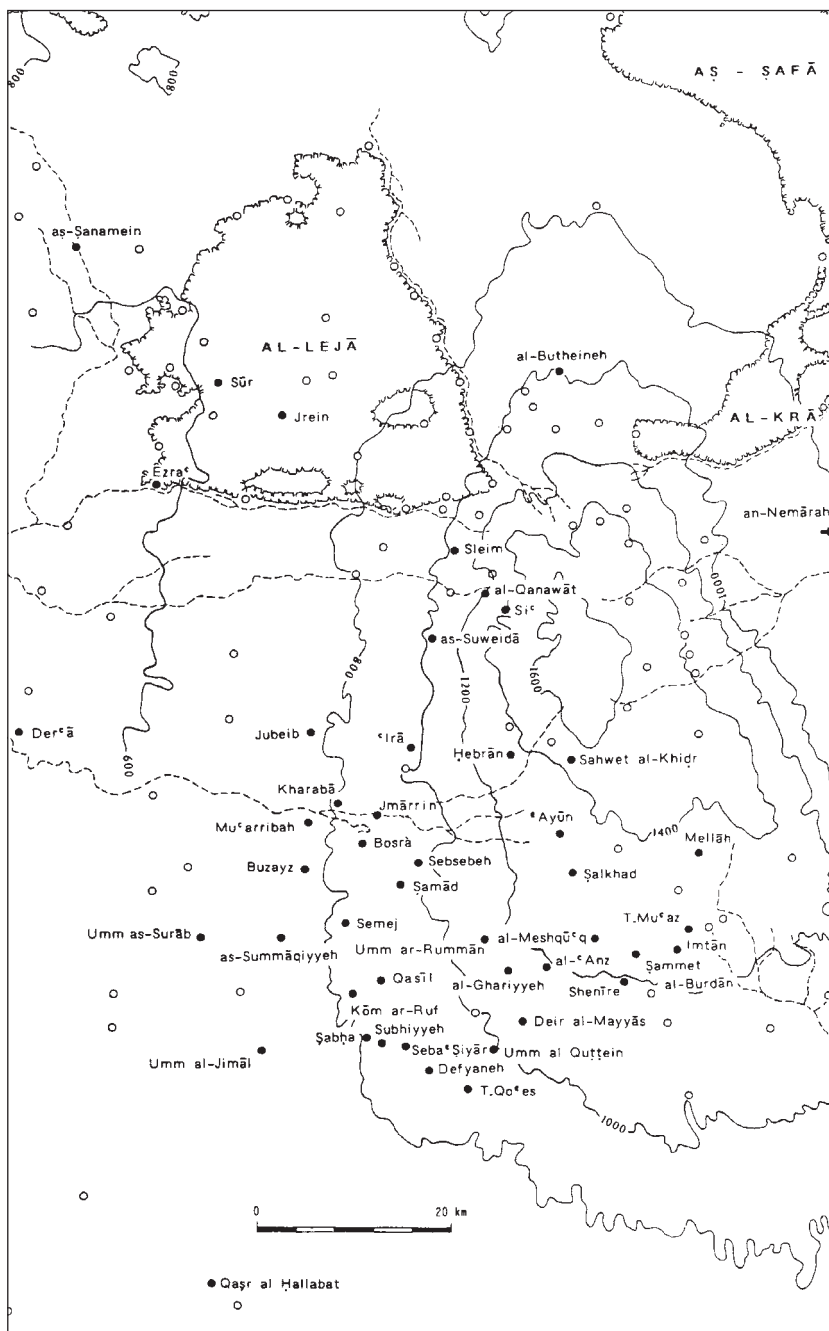
בתקופה ההלניסטית חיו בחורן עממים ושבטים מגוונים, שדיברו ארמית, ערבית, נבטית, עברית, יוונית ולטינית. נוכחות הנבטים בחורן מוכחת כבר במאה הג' לפסה"נ, כעדות הפפירוסים של זנון (259 לפסה"נ) ואסטלה במוזיאון של דמשק (Starcky 1985: 167-168; Bowersock 1983: 17-19). התפשטות הנבטים לחורן קשורה במניעים מדיניים, כלכליים ומסחריים – רצונם של הנבטים להבטיח התיישבות לקהילותיהם בצפון עבר הירדן ובדרום סוריה (Hammond 1973: 34-39).

איור 103: צפון-מזרח ארץ-ישראל ודרום סוריה בשלהי התקופה ההלניסטית

Fig. 103: Northeastern Israel and southern Syria in the late Hellenistic period

דרכי המסחר של הנבטים הובילו דרך דמשק לים התיכון במערב, ודרך תדמור (פלמירה) למסופוטמיה במזרח. הנבטים ניצלו את חולשת השליטים ההלניסטים, בעיקר אלה מבית סלווקוס, והתפשטו בדרום סוריה, בואך דמשק. לדעת מילר החלה התפשטות הנבטים לחורן דרך ואדי סירחאן בעבר הירדן, והם הגיעו לאזורי ספר המדבר במזרח סוריה, כגון אזור הסאפה. בוואדי סירחאן נמצאו כלי חרס נבטיים, וכתובת נבטית נמצאה בקצר חֶלְבַת (Millar 1993: 392; Peters 1977: 264-265).

אופיו של השלטון הנבטי בחורן והמבנה המדיני שלו אינם מחוורים כל צורכם לחוקרים. על סמך העדות הארכיאולוגית והאפיגרפית יישבו הנבטים בצפיפות את דרום החורן, ואילו

איור 104: תפרוסת היישובים בחורן שבהם נתגלו כתובות נבטיות
 Fig. 104: A map of settlements in the Hauran where Nabatean inscriptions were found

בצפון החורן היה היישוב הנבטי דליל יותר והיווה רק חלק מהפסיפס האתני המגוון באזור הזה בתקופה ההלניסטית והרומית. התפרוסת היישובית של הנבטים בדרום החורן הייתה כפרית בעיקרה ויישוב עירוני היה רק בבוֹצְרָה. בכתובות הבנייה וההקדשה בחורן נזכרים מלכי הנבטים ואליהם הראשיים, וזו עדות לתפרוסת יישובית מושרשת היטב (Millar 1993: 392-393); איור 104). בדור האחרון הצליחו חוקרי הנבטים לעשות אבחנות מדויקות יותר בחומר האפיגרפי הנבטי מהחורן, ולדעת סטארקי הכתובות הקדומות ביותר הן מן התקופה ההלניסטית, ימי בית תלמי ובית סלווקוס (Starcky 1985: 168). הנבטים המשיכו לכתוב כתובות הקדשה וזיכרון לשליטיהם גם בתקופה הרומית עד לסיפוח ממלכתם לאימפריה הרומית בשנת 106 לסה"נ. התגלו בחורן יותר מ-70 כתובות נבטיות, והן נמצאו ב-50 יישובים בקירוב, בעיקר בדרום החורן ובהר החורן (Starcky 1985: 174-176). הנבטים שלחו שלוחות גם לכיוון הגולן, כעדות כתובת הקדשה לדוֹשָׁךְ, שנמצאה בסביבת סוסיתא-היפוס (Ovadiah 1981:101).

יחסי שלום ומלחמות בין הנבטים ליהודים כללו גם את עבר הירדן והחורן. בימים של ראשוני החשמונאים, יהודה ויונתן (163 לפסה"נ), התקיימו מגעים מדיניים וצבאיים ביניהם לבין הנבטים, כאשר היו שני הצדדים נתונים תחת השלטון הסלווקי (נגב 1988: 46-52). העדויות במקורות הספרותיים אינן חד-משמעיות, אך יש חוקרים הסבורים, שהנבטים הגישו סיוע לוגיסטי ומודיעיני לאחים החשמונאים בעת מסעותיהם בחורן להגנת הקהילות מישראל שנפגעו משליטים יוונים מקומיים (מקבים א, ה: 25-26) (כשר 1988: 34-37; 264; Peters 1977: 19; Bowersock 1983). המאבקים העיקריים בין הנבטים ליהודים על שליטה בשטחים ועל אינטרסים כלכליים בעבר הירדן ובחורן התנהלו בימי המלך החשמונאי אלכסנדר ינאי ומלכי הנבטים עבדת הראשון וחרתת השלישי (בשנים 93-80 לפסה"נ בקירוב). המאבקים המתוארים אצל יוסף בן מתתיהו זכו למחקרו המפורט של אריה כשר (1988). לדעתו של כשר זכה אלכסנדר ינאי בהישגים טריטוריאליים וכלכליים ניכרים על חשבון הנבטים, ורק לאחר שנכבש המרחב הסורי-ארץ-ישראלי בידי הרומאים חזרו האזורים הכבושים לידי הנבטים ולידי הפוליים ההלניסטיים (כשר 1988: 84-103).

חולשת השלטון הסלווקי במרחב במאה הא' לפסה"נ ופלישות היטורים ושבטי ערב אחרים הניעה את תושבי דמשק לבקש מהמלך הנבטי חרתת השלישי לבוא ולשלוט על חילת (=קוילה) סוריה בשנים 85-72 לפסה"נ (Hammond 1973: 35-37). את פרק הזמן הזה ניצלו הנבטים להעמקת היאחזותם בחורן, ותמונת המצב לא השתנתה גם לאחר שהשתלטו הרומאים על סוריה בשנת 64 לפסה"נ. לפי דעה זו חדלו הנבטים להתערב במאבקים הפוליטיים בסוריה, ועיקר עניינם היה לבסס את יישוביהם ואת דרכי שיירות הסחר.

בתקופת הכיבוש הרומי של סוריה וארץ-ישראל עברו חלקים נכבדים של החורן, במובנו הרחב, כולל הגולן, הטרכון, הר חורן ומישור חורן ומחוזות היטורים לידי בית הורדוס (Hammond 1973: 36; Peters 1977: 268-271).

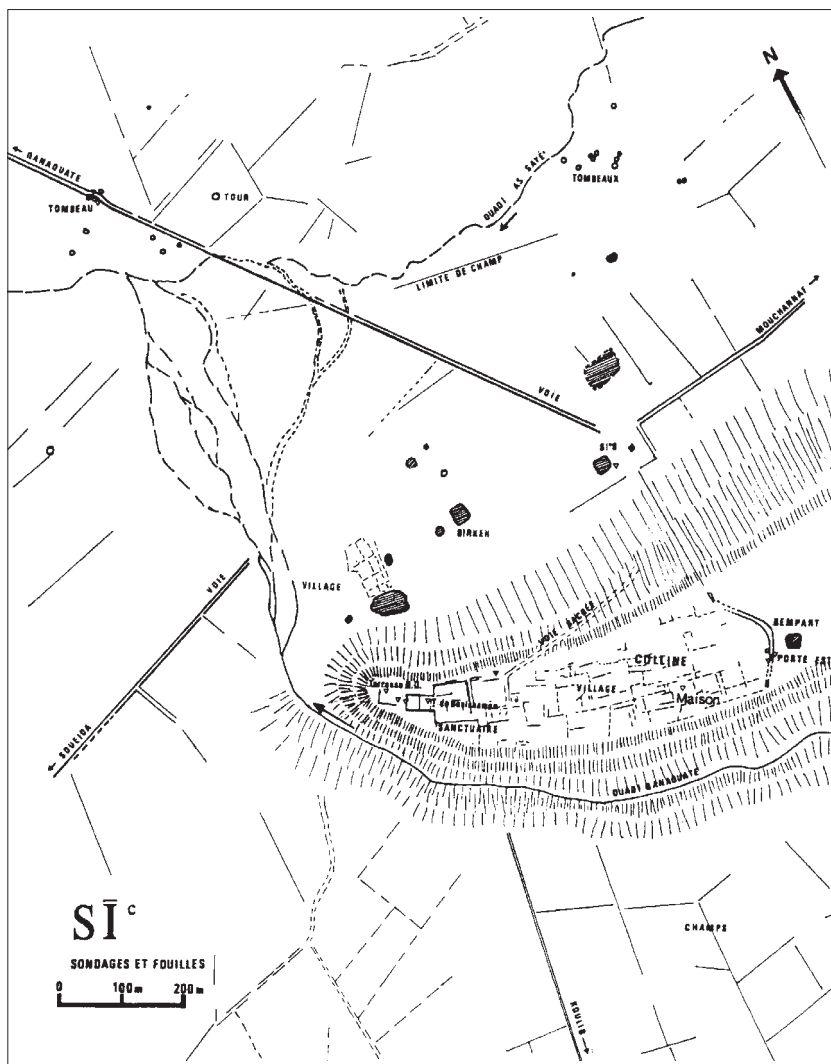
משנת 23 לפסה"נ, עת העניק אוגוסטוס להורדוס את השליטה בחורן, עד מות אגריפס השני, בשנות התשעים של המאה הא' לסה"נ, היו בחורן שלטון ונוכחות ממלכתית של שושלת בית הורדוס (דר 1978: 146-151; כשר 1988: 123-168). אחד המהלכים המבריקים של הורדוס המלך התרחש ערב קרב אקטיום (31 לפסה"נ), כאשר עמד גורל המזרח הרומי לפני הכרעה בין אנטוניוס וקליאופטרה לבין אוקטביאנוס (אוגוסטוס). הורדוס התרחק מתמיכה באחד הצדדים הנצים וערך מסעות מלחמה נגד הנבטים, ובכך הציל את שלטונו (כשר 1988: 132-137). הנוכחות המשותפת של בית הורדוס ושל המתיישבים היהודים (שהורדוס הביא מבבל ומארץ-ישראל), ושל הנבטים מוכחת בכתובות ובמצבות שהקדישה האוכלוסייה המקומית לבית הורדוס ולשושלת מלכי הנבטים (Millar 1993: 393). ואולם ההבחנה התרבותית בין שטחי הנבטים לשטחי בית הורדוס בחורן אינה אפשרית כמעט, ואולי לא הייתה קיימת.

התפרוסת היישובית בחורן לא השתנתה במהותה גם לאחר הקמת הפרובינקיה ערביה

בשנת 106 לסה"נ, כאשר רוב החורן נכלל בשטחה של הפרובינקיה החדשה, ובוצרה הייתה לעיר הבירה של הפרובינקיה. לדעת מילר הייתה הפרובינקיה ערביה בנויה פסיפס של עממים ואזורים גיאוגרפיים, כולל אזורי החורן שבהם חיו הנבטים מאות בשנים (Millar 1993: 398-399). טמיעת הנבטים והשבטים האחרים בתרבות הרומית-הלניסטית הייתה איטית, והכתובות היווניות מהמאות ב'-ד' לסה"נ עדיין משושבות מבחינה לשונית. המבנה השבטי עדיין נשמר בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית. היה הבדל משמעותי במבנה הקהילתי ובתהליכי ההלניזציה בין הכפרים לערים, ועל כך למדים מהכתובות הרבות; בבוצרה, בירת הפרובינקיה, נשאו 33 אחוזים מחיילי הצבא הרומי שמות שמיים, לעומת 45 אחוזים של שמות בעלי צליל יווני-רומי. לעומת זה באיזור הכפרי, 85 אחוזים מן השמות המוכרים מן הכתובות הם ממוצא שמי לעומת 15 אחוזים מהשמות עם צליל יווני-רומי (Sartre 1985:199).

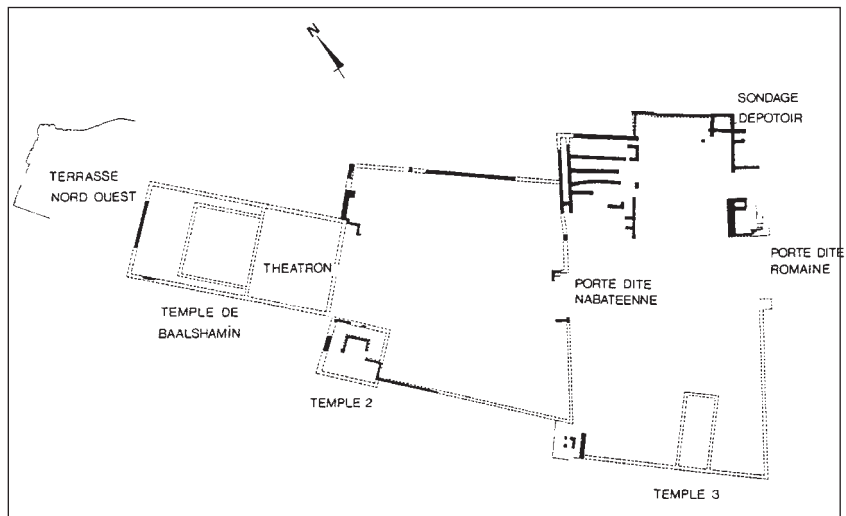
השרידים הארכיאולוגיים

בכחמישים יישובים בחורן נתגלו שרידים נבטיים; ברובם הגדול נתגלו כתובות הנצחה והקדשה, ובמיעוטם נותרו שרידי מקדשים נבטיים. המקדשים הידועים ביותר נחקרו בצור, סהר, קנת, סיע, סווידה, בוצרה וסלחד. שרידי המקדשים עדיין נראו היטב במאה ה"ט ובראשית הכ', והם

איור 105: תכנית האתר, סיע
Fig. 105: Plan of the site, Si'a

תוארו וצוירו בידי חוקרים. במאה הכ' נפגעו אתרי העתיקות בחורן ונותרו מעט משרידיהם. את עיקר העבודה המדעית בחורן עשתה המשלחת של אוניברסיטת פרינסטון מארצות-הברית, ותיעודה משמש את החוקרים עד ימינו. המקדשים הנבטיים בחורן שייכים לטיפוס הריבועי, ותכונתם האופיינית היא ריבוע בתוך ריבוע. בריבוע הפנימי מצוי היכל מוקף בקירות חיצוניים, היוצרים מסדרון (חכלילי 1975). בהיכל הפנימי מצוי מעין דביר ריבועי, ואולי ניצב בו מזבח. לרוב המקדשים יש חצר פריסטילית קדמית שנועדה לקהל הסוגדים. לחלק מן המקדשים יש חזית עם שני מגדלים, ושחזורם מתבסס על הנחה שהיה גמלון סורי ביניהם. בחלק מהחזיתות נמצאו גומחות מעוטרת. סביר להניח, שבמגדלי החזית היו מדרגות שהוליכו לגג. המקדשים

פונים כלפי צפון או כלפי מזרח. לא בכל המקדשים הכותרות הן נבטיות, ומצויות גם כותרות קורינתיות במקדשים הנבטיים. המקדשים מתוארכים מהמאה הא' לפסה"נ עד המאה הב' לסה"נ (Dentzer 1985: 79-80). רוב החוקרים מסכימים שמקורות ההשפעה של מקדשי הנבטים בחורן מגוונים – העולם המסופוטמי והאירני (חכלילי 1975: 98-99), מסורות הלניסטיות-נבטיות של אזורנו, וכן הבנייה ההורדוסית בירושלים (Dentzer-Feydy 1986).

המכלול הפולחני של סיע במורדות הרי חורן (איורים 105-107) נחשב ליהלום שבכתר המונומנטים הנבטיים של האזור. בדור האחרון נערכו בו חפירות ומחקרים לא מעטים שאפשרו לקבוע את הכרונולוגיה של האתר. במכלול שתי חצרות, ביניהן שער מונומנטלי שעוטר בעושר, מקדש לטיכה האזורית (שזוהה בעבר כמקדש דושרא) ומקדש ראשי לבעל שמיין. יש במקום מקדש קטן מהתקופה הרומית (Millar 1993: 394-395; Burns 1999: 224-226). המכלול נבנה בהדרגה – מהמחצית השנייה של המאה הא' לפסה"נ עד המאה הב' לסה"נ. האתר ניטש במאה הג' לסה"נ. בכתובות נבטיות וביוונית נזכרים המקדשים הנבטים, וכן נזכרים אנשי סיע ואנשי שבט האובישיאת, שתרמו לבנייה. השבטים הנזכרים בכתובות הם קבוצות חברתיות בהרכבים שונים, שעדיין היו, אולי, נוודים למחצה. כן נזכרים בכתובות הצלמים שהוצבו כאן לכבוד המלך הורדוס וצאצאיו. עושר העיטור האדריכלי במכלול של בעל שמיין בסיע מוכר היטב לחוקרי האמנות הנבטית (Dentzer-Feydy 1986: 262-269). המוטיבים כוללים צמחייה עדינה, שריגי גפן ואשכולות, ודמויות אנוש. הופעת הגפן בהיקף כה רחב בעיטור האדריכלי של הנבטים בחורן הביאה את החוקרים למסקנה, שגידול גפנים וייצור יין לייצוא היו בין הענפים החקלאיים-הכלכליים הבסיסיים במרחב (Peters 1977: 268). בחפירות החדשות שנערכו במכלול בעל שמיין בסיע נמצאו 298 מטבעות, מהם 110 מטבעות נבטיים (37 אחוזים). שבעה מטבעות הם של שליטים מבית הורדוס (Augé 1985: 204).

איור 106: תכנית המכלול הפולחני, סיע
Fig. 106: The plan of the sacred precinct at Si'a

תודעה מיתולוגית ודת במרחב התרבות הנבטית

אודי לוי

מבוא והנחות יסוד

תחלופות ותמורות הן חלק ממורשת התרבות הנבטית.¹ התרבות הזאת הותירה אחריה שאלות רבות בלא תשובות חד־משמעיות שתבססנה על ממצא חומרי.

הניסיון להתמודד עם שאלות הנוגעות להתפתחותה של תרבות, ראוי שיתמודד גם עם מהלך התפתחות התודעה של אותה התרבות ועם הניסיון לפענח קודים של התנהלות תרבותית וחברתית, שמטבעם – וזו הבעיה שמתמודדים אתה חוקרי התרבות הנבטית – אינם רק חומריים. המורשת הנבטית מציבה בתחום זה אתגר ייחודי, בהיותה, כך נראה, תרבות שהמטמורפיות, יכולת ההתמרה שבה, מהווה גורם מרכזי במהלך התפתחותה. כאן אנסה לעקוב אחר אפיוני התודעה המיתולוגית הבאים לידי ביטוי בתרבות זו, ככל שהתיעוד ההיסטורי המצוי רומז להם.

הנחת היסוד היא, שתרבויות עתיקות, ולא רק הן (התרבות הישראלית העכשווית מהווה מעין הוכחה לכך), מושפעות לא רק מגורמים כלכליים ומדיניים, אלא גם מהתנהלות החיים הדתיים והאידיאולוגיים של הפרט והחברה. וכן, שהתודעה וההתייחסות אל התחום הדתי, הטרנסצנדנטי, אל התחום ש'מעבר' לתפיסתם של החושים, אינם זהים כיום לאלה שהיו קיימים בתקופות עתיקות – קל וחומר במרחב המדברי הייחודי שבו התהוותה, התקיימה ונמוגה התרבות הנבטית. אנסה לשרטט מעין קשת, שהקצה האחד שלה ניצב אי שם בעבר הרחוק, והקצה האחר נראה שאינו נוגע כלל בקרקע, שכן פרשת היעלמה של התרבות הזאת וקביעת נקודת הזמן שבה הפסיקה להתקיים לוטות בערפל ושנויות במחלוקת בין החוקרים.² לפיכך יתמקד הדיון יותר במהויות, בניסיון לתאר 'אווירה', ופחות בהצגה מדויקת של דמויות אלים ומידות של מקדשים.³ שרידי התרבות הנבטית בנגב, בעבר הירדן, לאורך מפרץ אילת ועד סוריה, הם העדויות החומריות בעיקר מהשלב האחרון בתרבות הנבטית, שבו המרחב כולו היה נוצרי. השכיחות הגבוהה של כנסיות בולטות במרחב (איור 108). הנצרות, כדת מונותאיסטית, משמרת – שלא כמו האסלאם והיהדות – תפיסה מפורשת יותר של ריבוי הישויות שאחראיות להתהוות היקום. האל האב, על-פי

איור 108: הכנסייה הצפונית, שבטה
Fig. 108: The northern church, Sobata

התפיסה הנוצרית, הוא מרכיב אחד משלושה, המהווים את השילוש הקדוש: אב, בן ורוח הקודש. ככל שהמבט מופנה אל עבר רחוק יותר, הפנתיאון הנבטי הולך ומתרחב ומגלה דמויות רבות של אלים. הוא מגלה עושר של איכויות שונות המיוחסות לאותו תחום על-חשוני, שעל-פי התפיסה הקדמונית אחראי להתהוות הקיים ומנהל את סדרי היקום.

חשיבה דתית בפרספקטיבה היסטורית

אחד הרעיונות המרכזיים המנחים את האמונה הדתית הנוצרית הוא רעיון התחייה, ההתגברות על המוות. רעיון זה עובר כחוט השני לאורך ההתפתחות הרוחנית של התרבות הנבטית, החל במאה הי"ב לפסה"נ ועד להיעלמותה הסופית בשלהי האלף הראשון לסה"נ.

היחס אל ה'טרנסצנדנטי', אל תחום שקיומו הוא מעבר לתפיסת החושים האנושיים, עבר גם הוא, כמו התודעה האנושית בכללותה, שינויים והתפתחויות. אחד מאופני הקריאה האפשריים של הטקסט המקראי הוא לאור ההיבט של 'האלמות הדיבר האלוהי'. על-פי תפיסת סופרי התנ"ך, בשחר קיום האנושות היה הדו-שיח בין האדם לאל בלתי אמצעי. ככל שהתפתחה התודעה בכלל, והתודעה העצמית בפרט, כך הפך הדיבור הישיר לנדיר יותר. המפגש הבלתי אמצעי עם איכויות אל-אנושיות היה בשלב המוקדם מפגש של חוויה ישירה. בשלב מאוחר יותר התקיימה בתודעה ידיעה בדבר האמת שמעבר למסך המסתיר את העולם האלוהי. ובשלב המתקדם יותר, עם התפשטות התודעה המונותאיסטית, הפכה הידיעה לאמונה.

אחר תהליך דומה אפשר לעקוב גם בתרבות הנבטית, שהיא תרבות יחידה במינה בהיותה התרבות המדברית היחידה כמעט שהתקיימה ברציפות יותר מאלף שנה והייתה בעלת יכולת מטמורפית ייחודית ומרשימה לא רק בתחומים החומריים, כי אם – ובראש ובראשונה – בתחום הרוחני.

עבר רחוק בממלכת שבא

ממלכת שבא התקיימה כבר במאה הי"א לפסה"נ (Mandel 1976), ויותר מעשרת אלפים כתובות מפוענחות מאירות את תולדותיה. חלק מאוכלוסייתה חיו חיי נוודות, חלק אחר היו יושבי קבע. שליטי הממלכה היו מלכים שתפקדו גם ככוהנים, והשלטון היה דתי-פוליטי. שבא הייתה משחר קיומה מקור המור והלבונה. הנבטים היו סוחרים השיירות שעסקו בהובלת בשמים אלה משבא לים התיכון. באורח מסורתי שימשו חומרים אלה למטרות דתיות-פולחניות. רק עם השתלטות האימפריה הרומית על חלקים של אזור מזרח הים התיכון החל שימוש של חולין בחומרים יקרים אלה. על-פי התפיסה הטרנסצנדנטית השבאית היו השמש והירח משקעים חומריים של כוחות הבריאה של היקום. השילוב בין שני כוחות מרכזיים אלה הוא נדיר. הראייה הדתית הקדומה נטתה לראות את האל המרכזי באחד משני גרמי השמים העיקריים (איור 109). נושא החוזר ומופיע בתפיסה השבאית הוא ההתגברות על המוות – מוטיב התחייה. המוטיב של עוף החול, הפניקס, העולה באש וקם לתחייה מתוך האפר מקורו בתרבות השבאית, והוא חוזר ועולה בדת הנבטית בעיטור ארכיטקטוני, בעיקר בתקופה הנוצרית, שהרי בלב האמונה הנוצרית עומד, כאמור, מוטיב התחייה (איור 110). הקשר המוקדם ביותר בין ממלכת שבא לבין ארץ-ישראל מתועד בביקורה של ממלכת שבא בחצר שלמה המלך (מלכים א', י: 14-1). בין המנחות שהביאה היו בשמים, והשפעתה על שלמה הייתה כה חזקה, שמאז הביקור הוא נוטש את 'דרך הישר'. מאוחר יותר ידובר על סינקרטיזם נבטי. הטמעת השפעות זרות פותחה לרמה של אמנות, בעוד שהמקורות היהודיים נוטים להוקיע השפעות כאלה. עם נפילת ממלכת יהודה (586 לפסה"נ), נוצר כנראה חלל שלטוני בנגב, שהקל על שבטים שבאיים-נבטיים את מעבר השיירות דרך חבל ארץ זה, מעבר שקודם לכן נחסם על-ידי השלטון המקומי. ולכן יש לראות את התחלת הנוכחות הנבטית בנגב בתקופה זו, אף-על-פי שהנבטים נזכרים לראשונה בכתובים במאה ה' לפסה"נ (דיודורוס, הספרייה ההיסטורית, ב, 48). השפעת התפיסה הדתית השבאית הובאה אפוא אל מרחב הנגב. גרמי השמים המשיכו להיות חשובים באמונה של שבטי הנבטים בשל נוכחותם המרשימה במיוחד בנוף המדברי. עם זאת, כבר בשלבים

איור 109: מזבח קטורת מהמאות ו'-ה' לפסה"נ ועליו מוטיבים של מגל הירח ומעגל השמש, שבא
Fig. 109: Incense altar bearing motifs of the crescent moon and sun, Saba, 7th-6th centuries BCE

איור 110: עיטור ארכיטקטוני המתאר עוף מוקף בור החיים ולידו להבות אש או מוטיבים צמחיים, שבטה בעידן הנוצרי
Fig. 110: An architectural ornamentation depicting a bird surrounded by a wreath and beside it flames or plant motifs, Sobata during the Christian era

מוקדמים – עם המעבר להתיישבות קבע והקמת הממלכה שבירתה פטרה – חל תהליך של מהילה אתנית עם תושבי האזור, אדומים, חיילים משוחררים מהצבא היווני, הרומי, יהודים. גורם חשוב בהתפתחות התודעה המיתולוגית של הנבטים כרוך בכך שהגורם האתני אינו מרכזי בתרבותם. זוהי ודאי גם סיבה לכך שהמעבר לנצרות היה מוקדם מאוד והחל עם ההיכרות הראשונה של תושבי האזור עם הרעיונות הנוצריים, ולא היה מלווה בכפייה כלשהי.

אמונה ונוודות

היותם של הנבטים נוודים מנעה בשלבים המוקדמים בתולדותיהם בנייה של מבני קבע, הקושרים את האדם לאתר מסוים. עד למגע הראשוני עם הנצרות והמעבר לשיבת קבע מתאפיינת דת הנבטים במזבחות אבן נישאים ובגלי אבנים שהוצבו באתרים שונים. אין אלה בבחינת צלמים של אלוהויות, אלא סימון נוכחות של אותן אלוהויות, ובניסוח עכשווי יותר – 'מרכזי אנרגיה'. ייחוד אחר של התייחסות הנבטים אל העולם ש'מעבר' הוא שבשונה מהרווח בעולם העתיק להקים מקדשים ומבני פולחן, שבתוכם נערכו טקסי דת וחניכה, העדיפו הנבטים, עד תקופה מסוימת, אתרי פולחן להקרבת קורבנות קרוב ככל האפשר 'לשמים'. העדות הבולטת לכך היא בימת פולחן על אחת הפסגות (איור 111). בשוליים הדרומיים של פטרה. החלל המקיף את מקום עריכת הטקס הפולחני הוא כיפת השמים. אתרים כאלה אופייניים למרכזי דתי ושלטוני, המהווה מרכז לשיירות המסחר בדרכן. דרכי המסחר נמנעו מעלויות וירידות מיותרות. פטרה, כנקודה אסטרטגית מוגנת, יוצאת מכלל זה.

הפנתיאון הנבטי והשפעות הסינקרטיסטיות

סינקרטיזם הוא מונח שגור בחקר התקופה ההלניסטית והוא מציין את העירוב התרבותי ואת השפעות הגומלין בתחום הדתי, שהיו אופייניות להשתלטות היוונית-מוקדונית על המזרח התיכון. המונח מובא פעמים רבות בנעימה שלילית, אבל אפשר לפרש את התופעה גם כהתעוררות רוחנית ונכונות לזהות גם בתרבויות אחרות את השווה ואת הדומה, את התכנים שאינם מתנגשים עם התרבות המוכרת, העצמית, ולאמץ אותם. הנבטים שנמצאו מאות שנים בדרכים ובאו במגע שוטף עם תרבות שבה, עם העולם הג'הילי (הטרום-אסלאמי) של תושבי חצי האי ערב, עם התרבות ההלניסטית והרומית, והגיעו במסעותיהם עד להודו, השכילו לאמץ כל מיני תכנים ומנהגי פולחן מכל התרבויות האלה, ומבלי לאבד את צביונם המיוחד.

הפנתיאון הנבטי, שלא כמו היווני, אינו ממוקם על פני האדמה. מקום הימצאם של האלים הוא בתחום גרמי השמים, ומכל מקום לא בהישג היד של האדם, והם אינם מעורים בחיי האדם במידה שבה אלי יוון מעורים בהם. על רקע המדבר נחוותה השפעתם של האלים באינטנסיביות רבה, ולא

איור 111: בימת פולחן חצובה באבן וידועה בכינוי High Place, פטרה
Fig. 111: A high place of sacrifice hewn in stone, Petra

היה צורך 'להוריד' אותם אל אולימפוס ארצי. כך מתאר ההיסטוריון היווני סטראבו (גיאוגרפיה, טז, 4, 21) את הפולחן הנבטי, במאה הא' לפסה"נ: "הם (הנבטים) סוגדים לשמש, הם בונים מזבחות על גגות בתיהם, וזבחים עליהם זבחי משקה ובשמים". מי הם אפוא האלים של הנבטים בתקופה הטרומ-נוצרית?

דושרא הוא האל המוערך ביותר. 'שארה' פירושו אחו, אתר עתיר צמחייה, בעלי-חיים ומים. דושרא הוא אל המים והצמיחה; המים בנוף המדברי שווים בחשיבותם לנוזל החיים שבגוף האדם – דם. הוא גם אל המלחמה, ובתפקידו זה הוא דומה למארס הרומי, אך גם ליופיטר, אבי האלים. כממנה על הצלחת היבול החקלאי, שחלק גדול ממנו היה פרי הגפן, יש בו גם מתכונותיו של דיוניסוס היווני ובקחוס הרומי. במקורות רומיים דושרא מוזכר כבנה של בתולה, וברור ההקשר המאוחר יותר ללידת הבתולים במסורת הנוצרית. 'שלוש בנותיו של אלה', המוזכרות במקורות טרום-אסלאמיים ערביים הן: אלת, אל-עוזה ומנאת, שלוש אלות, שהן העזר כנגד דושרא (איור 112). אלת היא האלה המוערכת ביותר במרחב הנבטי. היא האלה המגנה על הנמצאים בדרכים, היא האלה הממונה על העדרים, היא אלת העושר. מנאת היא בת דמותה של טיכ, אלת הגורל אצל היוונים. אל-עוזה היא בת דמותה של אפרודיטה, אלת האהבה והפריון. אלות ואלים אחרים מופיעים בכתובות במרחב הנבטי ונזכרים גם במקורות כתובים. ככל שהאזור פריפרי יותר, פרוץ יותר מבחינה פוליטית, חדרו אל פנתאון הנבטים השפעות של אלים נוספים.⁴

העידן הנוצרי

עם התגבשות האמונה הנוצרית שררה בשכנות הבלתי אמצעית לממלכת הנבטים תפיסה ולפיה יש מגע גשמי בין האלים לבין העולם הפיזי, על פסגות ההרים, אך עדיין לא בשכנות מלאה לבני האדם, באופן שבו נתפסו האלים היווניים, שקרבתם הצורנית וקווי האופי שלהם היו בעלי דמיון רב לאלה של בני האדם. מידה מסוימת של איסור 'פסל ותמונה' היה קיים גם אצל הנבטים. כאמור, סומן אתר הנוכחות של האלים, אך הייתה הימנעות מחשיפתם המלאה בדמות אנושית. אין-ספור חריטות סלע, בייחוד בפטרה, רומזות לנטייה זו (איור 113).

שאוול איש טרוסוס מספר שיצא בשליחות הכוהן הגדול מירושלים לדמשק – שהייתה אז תחת שלטון נבטי (שולט בה "הנציב אשר לארטס המלך", הוא חרתת הרביעי, מלך הנבטים) – כדי

איור 112: "בתיל" – מקום נוכחות מסומן של האל דושרא ובו הימנעות מהצגתו בדמות מלאה, פטרה
Fig. 112. A betyl monument with the stele of the deity Dushra in the non-figurative style, Petra

לאסור את היהודים שם שקיבלו את בשורתו של ישו. בדרכו הוא חווה חוויה המשנה את שלחותו. בעקבות התגלות ישו אליו הוא נעשה למפיץ העיקרי של האמונה החדשה ושמו שונה לאחר מכן לפאולוס (מעשי השליחים, ט: 1-9). תיאור ההתגלות עשוי להזכיר לקורא חוויות של מי שמתו מוות קליני ועברו החייה, ואלה מוכרות היום ממקורות רבים. פאולוס מעיד: "... הלכתי לערב ומשם באתי לדמשק. ומקץ שלוש שנים עליתי אז ירושלימה..." (אל הגלטים, א, 16-18). בכתבה ההיסטורית בתקופת בית שני בארץ-ישראל ובסביבותיה המונח 'ערבי' כוונתו ל'נבטי' ו'ערב' משמעה ארץ הנבטים. נשאלת אפוא השאלה, אם הליכתו של פאולוס לערב, אולי לפטרה, קשורה בהפצת התורה הנוצרית בקרב הנבטים (לוי 1996; Gnlika 1996).

מבחינת הרעיון, החוויה שעבר פאולוס הייתה מוכרת לנבטים מהמסורת השבאית, כאמור – עוף החול, הפניקס, המתגבר על המוות. החיים במדבר והצורך להפיק ממנו תשתית ראויה לקיום קירבו את הנבטים לשאלות של חיים ומוות, ואולי באופן אינטנסיבי יותר מאשר באזורים גיאוגרפיים אחרים, שבהם איתני הטבע דומיננטיים פחות בהיווצרות התודעה הדתית.

בייחוד בנגב התפשטה הנצרות בקרב אוכלוסייה כפרית, המתגוררת בחוות חקלאיות שבמרכז מרכז עירוני ובו גם בתי התפילה. במאה הא' לפסה"נ החלו הנבטים לבנות מקדשים לאלים, ותהליך ה'התקרבות' של אלים אלה אל בני האדם הוחש אולי בהשראת המקדש בירושלים, שכן קשרים התקיימו באופן רצוף. בתלמוד הירושלמי (א, טו) מסופר על פגישה בין הכהן הגדול בירושלים לבין מלך ערבי, בערב יום הכיפורים. העילה לאזכור האירוע היא דיני טהרה, אך ברור, אם הסיפור נכון, שאם כהן גדול פוגש מלך ערבי-נבטי בערב יום הכיפורים, יש להם עניין משותף דחוף, וזה ודאי שאינו בנושאים של חולין. הכהן המדובר הוא שמעון בן קמחית, שכהן שנה אחת, באחת השנים שבין 15 ל-26 לסה"נ – ימי שלטונו של המלך חרתת הרביעי (9 לפסה"נ-40 לסה"נ), וימי חייו של ישו. הדת הנוצרית התפשטה במהירות ברחבי ממלכת הנבטים, וייתכן שהייתה גורם לויתור מרצון על הריבונות המדינית בעת כינון הפרובינקיה ערביה בשנת 106 לסה"נ (לעניין הויתור על ריבונות מדינית ראו: לוי 1999) כאמור, תושבי האזור קיבלו על עצמם את הנצרות מרצון. אגני טבילה בגודל המתאים לטבילתם של מבוגרים אופייניים לכנסיות רבות בנגב (עבדת, ממשית, שבטה). הטבילה היהודית הפכה לטקס חניכה, שרק מי שעבר אותו ראוי להיכנס בשערי הכנסייה ולקחת חלק בחלוקת היין ולחם הקודש – שגם הם סממנים פולחניים יהודיים הידועים מאז שנפגש אברהם עם מלכיצדק מלך שלם (בראשית, יד: 18-20).

בתחילת המאה הרביעית לסה"נ החלו לבנות כנסיות במרחב הנבטי בנגב. עד לאותה התקופה קהילות נוצריות לא צמחו לממדים שיצרו תנאים לבניית בתי תפילה. המימון לבנייה זו החל להגיע, בחלקו לפחות, ממקורות האימפריה, באמצע המאה הד'. בהיעדר מורשת ארכיטקטונית ובאין מקורות כתובים קשה לקבוע מתי בדיוק התפשטה הנצרות באזור זה באופן מסיבי. חלק מהכנסיות נבנו על יסודות המקדשים הנבטיים לא משום שאלה נהרסו בקרב, אלא מתוך הכרה שיש לחדש את הפולחן. בניית הכנסיות היא גם מעבר מתפיסה טרנסצנדנטית של האלוהות במרחב הקוסמי, להכרה באלוהות כיסוד נפשי פנימי, שאותו אפשר לפגוש גם בחלל ארכיטקטוני פנימי.

דרכי המסחר הנבטיות הובילו במזרח עד הודו (כשר 1988: 21). עדות לנוכחות התורה הבודהיסטית בתודעה המיתולוגית האזורית, עד למעוז הקנאות היהודית, אפשר למצוא בנאומו של אלעזר בן יאיר במצדה, המנסה לשכנע את לוחמיו להתאבד. הוא אומר: "אם נבקש עדי אמת בקרב הנוכרים, נתבונן אל דרכי אנשי הודו, השוקדים על דרכי החכמה כל ימיהם... ואיך לא נבוש וניכלם, אם ניפול ברוחנו מההודים..." (מלחמת היהודים, ז, ת, ו-ז). בין שנאמרו הדברים מפי אלעזר בן יאיר ובין שהושמו בפיו בידי רושמי הטקסט, הם מוכיחים שהמורשת היהודית הייתה ידועה באזור, ושזו הייתה עשויה לספק טיעון מכריע במהלך ההתרחשות במצדה. גם בעיטורים הארכיטקטוניים בכנסיות יש מעין שפת סימנים המעידה על סינקרטיזם בין מסורות דתיות שמקורן במערכות אמונה ודת שאינן משתלבות בדרך כלל, אלא מנסות 'להשמיד ראיות', במידה שבה הן עושות שימוש בסממנים שהיו קיימים לפנייהם. את ההשפעות שקיבלו הפכו הנבטים לחלק מזהותם,

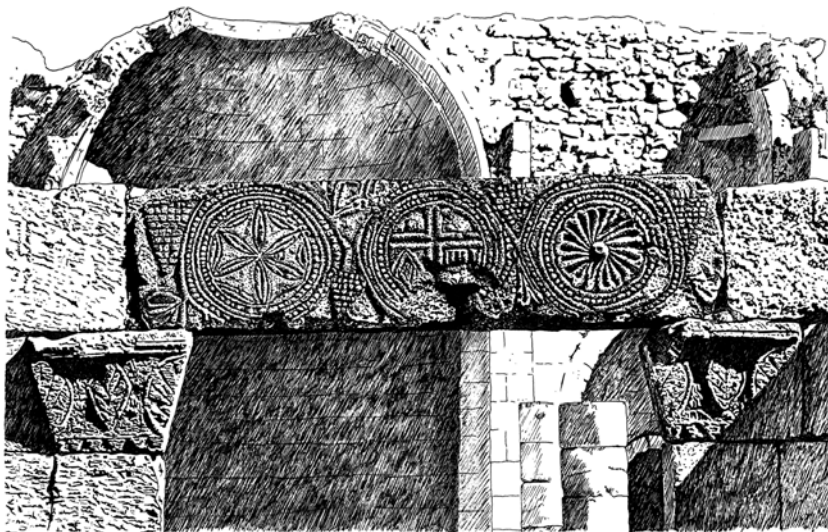

איור 113: מצבה של האלה אלת בשלב ביניים בין סימבוליזם של שמש וירח לבין הצגה באופן אנתרופומורפי, ואדי אשללה ליד פטרה

Fig. 113: A stele of the goddess Allat in an intermediate phase between symbolism of sun and moon and representing the goddess in anthropomorphic form, Ain shellaleh in Wadi Rum near Petra

זהות שאינה זהות לאומית-אתנית, אלא הזדהות עם אורח חיים. הדת הנוצרית אפשרה 'אחוות עמים' כזאת בנתנה מחסה רוחני לבני אדם ממוצא אתני שונה. אוכלוסיית המרחב הנבטי במאה הא' לסה"נ, ולאחר מכן בתקופה הביזנטית, לא הייתה אחידה, אלא שלמוצא האתני כבר לא הייתה משמעות. השאלה 'מיהו נבטי?' נוגעת לכך שאדם חי באזור ולאורח חייו, ולא לייחוסו על-פי התורשה. מעל הפתח המרכזי בכנסייה הדרומית בשבטה היה קבוע משקוף אבן; הוא נעקר ממקומו ונשבר באקט של ונדליזם בנובמבר 1995 (איור 114). שפת הסימנים שבו – העיקרון העיטורי ובו שורה של 'רוזטות' – חוזר על עצמו בווריאציות רבות במקומות רבים. הנכנס לכנסייה פגש בסמלים אלה, שדיברו אליו לא באמצעות אותיות של כתב. זהו מעין כתב סמלי, המעביר משמעויות באמצעות סמלים ולא באמצעות אותיות של כתב (בתקופה ההיא מעריכם ידיעת קרוא וכתוב בקרב 4-10 אחוזים מהאוכלוסייה). את הרוזטות העגולות ניתן לפרש כצ'קרות הודיות – מרכזי אנרגיה הנמצאים בגוף האדם. הרוזטה השמאלית – נייחת. במרכז – הצלב, ובצד ימין – רוזטה בתנועה סיבובית. המעבר באמצעות המיסה, דרך הטרנס-סובסנסיציה, התמרת החומר, מניעה על-פי מהלך זה את הצ'קרות, ופותחת לאדם את הנגישות אל העולם הטרנסצנדנטי. ההשתתפות בפולחן הדתי מהווה אפוא אמצעי שאמור להשמיע את ה'קול שמעבר' ולפעול נגד היאלמות הקול האלוהי, שעליה דובר קודם לכן. לא רק האמונה, כי אם גם העשייה – האקטיביות הפולחנית, לא רק האמונה הפסיבית – היא החשובה, בבחינת 'נעשה ונשמע' בנוסח נבטי.

טבילה, לחם ויין, שחרור אנרגיות למטרות רוחניות, התייחסות אל כוחות התחייה שבטבע והתייחסות אל האדם באשר הוא, בלא חשיבות למוצאו הלאומי – אלה ממאפייני הדת הנבטית. עם הכיבוש האסלאמי במאה השביעית החלה התרבות הזאת להתפורר עד שנעלמה כליל והשאירה אחריה אתרי חורבות המעידים על סממני תרבות רוחנית, המהווים גם היום משאת נפש רחוקה מהשגה.

1. המעבר המהיר מנוודות קנאית לתושבות קבע, מאיסור על חקלאות לשיטות חקלאיות מפותחות, והמעבר המהיר מדת פגאנית לנצרות מונותאיסטית – כל אלה כונו בפי חוקרים מספר, ובראשם אברהם נגב, "האנומאליה הנבטית".
2. שאלת המוצא הגיאוגרפי של הנבטים מטרידה חוקרים רבים, וההשערות רבות ומנוגדות. יש הרואים בהם בני המקום שלא היגרו לכאן, ואחרים סבורים שמוצאם מאירן או מחצי האי ערב או מתימן – דעה שהכותב מצטרף אליה עקב הדמיון הקיים בתחום הדתי בין שבא לתרבות הנבטית.
3. לנתונים מסוג זה ראו בספרים המצוינים בביבליוגרפיה.
4. המאמר דן בתודעה המיתולוגית ולכן לא פורטו האלים והמקורות החומריים והכתובים, וראו: נגב 1988: 231-236; Wenning and Merklin 1997: 105-110; Zayadine 1970: 112-113.

איור 114: משקוף אבן של הפתח המרכזי של הכנסייה הדרומית, שבטה
 Fig. 114: Lintel of the entrance of the southern church, Sobata

חוקר הנבטים בנגב – פרופ' אברהם נגב

יהודה קורן, דני הרמן, אילת נגב

כבר בהיותו תלמיד הגימנסיה 'שלווה' בתל אביב נמשך אברהם איזנברג אל הנגב. כאשר חבריו ב'נוער העובד' היו צריכים להחליט לאן לצאת להגשמה, הוא הצביע בעד הליכה לביר עסלוג', כשלושים ק"מ מבאר שבע. שנתיים המתינו לאור ירוק בהכשרה בראשון לציון, וכשפרצה מגפת טיפוס המעיים בין החברים התנדב אברהם לעבוד כאח בבית החולים. אז גמלה בו ההחלטה לעסוק ברפואה. הוא תכנן להקדיש עשר שנים להפרכת הנגב, ורק אחר-כך להתפנות לחייו שלו ולהכשיר את עצמו כמנתח מוח.

בדצמבר 1943, והוא בן עשרים, הגיע אל רביבים, המצפה השני שהוקם בנגב. הוא עסק בתחזוקת המשאבות של מפעל המים ובמדידות מטאורולוגיות. בשעות הפנאי שוטט עם חבריו או לבדו, על-פירוב בגלגל, וביקר בערים העתיקות בנגב המרכזי. את חלוצה, שהייתה במרחק שישה ק"מ בלבד מרביבים, פקד לעתים קרובות. מספר אברהם נגב:

הרגשתי שהאדמה זעה מתחת רגלי, ספוגה היסטוריה, מגלה טפח ומכסה טפחיים. הייתה זו ראשית ההתנסות שלי בארכיאולוגיה, נושא שסיקרן אותי מילדות. אני זוכר את עליית הגג בבית סבי, בפניסק שבפולין, מגובבת בכלים ישנים ובאוצרות של מטבעות שאיבדו את ערכם באינפלציה הדוהרת, ואני ביליתי שעות כדי לעמוד על טיבם. כשהגעתי לחפור בחלוצה ב-1973 יכולתי סוף סוף לא רק לדמיין, אלא גם לחשוף את צפונותיה.

אל הערים המרוחקות יותר – רחובות, שבטה, ממשית, עבדת וניצנה – יכול היה להגיע רק באופניים:

פעמים רבות ישבתי, נרגש, בכיכר הגדולה שלפני הכנסייה בשבטה. הדממה הייתה כה עמוקה, עד שלא פעם היה נדמה לי שאני שומע רחש חרישי של מצעד הנזירים, את צלצול הפעמונים ואת ריח הקטורת. היו אז בנגב איים זעירים של ישובים עבריים, המנסים להכות שורש בין שבטי הבדואים, כשהקרקע רוחשת חיים של עם קדום שהיה ואינו.

הנבטים, שעד אז לא שמע את שמם, והעדויות המעטות על חייהם התוססים, הציתו את דמיונו. באותם ימים התמנה לקורפורל במשטרת היישובים העבריים; הכינוי שלו בהגנה היה 'נגב', ובעבור נטש את שם משפחתו, איזנברג.

אחד המבקרים הראשונים ברביבים היה ד"ר יהודה ליב מאגנס, נשיא האוניברסיטה העברית. כששמע שאברהם נגב מתעניין בארכיאולוגיה, הציע לו לבוא וללמוד ארכיאולוגיה, והבטיח שישגי מלגה. מכיוון שנגב החליט להקדיש עשור לעבודה החלוצית, ועברה פחות ממחצית התקופה, אמר לד"ר מאגנס שהוא מוכן ללכת ללמוד רק אם אסיפת הקיבוץ תאשר זאת. מאגנס הבין שאין לכך סיכוי, ובכל זאת הזמין את נגב לשהות בביתו בירושלים ולהיפגש עם חוקרי האוניברסיטה. נזכר אברהם נגב:

נפלא מכל היה עבורי המפגש עם פרופסור נלסון גליק, מנהל בית הספר האמריקני לחקר המזרח. הוא נראה כבן דור קדום, גבוה, רזה, שדוף וצרוב שמש. בעברית כבדה, עם ביטויים מהמקרא והמשנה, פרש לפניי את מסכת קסמי התרבות הנבטית, הראה לי את אוסף החרסים היחיד במינו שלו, נתן לי חרס נבטי מעוטר, דקיק ויפהפה, וציווה עלי לחפש דומים לו.

כדי להמריץ את נגב הבטיח לו פרופ' גליק, שאם ימצא קערה נבטית מצוירת שלמה, ייתן לו בתמורה ג'יפ. אבל חלפו חמש-עשרה שנים עד שנפגשו השניים שנית – כשבא פרופ' גליק לבקר בעבדת, שבה מצא נגב בשנת 1960 את בית-היוצר לכלי חרס, היחיד שנתגלה בכל ממלכת הנבטים, מה שהיה נושא עבודת הדוקטור שלו. בגאווה הראה לפרופ' גליק קערת סיגילטה, מזוגגת אדום, ועליה מוטבע דולפין. בעקבות הביקור בירושלים גברה התעניינותו של נגב בנבטים, והוא החל לאסוף חומר, לקרוא ספרות, לעלות מדי פעם בפעם לאוניברסיטה העברית בירושלים ולעיין בדו"חות חפירה.

איור 115: אברהם נגב בוחן את מטמון המטבעות מממשית

Fig. 115: Avraham Negev examining the hoard of coins from Mampsis

הניסיונות החקלאיים הראשונים הכזיבו, וחברי רביבים האמינו שיוכלו אולי ללמוד מהנבטים, שהצליחו לבנות ערים, לסכור עמקים, לקצור שעורים ולקטוף פרות במדבר. ואולם כל הניסיונות לחקות את הנבטים נכשלו כישלון חרוץ. על כך אומר נגב:

הנבטים חיזקו את הקשר שלי לנגב, כי הם הגורם הבולט ביותר שחי שם אי פעם, והמוכשר שבהם. שנים רבות לאחר מכן, כששבתי לאזור, הפעם כארכיאולוג, הבנתי כי המסר שהעבירו אלינו הדורות הקודמים היה, שכדי להשתלט על המדבר יש צורך בשיטות לא שגרתיות, ואין די בחיקוי.

כשפרצה מלחמת העצמאות, הטיל הצבא המצרי מצור על רביבים, וניתן היה לצאת ולבוא אליה רק באמצעות מטוס פייפר, שהיה נוחת על משטח מאולתר. בבוקר השמונה ביוני 1948 עסק אברהם נגב באימון חבריו למשק בהטלת רימונים. אחד הרימונים התפוצץ בידו הימנית. הוא הוטס לבית חולים הדסה בתל-אביב, שם נקטעה ידו עד מתחת למרפק. חלום הרפואה נגזו. את התחביב, ארכיאולוגיה, הפך למקצוע:

רכשתי השכלה בשתי אוניברסיטאות: מה שלמדתי בראשונה, חמש שנותיי בנגב, הקרין על המסלול האקדמי שעברתי באוניברסיטה העברית. בעת דיון אקדמי על מצב המים בבורות ביישובים בעת העתיקה יכולתי להיעזר במה שלימדו אותי החיים בנגב, על ההבדל בין אגירת מים בבור פתוח, לבין אגירתם בבור חצוב בסלע, מקורה ומטויח היטב.

עם תום לימודי התואר השני, בשנת 1958, נתמנה נגב לסגן מנהל החפירות בעבדת, וכעבור שנה נהיה למנהל החפירות בעבדת, שנמשכו עד 1961. בחפירות אלו נחשפו שטחים באתר ובהם ממצאים רבים: המצודה, כיכר הכנסיות, הרובע הדרומי ומערת הקדושים. מהתגליות החשובות ביותר לחקר תולדות הנבטים במקום היה גילוי האקראי של בית-יוצר לכלי חרס נבטיים ממזרח לעיר. כך תיעד נגב את פרשת גילוי:

גילוי של בית-יוצר בעבדת הייתה בשבילי מטרה שלא יכולתי להרשות לעצמי להיכשל בה, שהרי בה הייתה תלויה הכרונולוגיה של הקרמיקה הנבטית המצוירת, שהיוותה חלק אינטגרלי של נושא עבודת הדוקטור שלי. שעות רבות, בכל שעות האור, הקדשתי לחיפוש אותות שיעידו על קיום בית-יוצר לכלי-חרס בעבדת. את עיקר חיפושי הקדשתי בשטח הפנוי מבניינים בבמת-ההר. חיפושי לא העלו דבר, ועל-פני שטח העיר כולו לא עלה בידי למצוא אפילו חרס אחד מעוות, או בלתי צרוף במידה מספקת. כמעט הגעתי לכלל ייאוש. חייב הייתי להכניס סדר כלשהו במהלך החיפושים אחר בית-היוצר ולהפעיל מערכת שיקולים הגיוניים. בית-יוצר לכלי-חרס הוא גוף המפיק 900-1000 מעלות חום. מן ההיגיון הוא שמקור חום כזה לא ימוקם באותו צד של העיר שהרוחות השכיחות והחזקות נושבות ממנו. בעבדת נושבות הרוחות האלו מדרום-מערב ועד צפון-מערב. רוחות אלו נושבות בעוצמה משתנה משעות אמצע הבוקר ועד השעות הקרובות לשקיעה.

איור 116: אברהם נגב מראה את אתר עבדת לנשיא יצחק בן-צבי ורעייתו גב' רחל ינאית בן-צבי
Fig. 116: Avraham Negev showing the Oboda site to President Yitzhak Ben-Zvi and his wife Mrs. Rachel Yanait Ben-Zvi

איור 117: שער הכניסה המשוחזר לכיכר המקדשים, עבדת
 Fig. 117: The reconstructed gate to the
 temple temenos, Oboda

מן ההיגיון הוא, סברתי, כי בית-יוצר לא יבנה בצד מערב של העיר, כדי למנוע את זרימת החום העז אל תוך שטח העיר. בדיעבד למדתי גם כי בניית בית-יוצר שפתחו למערב הוא ערובה לכך שאי-אפשר יהיה לשלוט בו על הצריפה. לעומת זאת הרוחות הנושבות מן המזרח הן רוחות חרישיות, שעצמתן קבועה, והנושבות בעיקר בשעות הלילה. על-מנת ליהנות מרוח זו יש לקבוע את פתחו של כיבשן היוצרים למזרח. עתה, כשאני מצויד במערכת שיקולים הגיונית זו, יצאתי לחפש את בית-היוצר הנבטי של עבדת. הפעלת מערכת השיקולים הזאת צמצמה מאד את שטח החיפושים. תחילה היה עלי לקבוע את הגבול המזרחי של תפוצת כלי-החרס, שהוא גבולו המזרחי של תחום העיר. דבר זה לא היה קשה כל-עיקר. הגבול הצפוני של שטח החיפושים הוגבל על-ידי מחנה הצבא הנבטי, ואילו את הגבול הדרומי תחמו שטחי גידרות גידול העזים, הכבשים והגמלים המכסים את כל חלקה הדרומי-המזרחי של שלוחת עבדת (ראו להלן). עתה נערך החיפוש ברצועת שטח שאורכה כמאתיים מטרים ורוחבה כ-50-100 מטרים בלבד. שעות רבות ביליתי בשיטוטים לאורכה של רצועה זו, אולם עתה נזקקתי גם למידה כלשהי של מול.

טיפה זו של מול באה כאשר הצטרכתי בוקר אחד להגיע לעבדת זמן רב לפני הנץ החמה. יצאתי את הפשפש המזרחי של המצודה ופניתי אל עבר הקצה המזרחי של האתר, מרחק של מאות מטרים אחדות בלבד. שוטטתי על-פני שטח שאינו שונה מאחרים בסביבתו. אולם הכל נשתנה בבת אחת כאשר סרקו קרני השמש הראשונות את פני הקרקע. כביד קסמים נצטיירה על-פני האדמה דמות של מעגל שקוטרו כאורך מקל המשמש למדידות, כשני מטרים. בלב דופק בחזקה התחלתי לסמן בפטיש הארכיאולוגים את קטע המעגל החסר. להב הפטיש החודר אל תוך הקרקע העלה שכבה של אפר שחור-אפור שהשחיר ככל שהעמקתי חפור. המסקנה המתבקשת עלתה מאליה: פגעתי קליעת בול אל תוך לב ליבו של מתקן היוצרים, אל תוך הכבשן שכל קוטרו לא עלה על שני מטרים.

בעבודת הדוקטור שלו קבע אברהם נגב לראשונה במדויק את המסגרת הכרונולוגית והטיפולוגית של הקראמיקה הנבטית המצוירת. בחפירות בעבדת ובסביבותיה נמצאו גם כמה כתובות נבטיות. היות שלא נמצא בארץ מי שהיה יכול לפענחן הוחלט לשלוח אותן למומחה בחו"ל, אך נגב ביקש שתיתן לו האפשרות לנסות בכוחות עצמו. ואכן עלה הדבר בידו, ושתיים מהכתובות האלה חשובות במיוחד לתולדות הנבטים. הן נחקקו על דפנות של כלי אבן גדולים בצורת שקתות שנמצאו בנחל עבדת. לפי פרשנותו של נגב, אלו מזבחות נסך ועליהם תועדה בניית סכרים בימי רבאל השני, המלך הנבטי האחרון, שהקים מפעלי מים בסביבות עבדת. הממצא מעלה כי הפיתוח החקלאי של הנגב חל כבר בערוב ימי הנבטים, שרוב ימיהם היו נוודים ומובילי שיירות מסחר.

את הכתובת הנבטית החשובה ביותר מסביבות עבדת גילה נגב שנים מאוחר יותר בקרבת עין עבדת, ופרסמה בשנת 1986. הכתובת נחקקה על לוח אבן מוחלק, ובה הקדשה לעבדת, המלך שהיה לאל לאחר מותו, ועל שמו נקראה העיר עבדת. המייחד את הכתובת הוא, שחלק ממנה כתוב בשפה הערבית, והיות שסגנון הכתב הוא מן המאה ה' לסה"נ, הכתובת מקדימה ב-300 שנה (!) את הכתובת הערבית הקדומה ביותר שנודעה עד אז (ראו מאמרו של נגב בקטלוג זה). חפירותיו של אברהם נגב בעבדת העלו כי ראשיתו של היישוב כתחנת דרכים לשיירות המסחר הנבטיות, ובמרכזו היה מקדש נבטי, כנראה לאל עבדת. מהמקדש הזה נותרו רק המסד וכמה פרטים מבית האוצר. בתקופה הביזנטית תפסה הנצרות את מקום הפולחנים הפגאניים, ומעל לחורבות המקדש הנבטי נבנו שתי כנסיות. המקום ניטש כשכבשו הערבים את ארץ-ישראל. עבדת הייתה לאתר מפתח לשחזור קורות הנגב ואתריו בעת העתיקה.

בשנים 1960-1962 ניהל נגב חפירות בעיר הצלבנית בקיסריה, ומשם עבר לבית שאן, שבה ניהל את חפירת התיאטרון. בשנת 1965 הוא שב לנגב, הפעם לממשית. בחפירות שם, שנמשכו שנתיים ברציפות, והועסקו בהן 150-200 פועלים בכל יום, נחשף רוב האתר, וכן בתי קברות בסביבתו. תולדות אתר זה הסתברו כייחודיות. בתים ספורים עמדו במקום בשלהי ימי ממלכת הנבטים, אך לאחר סיפוח ממלכת הנבטים לאימפריה הרומית החלה בנייה רבה במקום. במאה ה'ג' בוצר היישוב בחומה, ומתקופה זו נודע במיוחד בית XII. בחלק המזרחי של העיר. זהו הבניין

הפרטי הגדול ביותר בעיר, ושטחו כ-1600 מ"ר. בעל הבית הטמין אוצר מתחת למשטח המדרגות ולשם כך הסיר מרצפת מן המשטח ובנה מחבוא מתחתיו, אליו הכניס כד ארד גדול ובו 10,500 מטבעות כסף רומיים. בבניין הוסיפו להתגורר עוד מאות שנים אך האוצר נתגלה רק לאחר כ-1750 שנים מאז שהוטמן. גילוי המטמון הגדול הוא עדות מרשימה לעוצמתם הכלכלית של הנבטים בנגב, והמטבעות, שמקורם במטבעות בצפון סוריה ובאסיה הקטנה, מלמדים עד היכן הגיע הסחר בסוסי מירוץ שגידלו הנבטים. לדעת נגב, עושרם של תושבי ממשית בא להם מגידול סוסי מירוץ, כפי שמעידות הארוות הרבות שנמצאו במקום.

מחוץ ליישוב נחשפו באקראי מצבות קבורה של חיילים רומים, ובמקום אחר נחפר בית קברות מן התקופה הנבטית. הקברים נמצאו לא שדודים ובהם ממצאים רבים ויקרי ערך, כגון תכשיטי זהב וטביעות חותם נבטיות. באחד הקברים הייתה גלוסקמה, עדות אולי להשפעה תרבותית מהיהודים (ואולי אף על משפחה יהודית שישבה בממשית?).

בשנת 1965 ערך אברהם נגב סקר רגלי לאורך 'דרך הבשמים' שבין עבדת לערבה ותיעד ממצאים המלמדים על טיבו ועל זמנו של ציר זה. להערכתו, דרך זו הייתה ציר התנועה העיקרי של שיירות המסחר של הנבטים, והערכה זו חיזקה תוצאות מחקר דומה בציר זה שעשו יורם צפריר וזאב משל.

בשנת 1973 ניהל נגב חפירה מצומצמת בחלוצה וזה תיאורו:

באחד הימים האחרונים של שהותנו בחלוצה סקרתי את ערמות השפכין בגבול תחומה המזרחי של העיר. קרני השמש האחרונות של השמש השוקעת האירו אל מול עיני, ונתגלה לפני מחזה שלא האמנתי שאני צופה בו. זה נראה יותר כפאטה מורגאנה – מחזה שרב. השמש כבר שקעה, ולפני התרומם בערפל הדקיק של בין הערביים הקולוסיאום של רומא. כאן? בחלוצה?

הוא ירד במדרון של ערמת השפכים, ולאחר 200 מ' מצא את עצמו לפני קיר מעוגל, בנוי גזית חלקה של אבן-גיר קשה. כאשר טיפס על הקיר ראה שזהו מבנה עגול למחצה של תיאטרון, ולא אמפיתיאטרון, כפי שנראה לו המבנה בתחילה ממרום ערמת השפכים. כעת הבחין בקאפיאה (מבנה המושבים) ובשרידיים של הסקנה-פרונס (מבנה הבמה).

כתובת שנמצאה בתיאטרון מלמדת שהוא שופץ במאה ה'לסה"נ, ימי השלטון הרומי-ביזנטי בעיר ובארץ-ישראל, וזוהי עדות חשובה ומעניינת לשימור מסורות ויוניות רומיות במקום גם בעת העתיקה המאוחרת. אם ראשיתו של התיאטרון בימי הנבטים, זוהי עדות חשובה לנוכחות הנבטים במקום ולצביונה. היות שתיאטראות נבטיים נבנו בדרך כלל בזיקה למקומות פולחן, ייתכן שיש מקדש נבטי בקרבת התיאטרון. בקרבת היישוב איתר נגב שרידי בית קברות נבטי ומקום שנערכו בו סעודות האבלים.

בשנים 1975-1977 שב נגב לחפור בעבדת יחד עם רודולף כהן מאגף העתיקות. החפירות התמקדו בחשיפת המחנה הצבאי שנבנה ממזרח לעיר ובתיארוכו. בשנת 1980 הוא חפר חפירה קצרה נוספת בחלוצה ובה חשף את כנסיית העיר – הגדולה בכנסיות הנגב. בעקבות חפירה זו זיהה נגב תופעה ייחודית בכנסיות הנגב – התפתחות בבניית האפסיסים ופולחן הקדושים. תיאוריה זו קיבלה אישור בחפירת בדיקה שערכו שלמה מרגלית ודורון חן בפיקוחו של נגב בשנים 1985-1986 בכנסייה הצפונית בשבטה.

אף שלא חפר בניצנה תרם נגב בשנת 1990 הסבר חדש ומהפכני להבנת אחד מהפפירוסים שנתגלו במקום. בפפירוס מס' 39 מצוינים שמות של תשעה מקומות ובצדם רשומים מספרים שונים. המשלחת האמריקנית שחפרה באתר סברה שאלו סכומי מסים שנגבו במקומות השונים. הסכומים הרשומים לצד שמות האתרים ניצנה, עבדת, וממשית שווים כמעט, אך גדול היישוב, ובעיקר עורפו החקלאי, שהיה הבסיס הכלכלי לקיומם היה שונה עד מאוד: סביב ניצנה עובדו 15,000 דונם; סביב עבדת – 10,000 דונם; וליד ממשית – 420 דונם בלבד. נגב הציע שהסכומים הרשומים בפפירוס אינם מסים אלא תשלומים לחיילים שהוצבו בערים וביישובים הנזכרים. הצעה זו תואמת היטב את אופיו של היישוב בנגב בתקופה הביזנטית ואת תהליך נטישתו בשלהי התקופה.

בשנת 1989 שב אברהם נגב לחפירת בדיקה באגף הדרומי-המזרחי של המצודה בעבדת. הוא חשף שם שרידי מקדש נבטי, אולי מקדש לאל עבדת. במקביל לחפירותיו כתב נגב ספרי מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, אנציקלופדיה לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, מאמרים במגוון נושאים בתחומי הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, ביקורות ספרים רבות, ואף הכין סרטוני הסברה. בעיקר חשובים מאמריו וספריו על תולדות הנבטים, חיבורים הנחשבים עד היום ספרי יסוד לנושא (נגב 1988-1983; 1986a; 1983; Negev 1977a). נגב גם נודע כחוקר כתובות נבטיות ויווניות (נגב תשכ"א; תשכ"ג; תשל"ה; Negev 1977; 1981; 1991). חשובה מאוד תרומתו לחקר הקראמיקה הנבטית (Negev 1963; 1974; 1986b) והארכיטקטורה הנבטית (נגב תשל"ג; 1997; 1988). נגב גם חקר את מטבעות הנבטים, טביעות חותם נבטיות ודיירים רומיים שהסתבר שחלק מהם מקורו נבטי (נגב תשכ"ט; 1984; 1971; Negev 1969). לדעת נגב, לא הייתה פטרה עיר הממשל, ואין לראות את הערים בנגב כתחנות דרכים בלבד. הוא משוכנע שבסיס ממלכתם של הנבטים היה בהרי הנגב, ואילו פטרה הייתה רק הבירה הדתית, עיר הקבורה שלהם, שחיו בה רק כמה מאות אנשים שתפקדו כ'חברה קדישא' במקדשים. בעניין זה הוא אומר:

היישובים הנבטיים שבנגב היו ערים חיות, עם בתים, שווקים, רחובות ובתי מלאכה, אך דבר מכל אלה לא נמצא בפטרה. באמצעות המסים שגבו מן השיירות שעברו דרכן, ובגידולים החקלאיים שגידלו, היו שש הערים שבנו הנבטים בנגב, הבסיס הכלכלי של הממלכה. אפשר להשוות את היישובים שבנגב לגוש דן, שם עושים את הכסף הגדול, ואילו פטרה הייתה ירושלים של הנבטים – עיר קדושה וסגפנית, שמומנה בכספי ערי המסחר.

אחרי פרופ' נלסון גליק נחשב פרופ' אברהם נגב למייסד חקר הנבטים בישראל. התמחותו הרחבה חובקת היסטוריה, שפות עתיקות, אפיגרפיה, נומיסמטיקה, קראמיקה, אמנות, ארכיטקטורה, וכמובן ארכיאולוגיה של השדה. נגב גם העמיד תלמידים רבים, שהשתתפו בחפירות, ומהם שנעשו חוקרים בעלי שם.

גם היום פרופ' אמריטוס אברהם נגב מוסיף לחקור: בקטלוג זה הוא מפרסם את פענוחו לכתובת נבטית, ועתה הוא שוקד על כתיבת ספר חדש שיסכם את מחקריו על ערי הנגב והנבטים.

איור 118: מימין לשמאל: רנטה רוזנטל-הגינבוטום, אברהם נגב ועפרה גורי-רימון, 1970. ברקע הסכר בנחל ממשית.

Fig. 118: From right to left: Renate Rosenthal-Heginbottom, Avraham Negev and Ofra Guri-Rimon, 1970. In the background the dam in Nahal Mamshit

איור 119 (עמוד 84): מאגורה
Fig. 118 (page 84): Ma'agora

ביבליוגרפיה

- אבו ריא, ר' וזיסו, ב' (2000) מערות קבורה מימי הבית השני בהר הצופים, עתיקות 40: 1-12.
- אביגד, נ' (תשכ"ז) מערות קברים יהודיות בירושלים ובהרי יהודה, ארץ-ישראל ח (ספר סוקניק), ירושלים: 119-125 (קבר ניקנור).
- אביגד, נ' (תשל"א) אחוזת-הקבר של משפחת נזיר על הר הצופים, ארץ-ישראל י (ספר שזר), ירושלים: 41-49.
- אביגד, נ' (תשמ"א) העיר העליונה של ירושלים, ירושלים: 117-118.
- אוריון, ע' ועיני, י' (1991) דרכי הבשמים, שדה בוקר.
- באומגרטן, י' (בדפוס א) מפת רביבים צפון מערב (159), ירושלים.
- באומגרטן, י' (בדפוס ב) מפת משאבי שדה (163), ירושלים.
- באומגרטן, י' (בדפוס ג) מפת שבטה (166), ירושלים.
- ברושי, מ' (תשל"ג) החפירות בבית כייפא בהר ציון, קדמוניות ה (19-20): 104-107.
- דר, ש' (1978) סקר ישובים קדומים על כתף החרמון, בתוך: ש' אפלבוואם ואחרים (עורכים), החרמון ומרגלותיו, תל-אביב.
- היימן, מ' (1991) מפת מצפה רמון, ירושלים.
- היימן, מ' (1999) מפת הר רמון, ירושלים.
- הראל, מ' (תשל"ט) דרך הנחושת המור והלבונה בנגב, בתוך: א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים), ארץ הנגב, תל-אביב: 308-322.
- הרשקוביץ, מ' (תשנ"ב) ערוער בשלהי תקופת בית שני, ארץ-ישראל כג (ספר בירן), ירושלים: 307-319.
- וקסלר-בדולח, ש' (תשנ"ח) מערות קבורה ומתקנים מימי הבית השני במצפור הר הצופים, עתיקות 35: 23-54.
- זאב-הירשנברג, ח' (תשל"ה) על הכתובות היהודיות החדשות במרחב הנבטים, ארץ-ישראל יב (ספר נלסון גליק), ירושלים: 142-148.
- חכליל, ר' (תשל"ה) האדריכלות של המקדשים הנבטיים, ארץ-ישראל יב (ספר נלסון גליק), ירושלים: 95-106.
- חכליל, ר' (תשל"ט) בית עלמין יהודי מימי הבית השני ביריחו, קדמוניות 46-47: 62-64.
- ידון, י' (1963) הממצאים מימי בר-כוכבא במערת האיגרות, ירושלים.
- ידון, י' (תשכ"ו) מצדה בימים ההם בזמן הזה, תל-אביב-חיפה.
- ישראל, ש' (1993) ממשית — 1991, חדשות ארכיאולוגיות 99: 91-95.
- כהן, מ' (תש"ז) קברי המלכים, תל-אביב.
- כהן, ר' (1981) מפת שדה בוקר מזרח (168), ירושלים.
- כהן, ר' (1983) מעלה צפיר, חדשות ארכיאולוגיות 83: 65-67.
- כהן, ר' (1992) ראו נגב: אתרי הר הנגב בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית, בתוך: א' שטרן (עורך) האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, 8, ירושלים: 1053-1063.
- כהן, ר' (2000) הדרכים העתיקות בין פטרה לעזה לאור תגליות חדשות, בתוך ע' אוריון וא' גורן (עורכים), דרכי הבשמים, שדה בוקר: 54-113.
- כהן, ר' וישראל, י' (1996) חפירות בעין חצבה/תמר הישראלית והרומית, קדמוניות 112: 78-92.
- כשר, א' (1988) אדום, ערב וישראל: יהודים ועממי הספר בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים.
- לנדר, י' (1990) מפת הר נפחא, ירושלים.
- מזר, א' (תש"ס) המדריך השלם לחפירות הר הבית, ירושלים: 34.
- מזר, ב' (תשכ"ט) חפירות ארכיאולוגיות בירושלים העתיקה, סקירה ראשונה על חפירות תשכ"ח, ארץ-ישראל ט (ספר אולברייט), ירושלים: 161-176.
- מזר, ב' (תשל"א) החפירות הארכיאולוגיות ליד הר-הבית, סקירה שנייה, עונות תשכ"ט-תש"ל, ארץ-ישראל י (ספר שזר), ירושלים: 1-34.

- מזר, ב' (תשל"ג) החפירות ליד הר הבית, קדמוניות ה (19-20): 74-90.
- משורר, י' (תשנ"ח, א) אוצר מטבעות היהודים, מימי שלטון פרס ועד מרד בר־כוכבא, ירושלים.
- משורר, י' (תשנ"ח, ב) אמצעי תשלום קדומים, משקלות ומטבעות, אוסף מוזיאון ראובן ועידית הכט, א, חיפה.
- נגב, א' (תשכ"א) כתובות נבטיות מעבדת (א), ידיעות בחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה כה: 129-142.
- נגב, א' (תשכ"ג) כתובות נבטיות מעבדת (ב), ידיעות בחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה כז: 145-157.
- נגב, א' (1963) הקרמיקה הנבטית המצוירת של עבדת והכרונולוגיה של הקרמיקה הנבטית המצוירת, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- נגב, א' (תשכ"ט) טביעות חותם מקבר 102 בכורנוב (ממשית), ארץ־ישראל ט (ספר אולברייט), ירושלים: 109-118.
- נגב, א' (תשל"ג) מגדל־המדרגות באדריכלות הנבטית, ארץ־ישראל יא (ספר דונייבסקי), ירושלים: 197-207.
- נגב, א' (תשל"ה) כתובות מסלע 5 בוואדי חג'אג' שבסיני, ארץ־ישראל יב (ספר נלסון גליק): 132-141.
- נגב, א' (1983) אדוני המדבר: תולדות הנבטים וממלכתם, ירושלים.
- נגב, א' (1984) נומיסמטיקה והכרונולוגיה הנבטית, ארץ־ישראל יז (ספר ברור), ירושלים: 263-271.
- נגב, א' (1988) ערי הנבטים בנגב, אריאל 62-63, ירושלים.
- נגב, א' (1992) ראה: נגב: התקופה הפרסית עד התקופה הביזנטית, בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ־ישראל, ירושלים: 1051-1052.
- נוה, י' (תשמ"ט) ראשית תולדותיו של האלפבית, מבוא לאפיגרפיה ולפילאוגרפיה שמית־מערבית, ירושלים: 148-156.
- עמירן, ר' ואיתן, א' (תשל"ג) החפירות במצודה בירושלים בשנים 1958-1969, סקירה מוקדמת, ארץ־ישראל יא (ספר דונייבסקי), ירושלים: 213-218.
- עמר, ז' (תשס"ב) ספר הקטורת, תל־אביב.
- פטריך, י' (תשמ"א) המגמה הנון־פיגורטיבית באמנות הנבטית, ירושלים.
- פטריך, י' (תשמ"ג) איסור פסל ותמונה בקרב הנבטים – הסגידה לאלילי מצבה, קתדרה 26: 47-104.
- פטריך, י' (תשמ"ו) איסור פסל ותמונה בקרב הנבטים – המגמה הנון־פיגורטיבית ביצירתם האומנותית, קתדרה 38: 24-32.
- קלונר, ע' (תשל"ה) החקלאות הקדומה באיזור ממשית ותארוך מפעל ההטיה, ארץ־ישראל יב (ספר נלסון גליק): 167-170.
- קפלן, י' (תשכ"ד) שתי קבוצות של כלי־חרס מן המאה הא' לספה"נ מיפו וסביבתה, תל־אביב־יפו: 4-13.
- רוזן, ס' (1985) סקר החרוס בנגב – מצפה רמון, חדשות ארכיאולוגיות 86: 40.
- רוזן, ס' (1994) מפת מכתש רמון, ירושלים.
- ריז, ר' וגבע ה' (תשל"ג) חמש מערות קברים יהודיות בהר הצופים, קדמוניות ה (19-20): 110-111.